

УКРАЇНСЬКА МОВА

10-11

- *Поглиблення
і систематизація
знань*
- *Зв'язне
мовлення*
- *Елементи
практичної
риторики*

О. М. БІЛЯЄВ
Л. М. СИМОНЕНКОВА
Л. В. СКУРАТІВСЬКИЙ
Г. Т. ШЕЛЕХОВА

УКРАЇНСЬКА МОВА

*Підручник для 10 - 11 класів
загальноосвітніх навчальних закладів
з українською та російською
мовами навчання*

Видання перероблене і доповнене

*Затверджено
Міністерством освіти і науки
України*

КИЇВ «ОСВІТА» 2004

Затверджено Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти і науки України № 1/11—747
від 11.03.02)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Автори: О. М. Біляєв (§ 11—14), Л. М. Симоненкова (§ 6—10; «Переказ із творчим завданням»), Л. В. Скуратівський («Вступ» /10 клас/, § 1—5; «Вступ» /11 клас/, § 15—16; «Тестові завдання для самоконтролю в 10—11 класах», «Відповіді на тестові завдання», «Матеріали для повторення», «Елементи практичної риторики», «Додаток 1», «Додаток 2»), Г. Т. Шелехова («Зв'язне мовлення», «Матеріали для повторення»).

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- — для спостережень
- ▲ — опора на знання, одержані раніше
- — вправи, що рекомендуються для виконання вдома
- * — завдання підвищеної складності
- .. — пропуск букви
- ... — пропуск слова
- ⇒ — вправи, в яких містяться додаткові теоретичні відомості
- | — теоретичні відомості

У45 Українська мова: Підруч. для 10—11 кл. загальноосв. навч. закладів з укр. та рос. мовами навчання / О. М. Біляєв, Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова.— 7-ме вид., перероб. і доп.— К.: Освіта, 2004.— 384 с.

ISBN 966-04-0571-5.

ББК 81.2УКР-922

© О. М. Біляєв, Л. М. Симоненкова,
Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова,
1996

© О. М. Біляєв, Л. М. Симоненкова,
Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова,
2004, зі змінами

© Видавництво «Освіта», художнє
оформлення, 2004

ISBN 966-04-0571-5

ВСТУП

Роль мови у формуванні і самовираженні особистості

1. І. Прочитайте текст. Поставте запитання щодо висловлених в ньому думок.

Особистість є носієм свідомості і системи суспільно-значущих якостей. Ідеальна особистість — це людина, що поєднує в собі духовне багатство, високу моральність, фізичну досконалість і виявляє себе як неповторна, самобутня індивідуальність, що й становить силу її привабливості для інших.

Роль мови у формуванні і самовираженні особистості величезна. Особливе значення має рідна мова, що стає для кожної людини одним з найцінніших надбань. Найгостріше це відчувається тоді, коли людина довго перебуває за межами батьківщини. Тоді бодай одна вісточка рідною мовою приносить душевну полегкість, втамовує тугу за рідною стороною.

Мова — то магічне дзеркало, невичерпний засіб спілкування. У мові відображено життєвий досвід, сприйнятий людством від давнини до сучасності. При цьому мова відображає не лише те, що на поверхні, а й невидиме для ока, внутрішню суть речей, не лише світ матеріальний, а й світ ідеальний, який віддзеркалюється в умопогляді, фольклорі, текстах, ідеях.

Передусім через мову ми пізнаємо рідний народ, його ментальність, культуру, історичний досвід. Крізь призму слова сприймаємо одну з граней краси, що представлена в художній літературі. Наші моральні переконання формуються на основі моральних понять та ідей, що пізнаються завдяки мові. Чим краще ми опановуємо мову, тим досконалішим стає наше мислення, бо мова і мислення нероздільні.

Вбираючи в себе знання, відображені в мовленні, людина вибудовує власний внутрішній світ, або мікрокосм, формує себе як особистість.

Щодня ми реалізуємо себе, виявляючи своє ставлення до навколишнього світу, і найповніше, найглибше цей процес відбувається у мовленні під час повсякденно-

го спілкування. Коли людина добре володіє мовою, вона має могутній засіб для впливу на інших людей і досягнення поставленої мети. І тут особливо важливо, щоб цей засіб використовувався для примноження добра, а не зла, щоб особисті цілі не суперечили суспільним, загальнолюдським. Як відомо, словом можна і вбити, і повернути до життя. Людину, що вміє гарно говорити, шанують, нею захоплюються, прагнуть бути в її товаристві. Французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері писав, що єдина справжня розкіш — це розкіш людського спілкування.

II. Пригадайте висловлювання українських письменників про роль слова в їхньому особистому житті та прокоментуйте їх.

2. Прочитайте. Розкажіть докладніше про вміння грамотно і гарно говорити.

Щоб навчитися правильно і гарно говорити, потрібні три основні передумови, а саме: володіти технікою мовлення, знати головні психологічні засади стосунків між людьми і — що найголовніше — мати що сказати! (*І. Тoman*).

⇒ 3. Прочитайте. Доберіть до тексту заголовки. Складіть тези. Перекажіть текст, спираючись на тези.

Головне в ораторському мистецтві — це мистецтво переконання. Воно досягається послідовністю, доказовістю мовлення, що забезпечується законами діалектичної і формальної логіки, методами логічного мислення, використанням психологічних і педагогічних прийомів.

Діалектична логіка вимагає від оратора глибокого вивчення матеріалу в усіх його аспектах; історичності, що потребує висвітлення предмета в процесі становлення і розвитку; практичного підходу до змісту промови, зв'язку її з життям, конкретності.

Мистецтво переконання передбачає також уміле використання логічних методів мислення — аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії та ін. **А н а л і з** — це розчленування цілого на частини, властивості, а **с и н т е з** — поєднання результатів аналізу знову в єдине ціле. **І н д у к т и в н и й м е т о д** мислення передбачає перехід від часткового (окремих фактів, спостережень, випадків) до загального (висновків, рекомендацій, порад), а **д е д у к т и в н и й м е т о д** — перехід від загального положення до окремих висновків. При

використанні а н а л о г і ї на основі подібності двох предметів за одними ознаками робиться висновок про подібність їх за іншими ознаками.

До важливих педагогічних засобів, що допомагають викликати увагу слухачів і переконати їх, належать прийоми новизни, взаємодії інтересів, персоніфікації, проблемної ситуації і співучасті. Прийом н о в и з н и полягає в тому, що в промову вводиться невідома раніше інформація. При застосуванні прийому в з а є м о д і ї і н т е р е с і в доводиться практичне значення змісту виступу для слухачів та оратора. Прийом п е р с о н і ф і к а ц і ї виражається в образній розповіді про життя окремих людей, з якими пов'язаний зміст промови. Прийом п р о б л е м н о ї с и т у а ц і ї має місце тоді, коли промова починається з постановки певної проблеми і далі висвітлюються шляхи її розв'язання. Використовуючи прийом с п і в у ч а с т і, оратор робить слухачів мовби діючими особами в певній ситуації, закликаючи їх уявити певну подію.

■ 4. Ознайомтесь із думками видатних людей. Напишіть за однією з них невеликий письмовий твір або підготуйте усне висловлювання типу роздуму. Використайте в ньому відомості з попередньої вправи.

Якщо одне-два привітних слова можуть зробити людину щасливою, то треба бути негідником, щоб відмовити їй у цьому (*Т. Пен*).

Хто злий, той нерозумний. Він може бути кмітливим, хитрим, навіть дотепним, але мудрим він не буде (*І. Федорович*).

Люди недалеко звичайно засуджують все, що виходить за межі їхнього кругозору (*Ф. Ларошфуко*).

Слово — діло велике. Велике тому, що словом можна з'єднати людей, словом можна і роз'єднати їх, словом можна служити любові, словом же можна служити ворожості та ненависті. Бережіться такого слова, що роз'єднує людей (*Л. Толстой*).

Проникливим є лише серце: найголовнішого очима не побачиш (*А. де Сент-Екзюпері*).

З двох людей, що сперечаються, більше винен той, хто розумніший (*Й. Гете*).

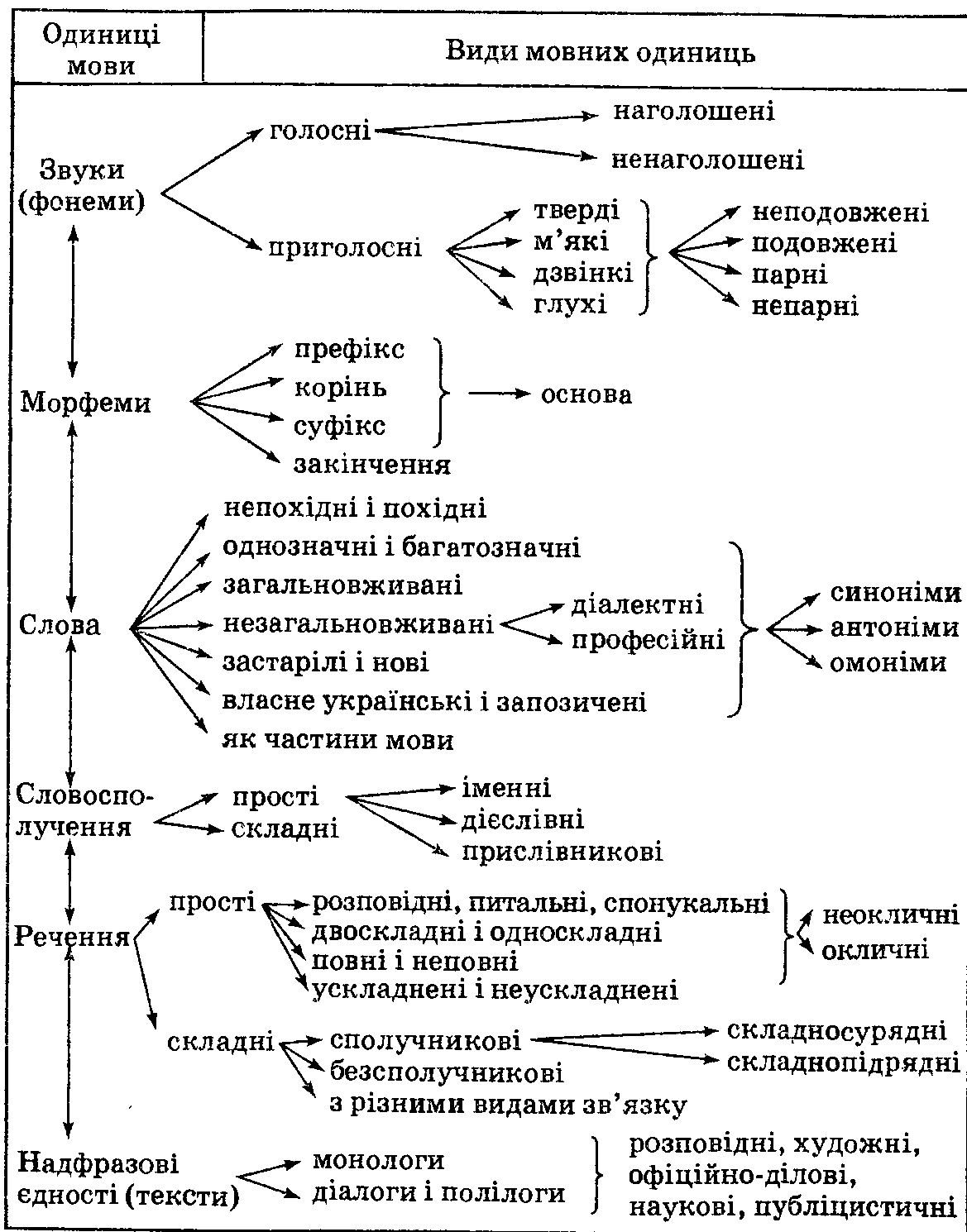
Дружба — це найчистіша любов. Це найвища форма любові, де нічого не вимагається, немає ніяких умов, де просто насолоджуються, даючи. Одержують теж багато, але це — вторинне, і це трапляється саме собою (*Ошо*).

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВИШИХ ВІДОМОСТЕЙ З ФОНЕТИКИ, ЛЕКСИКОЛОГІЇ, ФРАЗЕОЛОГІЇ, СЛОВОТВОРУ, ГРАМАТИКИ, СТИЛІСТИКИ ТА ПРАВОПИСУ

§ 1. Одиниці мови

- 5. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на запитання:
1. Яку будову має мова?
  2. Чим різняться між собою подані в таблиці одиниці мови?
  3. Які види має кожна з мовних одиниць?

Одиниці мови та їх види

6. I. Що називається фонемою (основним звуком)? За якими ознаками протиставляються фонemi? Чи належать до окремих фонем звуки [e^и], [в'], [ш'], [o^у], [и:]? Скільки всього фонем в українській мові?

II. Скільки фонем у таких парах слів: а) *віл* — *вал*, б) *ліс* — *сіл*, в) *лящ* — *чаша*, г) *гудзь* — *зуд*?

III. Перевірте правильність відповідей на запитання першого завдання, використовуючи поданий матеріал.

Фонема — це найменша неподільна одиниця мови, що служить для творення морфем, слів та їх розрізнення. Фонема може виражатися різними звуками: *весла* — [ве^исло́], *безшумний* — [бе^ижшумний]. Кількість фонем як звукових типів у сучасній українській мові обмежена: всього їх нараховується 38 (6 голосних і 32 приголосних), а кількість звуків мовлення необмежена. Фонemi можуть протиставлятися за дзвінкістю — глухістю: [з] — [с], [б] — [п]; твердістю — м'якістю: [л] — [л'], [т] — [т'].

7. I. Визначте, скільки спільнокореневих груп у поданих словах.

Тушити, стушити, затушити, тушування, перетушити, розтушити, потушити, тушкований, туш, тушист, тушевий.

▲ II. Що називається морфемою (значущою частиною слова)? З яких морфем складається слово? Яка роль кожної з них? Яка частина слова виражає лексичне значення, а яка — граматичне?

III. Зверте правильність своїх відповідей, використовуючи поданий теоретичний матеріал.

Морфема (корінь, суфікс, префікс, закінчення) — це найменша неподільна значуща частина слова. Вона є носієм лексичного або граматичного значення. За морфемною будовою слова поділяються на змінні, що складаються з основи і закінчення, і незмінні, які не мають поділу на основу і закінчення.

Головна морфема — **корінь**, що виражає основне лексичне значення слова.

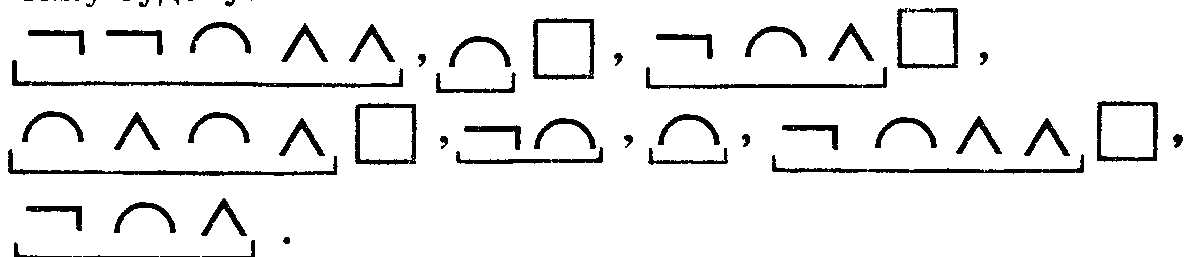
Префікс — частина основи, що стоїть перед коренем і служить для творення нових слів.

Суфікс — морфема, що стоїть після кореня і служить для творення нових слів.

Деякі префікси і суфікси утворюють не слова, а їх форми: *повільніше, найкраще*.

Закінчення є змінною частиною слова і виражає його граматичне значення, забезпечуючи зв'язок з іншими словами.

8. Доберіть до схем слова різних частин мови, що мають таку будову:

⇒ 9. І. Прочитайте текст. Поставте і запишіть запитання до нього. Дайте на них відповіді.

Слово — мінімальна структурно-семантична¹ одиниця мови, що виражає поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення і служить для побудови висловлювання. Слово становить єдність звучання, морфемної будови і значення. У кожному слові є значення лексичне і граматичне, завдяки чому воно належить до певної частини мови. У слові закріплюються результати пізнавальної діяльності людини. Без слова не можливе не тільки вираження і передача понять і уявлень, а й саме їх формування. Значення кожного слова має узагальнений характер. У слові взаємодіють і переплітаються лексичні, граматичні і фонетичні сторони мови (За Д. Ганичем, І. Олійником).

II. Назвіть та охарактеризуйте вивчені мовознавчі поняття, що пов'язані зі словом.

10. І. Прочитайте. Що ви знаєте про автора цих слів? Дайте письмову відповідь на його звернення до вас.

Люди добрі, друзі! До вас звертається утаємничений спадкоємний голос наших далеких пращурів — оріїв. На вас дивляться їхні благальні очі, заховані у височених глибинах Космосу, які відбивають ясну блакить,

¹ С е м а н т и ч н и й — прикметник до іменника *семантика*, що означає: 1) розділ науки про мову, який вивчає значення слів і висловів та зміну цих значень; 2) значення слів, словосполучень, фразеологізмів та граматичних форм.

тихі свічадові плеса, запашні луки, трунки степів та лісів, шепіт зелених врун. Хай серце, душа й тіло ваше піднімається до Сонця над марнотами життя й буття.

Ставайте дочками та синами, а не пасинками своєї святої землі, держави, свого мудрого, наділеного найвартіснішими чеснотами великого народу.

Оздоровлюймо ж себе! Цілющим зелом, колективним мікрокліматом, взаємною увагою та повагою. Не ставаймо черствими, холодними та байдужими. Єднаймося: діди, батьки, діти та внуки. Один у полі не воїн. Нас мільйони. Хай єднає нас свята земля, історія, мова, прадавні благородні звичаї. Хай гордий і спадкоємний дух наших святих подвижників та великомучеників додає нам гордої величі та снаги, впевненості і надії. До праці! (Є. Товстуха).

▲ II. З яких мовних одиниць складаються речення тексту? Знайдіть слова, що належать до різних лексикологічних понять. Наведіть приклади словосполучень різних видів.

11. I. Дайте визначення словосполучення. Чи належать до словосполучень такі сполучення слів: *видав сніг, ловити гав, буде дощити, річки й озера?*

II. Перевірте правильність виконання першого завдання.

Слова, пов'язані змістом і граматично, утворюють:

а) **с л о в о ф о р м и** (*біля школи, будемо майструвати, менш зручний*);

б) **сполучення слів із с у р я д н и м зв'язком** (*давній і сучасний, весело й грайливо*);

в) **п р е д и к а т и в н і сполучення, або речення** (*Насунули хмари.*);

г) **сполучення двох чи кількох повнозначних слів із підрядним зв'язком або словосполученням** (*темна ніч, їхати автобусом*).

Не належать до словосполучень фразеологізми, значення яких виражає одне слово.

Словосполучення поділяються на:

а) **в і л ь н і**, що розчленовуються на прості, і **н е п о д і л ь н і** (*п'ять років, кілька дерев*);

б) **п р о с т і** (до їх складу можуть входити синтаксично неподільні — *хлопець двадцяти років*) і **с к л а д н і** (*виступити з доповіддю перед учнями школи*).

12. З поданих груп словосполучень виділіть четверте «зайве» сполучення слів.

1. Йде дорогою. Струшує листя. Настав ранок. Наближається до берега.

2. Дерево посадити. Дух затаїти. Відстань подолати. Листа забути.

3. Більш віддалений. Цілком переконливий. Дуже сміливий. Давно відіслати.

4. Посадимо сад. Чекатимемо на вас. Працюватимемо дружно. Будемо готуватися.

5. Книжкова шафа букового дерева. Поставити знак оклику. Почути сигнал електропоїзда. Верхня палуба теплохода.

● 13. І. Прочитайте. Назвіть метафори і розкрийте їх зміст.

Люди — прекрасні. Земля — мов казка.
Кращого сонця ніде нема.
Загруз я по серце у землю в'язко,
вона мене цупко трима.
І хочеться бути дужим,
і хочеться так любити,
щоб навіть каміння байдуже
захотіло ожити і жити!
Воскресайте, камінні душі,
розчиняйте серця і чоло,
щоб не сказали про нас грядущі:
— їх на землі не було...

В. Симоненко

▲ ІІ. Пригадайте визначення речення. Назвіть види речень, з яких складається вірш.

ІІІ. Перевірте свої знання про речення, використавши поданий теоретичний матеріал.

Речення — це основна одиниця синтаксису, що є інтонаційно оформленим смисловим і граматичним цілим, яке виражає окрему завершену думку. У формі речення виражаються судження та інші форми мислення. Граматичну основу речення становлять **п р е д и к а т и в н і с т ь** та **і н т о н а ц і я** повідомлення. При характеристиці речення і визначенні його видів беруть до уваги різні ознаки: мету

висловлювання, наявність (відсутність) емоцій мовця, відношення змісту речення до дійсності, будову, характер смислових і граматичних зв'язків та способ їх вираження.

14. I. Доберіть 5 речень за вказаною будовою і запишіть їх.

Підмет + присудок.

Підмет + присудок + додаток.

Присудок + підмет + обставина.

Означення + підмет + присудок + додаток.

Означення + підмет + присудок + додаток + обставина.

Перебудуйте і прочитайте речення так, щоб змінилася інтонація. Як змінюється значення речень? (Що вони виражають: повідомлення, запитання, спонукання?)

II. Доберіть 4 складних речення, в яких значеннєві відношення між частинами передають одночасність дії, її послідовність, чергування, причинно-наслідкову залежність. Які способи зв'язку використані в дібраних вами реченнях?

● 15. I. Прочитайте. Визначте тему вірша. Прокоментуйте зміст речень: «Я буду молитись на свій ідеал», «Земна і небесна — такою пребуду!» Назвіть інші твори на цю тему.

ЖІНКА

Нехай мені доля вготвила муки.

Не камінь на плечі, а цілий обвал.

Я буду до щастя простягують руки.

Я буду молитись на свій ідеал.

Нехай моя доля знедолено плаче,

карає і мучить нестерпним життям,

я — все-таки сильна, я щось таки значу,

я світ цей дивую красивим дітям.

Накотяться біди — повинна здолати.

Підкотиться туга — повинна мовчати.

Немеркнуче світло: я — жінка, я — мати,
запалена Богом остання свіча.

І хто мене кине — покинутим буде.

Хто словом осудить — осудиться сам.

Земна і небесна — такою пребуду!

Такою достанусь грядущим вікам!

Г. Чубач

II. Визначте, чим відрізняється надфразова єдність (текст) від речення. Свої відповіді ілюструйте прикладами з вірша.

III. Перевірте правильність своїх висновків.

Надфразова єдність, або **складне синтаксичне ціле**, — це група речень, об'єднаних граматичним і змістовим зв'язком, що виражають думку вільніше, розгорнутіше і повніше порівняно з реченням. У надфразовій єдності речення не рівноцінні: одне з них виражає найважливішу інформацію, а інші уточнюють, поглиблюють, конкретизують її. Надфразова єдність найчастіше збігається з абзацом, хоч може складатися і з кількох абзаців.

Текст — результат мовленнєвого процесу, виражений у формі письмового документа або звукозапису, що характеризується тематичною завершеністю, цілісністю, відображає певне ставлення автора до змісту висловлення, складається із заголовка і ряду надфразових єдностей, пов'язаних логічним, лексичним, граматичним, стилістичним зв'язком. Зв'язок між реченнями у тексті буває контактним і дистантним.

■ 16. I. Прочитайте і доберіть заголовок. Доведіть, що цей вірш є текстом.

На Бабурці, на місточку дівчина співала.
Вишивала не сорочку — козаків латала.
В кого рана у рученьку, тому заживляла.
В кого рана у серденько — того цілувала.
Ой, у тебе, дівчинонько, золотії руки.
Ой, у тебе, дівчинонько, не уста, а мука...
Де тоненьким голосочком, де сльозою шила.
Всіх ординців за лісочком вона сполошила.
Знали турки, знала шляхта: козака не вбити,
доки буде дівчинонька козака любити.
Ой, у тебе, дівчинонько, золотії руки.
Ой, у тебе, дівчинонько, не уста, а мука...

Г. Лютий

II. Визначте види речень, вжиті у вірші. Які прості речення входять до складних?

17. Доберіть із кількох текстів приклади опису, розповіді та роздуму. Виділіть у них складні синтаксичні цілі та інші синтаксичні конструкції, які формують зв'язне мовлення.

18. I. Прочитайте текст. Перепишіть, поставивши розділові знаки. Визначте мовні засоби, що об'єднують речення у текст.

ЧАРУЮТЬ «ОЧИ» СВІТ

Півтораєта років тому в Петербурзі «Литературная газета» видрукувала «Чёрные очи» Євгена Гребінки яким судилося полонити світ. Де ж зустрів автор «очи чёрные, очи страстные», у жертву яким віддав усе найкраще й найдорожче? А полонила юного Гребінку красуня Мар'яна сестра друга по навчанню в Ніжинській гімназії вищих наук.

Романси Євгена Гребінки мережані українською та російською мовами клали на музику Олександр Аляб'єв Гаврило Ломакін Владислав Заремба Микола Лисенко. Та невідомо хто дібрав мелодію до «Чёрных очей». Їм однак це не завадило стати невмирущими. Найпоширенішою є нотна фіксація «фольклоризованої пісні» в інтерпретації Федора Шаляпіна котрий дарував її буваючи в гостях Льву Толстому.

«Циганський романс» як помилково називають іноді «Очи» чарує ніжністю і смутком людей усіх континентів. Співали його Іван Козловський Борис Гмиря захопився ним і Анатолій Солов'яненко. Лунає він у виконанні «божественного» тріо італійця Лучано Паваротті та іспанців Хосе Каррераса й Пласідо Домінго. Уславлені тенори співають романс в *термах* Каракалли прадавніх залах італійської столиці (З журналу).

II. За словником іншомовних слів встановіть значення виділеного слова.

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

▲ 19. I. Пригадайте, що вивчає фонетика, графіка, орфоепія і орфографія.

II. Звірте свої відповіді з наведеним теоретичним матеріалом.

Фонетика — розділ мовознавчої науки, що описує і пояснює звукову систему мови, умови творення звуків, їх класифікацію, взаємовпливи, чергування і роль у мовленні.

Графіка — це система писемних знаків, за допомогою яких передається усне мовлення.

Орфоепія — розділ мовознавчої науки, що визначає систему правил, які регулюють вимову слів, властиву літературному мовленню.

Орфографія — система загальноприйнятих правил передачі слів і їх форм на письмі.

§ 2. Звуки мови

▲ 20. I. На які групи поділяються звуки української мови? Чим різняться звуки цих груп?

II. Перевірте свої відповіді за поданим теоретичним матеріалом.

За способом творення звуки (фонemi) поділяються на кілька основних груп; г о л о с н і і п р и г о л о с н і, а приголосні — на д з в і н к і і г л у х і, тверді і м'які. Основні елементи звуків мовлення — голос і шум. Голосні звуки творяться голосом і формою ротової порожнини, яка змінюється залежно від положення губ і язика. Приголосні звуки творяться голосом і шумом (дзвінкі) або тільки шумом (глухі). Залежно від того, чи наближається середня частина язика до твердого піднебіння, чи не наближається при вимові приголосних звуків, вони поділяються відповідно на тверді і м'які.

▲ 21. I. Назвіть пари дзвінких і глухих, твердих і м'яких приголосних. Визначте приголосні звуки, що не мають парних. При потребі зверніться до таблиці «Основні звуки (фонemi) української мови» (с. 273).

II. Визначте кількість звуків у кожному слові.

Бурятський, лудження, смієшся, підщепа, віддача, відзвук, братство, ящик, шістнадцять.

22. I. Прочитайте крилаті вислови і прокоментуйте їх.

1. Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому потрапити в Царство Небесне. 2. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя. 3. Розтікатися мислю по дереву. 4. З погляду вічності.

II. Знайдіть слова, в яких одні звуки зазнають змін під впливом інших. Поясніть це явище в кожному конкретному випадку.

III. Перевірте себе, звернувшись до таблиці «Уподібнення в групах приголосних» (с. 277—278).

▲ 23. І. Розкажіть, наводячи приклади, про такі мовні явища: а) подовження приголосних; б) спрощення в групах приголосних. Зверте свої відповіді за таблицею «Подовження і спрощення в групах приголосних» (с. 280—281).

● ІІ. Назвіть слова, що правильно поділені на склади.

1. Ба-йрак. 2. Вип'-ю. 3. Ака-ція. 4. Брод-жу. 5. О-ОН.
6. Рай-он. 7. О-лі-я. 8. Низь-кий. 9. Лук'-ян. 10. Бай-ка.

ІІІ. Визначте, яку роль відіграє наголос у словах *доро́га* — *дорога́*, *бро́ви* — *брови́*, *розки́дати* — *розкида́ти*.

24. І. Поясніть призначення фонетичної транскрипції. Які особливості має фонетичне письмо?

ІІ. Прочитайте і затранскрибуйте вірш. Використайте відомості про фонетичну транскрипцію, подані нижче.

Як ніжна праосінь, ти йдеш моїми снами,
мов китиці калин, рожевієш устами.

Очима темними, мов вереснева ніч,
округлістю тьмяних алебастрових пліч
ти невідступно скрізь з моїми почуттями.
Проміння слів твоїх стоцвітними огнями,
стожарами мені горить у далині...

Ти давню праосінь нагадуєш мені,
широколанний степ, бліді свічада ставу,
берегових грабів грезет і златоглави,
повітря з синього і золотого скла
і благодатний дар останнього тепла.

М. Зеров

Фонетична транскрипція передає на письмі усне мовлення з усіма його особливостями, позначаючи кожен звук завжди тією самою буквою. В основу фонетичної транскрипції покладено український алфавіт. Не використовуються букви *я, ю, є, ї, щ*: *я*—[ja], *щем*—[щем]. Звуки [e] та [и] в ненаголошеній позиції позначаються так: [e^и], [и^е]. Використовується ряд додаткових знаків. Так, двокрапка [:] означає подовження звука: [л':у], рисочка (') — м'якість приголосних: [л'іс]; апостроф ['] — напівм'якість: [в'іл]; а кут (') — наголос у слові: [ті́рса]; дужка ( ) — один звук, позначений двома буквами: [дзв'ін]; одна скісна риска (/) — малу паузу в реченні, а дві (//) — велику паузу в середині та кінці речення. Слово, речення чи текст беруться в квадратні дужки [ ]: [кушч].

● 25. І. Випишіть слова, в яких при словозміні чи словотворенні відбувається чергування голосних у коренях (А) або приголосних звуків (Б, В).

А. 1. Поле. 2. Доля. 3. Море. 4. Вогонь. 5. Морока.
6. Гризнути. 7. Мережити. 8. Запитувати.
9. Чесати. 10. Шелест.

Б. 1. Груша. 2. Корж. 3. Зруб. 4. Дьоготь. 5. Дужка.
6. Дощ. 7. Квасити. 8. Перець. 9. Блефувати.

В. 1. Перетопити. 2. Меч. 3. Диригувати. 4. Дух.
5. Бажати. 6. Пити. 7. Стомитися. 8. Міх. 9. Вік.
10. Красивий.

ІІ. Розкажіть про чергування голосних і приголосних звуків. При потребі звертайтеся до таблиці «Чергування звуків» (с. 275—276).

● 26. І. Прочитайте уривки з віршів. Зверніть увагу на виділені звуки. Пригадайте, як називається це явище. Яку роль воно відіграє у мовленні?

1. Додому, плачучи, прийшла
І спати, плачучи, лягла,
І не вечеряла! Не спала.
Яка лягла, така і встала.

2. Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває;
Прокинеться — тихесенько
В осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се?..
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..
Хто се, хто се?» — тихесенько
Спитає-повіє...

З тв. Т. Шевченка

ІІ. Перевірте правильність своїх висновків за поданим теоретичним матеріалом.

Алітерація і асонанс — повторення однакових приголосних і голосних звуків у реченнях — використовуються як стилістичний засіб підсилення виразності мовлення. Подібну роль відіграють також звуконаслідувальні слова, що відображають

звукові ознаки реальної дійсності. Одним із засобів виразності мовлення є **м и л о з в у ч н і с т ь**, яка досягається природним чергуванням голосних і приголосних, спрощенням в групах приголосних, використанням паралельних форм слів, у тому числі і службових.

● 27. I. Прочитайте і вкажіть засоби виразності.

1. І Цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого пониклого
Личенька Лілеї.
І заплакала Лілея
Росою-сльозою...

Т. Шевченко

2. От ми з дідом заносимо сітку й напинаємо її на пшеничні колоски біля межі. Дід тоді витягають манок і починають:

— Сюр-сюр! Сюр-сюр! Сюр-сюр!

Аж ось ліворуч, мов молотком:

— Пать-падьом!

— Сюр-сюр!

— Пать-падьом!

Уже чути й пожадливо-пристрасне:

— Ха-вав! Ха-вав!

Ось уже близенько перепел! Він уже під сіткою! Я бачу, як крутить він голівкою сюди й туди, шукаючи чарівну спокусницю, б'є головою в сітку й заплується.

— Ага, парубче,— посміхаються дід Махтей, виплутуючи сіренького переляканого птаха з сітки.— А будеш до чужих молодиць, захекавшись, бігати? Будеш у гречку стрибати?!

Єсть один! (*За Остапом Вишнею*).

■ II. Складіть і запишіть невеликий опис чи розповідь за саможливою обраною темою, використовуючи засоби виразності.

§ 3. Знаки письма

▲ 28. I. Визначте, які графічні знаки використовуються в українському письмі. На які групи їх можна поділити?

II. Запишіть український алфавіт. Пригадайте, звідки він походить. Перевірте себе, звернувшись до таблиці «Знаки письма» (с. 273).

● 29. I. Прочитайте. Доберіть заголовок і прокоментуйте зміст вірша.

Я з давніх літ будую храм
в далекій гаї над водою,
і в пізню осінь марю там,
оддавшись радісним думкам,
зітхаю в тон сухим листкам,
що в тузі шелестять за мною, —
я з давніх літ будую храм
в далекій гаї над водою.

В. Кобилянський

II. Дайте відповіді на запитання, добираючи приклади з вірша:

1. Які букви в різних словах мають подвійне значення?

2. Як позначається м'якість приголосних на письмі? М'якість яких приголосних не позначається?

3. Скільки букв алфавіту використовується для позначення 6 голосних звуків?

III. Перевірте свої відповіді, звернувшись до таблиці «Позначення звуків на письмі» (с. 274—275).

● 30. I. Випишіть із прислів'їв букви і буквосполучення, що вказують на розбіжність між вимовою і написанням. Поясніть їх звукове значення.

Якби знати, де впадеш, то б і соломки підстелив. Сміється той, хто сміється останній. З ким поведешся, того й наберешся.

* II. Визначте, як за допомогою 33 букв позначаються 38 основних звуків (фонем).

31. I. Спишіть. Підкресліть букви чи буквосполучення, в яких кількість звуків і букв не збігається.

Від'їжджати, заміщення, перехідність, зіщулюється, безжурний, ледащиця, юшці, качці, зарум'янюється, розчинність.

II. Наведіть приклади, коли звуки позначаються буквосполученнями.

■ 32. І. Прочитайте. Охарактеризуйте зміст вірша. Пригадайте інші твори на цю тему.

СЛОВ'ЯНСЬКА ВРОДА

Я стрічаю тебе ранком, слово котиться в розмову,
Дорога моя слов'яно, кароока, чорноброва.
З тебе писано ікони... Хоч мінлива наша мода,
Та не згубиться ніколи чарівна слов'янська врода.
Вимита вона дощами, сонцем вибілена славно.
І несуть її нащадкам Либеді та Ярославни.
Зачудовлення до болю і не хочу інше слухать...
Знаю я: перед тобою світ знімає капелюха.
А всесильний дух кохання дарувала нам природа,
Не засохне, не зів'яне чарівна слов'янська врода.
Стріну вечором духмяним — ти несеш красу високу,
Дорога моя слов'яно, чорноброва, кароока.

В. Крищенко

II. Вкажіть два слова, в яких звуків удвічі більше, ніж букв.

III. Розкажіть про роль апострофа в українському письмі.

§ 4. Основні норми української літературної вимови

33. І. Прочитайте. Визначте мікротеми тексту, доберіть до них заголовки.

УКРАЇНКОЮ НАРОДИЛАСЯ

На благословенній Полтавщині у Гайворонцях, неподалік Диканьки, оспіваної Гоголем, народилася ця талановита жінка. Через сімейні обставини у дванадцять літ з матір'ю і тіткою опинилася вона далеко від рідної землі. Спочатку Австрія, Німеччина, Швейцарія, потім Париж. Тут і прожила свій прикро короткий вік.

Феномену Марії Башкирцевої не можна не дивуватися. Вона мала справжній вокальний талант, і їй прокували велике артистичне майбутнє. Але хвороба — горлові сухоти, згодом глухота — перекреслили ту манливу перспективу. Вона вільно, як і рідною, володіла французькою, ще дитиною вивчила англійську, німецьку, італійську, давньогрецьку й латинську, її знаменитий щоденник написаний французькою, мистецтвознавчі статті засвідчили й літературний талант.

Доля немилосердно відміряла двадцять чотири. Але й за ті недовгі літа Марія Костянтинівна встигла багато. Полотна нашої землячки зберігаються й сьогодні у найвідоміших музеях Франції, Росії. І в українських — у Полтаві, Сумах, Дніпропетровську.

Кілька разів приїздила художниця в Україну. Місяцями жила в Гайворонцях, бувала в Полтаві і написала чимало картин про свій рідний край, земляків (За Н. Руденко).

II. Знайдіть у тексті слова, букви і буквосполучення яких вказують на розбіжність між вимовою і написанням. Поясніть вимову цих слів відповідно до орфоепічних норм. При потребі звертайтеся до таблиці «Основні норми правильної вимови» (с. 276—277).

● 34. I. Виділіть затранскрибовані слова, в яких немає помилок.

1. [жшкр'áбати], [йі́з'д'ат'], [бас'т'іо́нний].
2. [п'ідзс'м'і́хайуц':а], [роззува́йе'с:а], [лічба́].
3. [з'л'іс'т'], [ве́ден':а], [пе́ще'ний], [йа́вка].
4. [бе'зц'і́н':іс'т'], [в'ідзсі́джуйе'с':а], [с:уту́ле'ний].

II. Назвіть основні норми правопису приголосних звуків.

35. I. Прочитайте. Поясніть основну думку вірша.

НАЙДОРОЖЧЕ

Що ж, нарешті, найдорожче для людини
від колиски до цвинтарної пітьми?

Те, без чого не прожить людині днини,
те, без чого люди не були б людьми.

Тільки не життя, як твердити навикли,
бо живе й комаха в шпарці на вербі.

Хоч життя людське дається раз навіки,
та воно не найдорожче в боротьбі.

То чого ж тоді героєм звать людину,
котра те не найдорожче віддає,

та й ім'я її повік не знає тліну,
прикладом для інших поколінь стає?

Хай життя і найдорожче для людини,
та все'дно людина в битві і в труді

віддає його за волю Батьківщини.

Що ж для неї найдорожче є тоді?..

В. Забаштанський

II. Затранскрибуйте другу строфу вірша.

● 36. І. Проаналізуйте кожну групу слів і виявіть у ній певні орфоепічні закономірності. При цьому виділіть четверте «зайве» слово.

А. 1. Сніп. 2. Міст. 3. Брость. 4. Цвіркун.

Б. 1. Зривати. 2. Зсадити. 3. Зчепити. 4. Зшивати.

В. 1. Сік. 2. Вік. 3. Рік. 4. Лік.

Г. 1. Вогко. 2. Грядка. 3. Варта. 4. Везти.

Ґ. 1. Сонний. 2. Піднісся. 3. Нетто. 4. Віддано.

ІІ. Перевірте виконане завдання за допомогою таблиць «Уподібнення в групах приголосних» (с. 277—278) і «Позначення звуків на письмі» (с. 274—275).

▲ 37. І. Поясніть, наводячи приклади, як вимовляються такі буквосполучення: а) *дз, дзь, дж*; б) *-жц-і, -шц-і, -цц-і, -тц-і*; в) *-ться, -шся, -жся, -чся*; г) *-нтств-, -нтськ-, -стськ-*.

ІІ. Перевірте себе, звернувшись до таблиць «Уподібнення в групах приголосних», «Подовження і спрощення в групах приголосних» (с. 280—281).

38. Затранскрибуйте слова.

Відсипається, безжурний, дьогтьовий, досвідченість, кар'єристський, насаджу, діжці, гуртуєшся, відчепити, братство, екстремістський, злість, зшкріба-ти, абатство.

39. Прочитайте і виділіть слова, в яких є звуки [дж], [дз], [дз'].

Відпускний, дармоїдський, відсутній, віджати, вісімнадцять, озвучений, підтасувати, ґринджоли, передбачення, передчасно, дзюркотливий, передсердя, наддерти, надзвичайний, задзвеніти, надсилати.

● 40. Прочитайте. Визначте в кожній групі слів, скільки разів повторюються такі звуки:

[т] — кумівство, агентство, претендентський, зап'ястний, шістнадцять, невістці;

[ж] — віжки, на ложці, не мажся, дженджуристий, віджимати, зжати;

[е] — деревій, перегляд, велетень, тесати, шелестіти, генетичний;

[ц] — на дошці, внучці, дивиться, цистерна, цілить-ся, цуратися.

41. I. Прочитайте вірш за орфоепічними нормами. Розкажіть, що ви знаєте про українські рушники.

МАМИНІ РУШНИКИ

З дитинства пам'ятаю рушники,
Що так любовно їх творила мама.
По-українськи хата на святки
Сіяла вишитими рушниками.
На полотні співали солов'ї
І красувались кетяги калини.
Зелений хміль в'юнився по гіллі,
Зоріли в колосках волошки сині.
Неначе долю вишила свою,
Заплівши в неї промінь світанковий,
Кохання, і пісні, і молоду зорю...
Світи мені повік, матусина любове!

Т. Пишнюк

II. Затранскрибуйте ті слова вірша, в яких можливі орфоепічні помилки.

42. Знайдіть слова, що затранскрибовані з порушенням орфоепічних норм. Запишіть ці слова у фонетичній транскрипції правильно.

[бе^нзв'ід'д'а], [ба^чи^ец':а], [в'ідззивний], [в'ідзсте^нб-
ну^{ти}], [кійівщина], [ле^нгкорожчін:ий], [лауре^е-
а^{тс}'кий], [братство], [ко^с'т'ум], [дзв'йа^кати], [ле^нгкій],
[в'ідсіджу^йец':а], [зв'ідзси], [га^йец':а], [зса^діти],
[ж:іти], [при^евізши].

43. Доберіть і запишіть 10 слів, кожне з яких відображає певну орфоепічну закономірність, що не повторюється в інших словах.

44. У кожній групі слів виділіть ті, в яких відсутній поданий звук. Поясніть вимову цих слів.

[г] — дігтяр, увігнутий, бігти, кігті, маґма, легкий, пругкий;

[е] — стежина, день, воцнення, б'є, весляр, єдиний, ерик, етюд;

[д] — підслухать, їжджений, відтяти, нудиться, відзив, дзиґа;

[з] — зжувати, зсувати, зскребти, зчиняти, зшиток, зціляти, змогти;

[ш] — мишці, вирісши, купасшся, щука, шість, башта, кашці;

[ж] — зжати, діжці, заміжжя, дужці, безчестя, відходжу, розжувати.

■ 45. І. Прочитайте, дотримуючись норм літературної вимови. Поясніть вимову тих слів, в яких існує розбіжність між вимовою і написанням.

Перед негодою квітконіжки картоплі згинаються донизу, а квітки начебто в'януть. Якщо вечірня зоря з червонястим відтінком, а призахідне сонце також розчервонілося — вночі збереться на грозу. Латаття ледь-ледь піднімається вранці над водою, але із запізненням — по обіді прибуде дощ. Золотиста вечірня зоря на безхмарному небі — утримається добра погода. Коли бджоли ранком виграють, — на нестерпну спеку.

ІІ. Визначте, якою темою можна об'єднати подані народні прикмети. Складіть і запишіть на цю тему невеликий текст розповідного чи описового типу.

§ 5. Орфограма. Принципи українського правопису

46. І. Пригадайте, що вивчає орфографія. Чим викликана потреба в орфографії? Назвіть найважливіше поняття орфографії. Розкрийте його зміст. Які написання до орфограм не належать? На яких основних правилах (принципах) базується український правопис?

ІІ. Звірте свої відповіді з поданим матеріалом.

Орфограма — правильне написання, що вибирається із ряду можливих, але неправильних. Більшість написань не належить до орфограм, бо вони єдино можливі: *тара, відро*. Коли ж існують графічні варіанти, один з яких відповідає орфографічним нормам, то таке написання є орфограмою: *село* (неправильний варіант — *сило*), бо *сéла*. Орфограми бувають **б у к в е н і і н е б у к в е н і** (написання разом, окремо, через дефіс, перенос слів, апостроф).

Українська орфографія базується на чотирьох принципах: фонетичному, морфологічному, історичному, або традиційному, і смислового, або диференціюючого.

Ф о н е т и ч н и й принцип полягає у повній відповідності між написанням і літературною вимовою: *будинок* — [будінок], *субота* — [субóта].

За м о р ф о л о г і ч н и м принципом значущі частини слова (морфеми) завжди пишуться однаково, незважаючи на відмінну вимову їх у різних формах слова або в споріднених словах: *миєш* [мій'єш] — *миєшся* [мій'єс':а].

Згідно з і с т о р и ч н и м, або т р а д и ц і й н и м, принципом зберігаються написання, що усталилися здавна і правилами не пояснюються; *лиман* (при вимові [ле^иман], [ли^еман]), *юрба*, *щур*.

С м и с л о в и й, або д и ф е р е н ц і ю ю ч и й, принцип застосовується при написанні омонімічних слів для їх розрізнення: *запорожець* (людина) — «*Запорожець*» (автомашина); *по-вашому* (нехай буде) — *по вашому* (сліду).

47. І. Прочитайте. Які почуття і переживання передає автор у вірші? Які мовні засоби він добирає для цього?

Я не позбавлений любові до листка,
який, зірвавшись із клена, пада, пада,
мене хвилює тінь його *легка*
у світлих днях *м'якого* листопада.
Я стільки горя бачив на війні,
але душа на попіл не згоріла,
і *хочеться* так ніжності мені,
щоб серце в грудях солодко *щеміло*.
І я у далеч гонами піду,
й тоді, як день свій чесно відпрацюю,
землі на груди ніжно упаду і поцілую.

Григорій Тютюнник

ІІ. Визначте правила, за якими написані виділені слова.

48. І. Прочитайте. Які думки і почуття викликає у вас цей текст?

Дар зцілення *селянський* син Євген Степанович Товстуха узяв від бабусі. У спадок від неї дістав онук і магію слова, і дар навіювання, і оту глибинну криницю народної мудрості. Поглиблював знання Євген Степанович у Київському медичному інституті. Барви, музика — теж родинне захоплення. Тому ґрунтовну освіту здобув у художньому інституті. Закінчив і Літературний інститут у Москві. Він автор двох романів, повісті, збірки гумористичних оповідань. Різнобічний талант, допит-

ливість, *одержимість*, титанічна праця — усе в ньому волею Божою поєднано гармонійно. Результати *експериментів* лікаря впродовж сорокарічної практики узагальнені в ряді таких ґрунтовних праць, як «Фітотерапія», «Фітотерапевтичні засоби проти радіації», «Як зупинити смерть», «Українська народна медицина».

З пацієнтом Євген Степанович розмовляє тактовно, розумно, до кожного знаходить індивідуальний підхід. Такими лікарями, мабуть, були Ескулап, Авіценна, Пирогов, скромні лікарі за покликанням. Євген Степанович Товстуха — з того *прекрасного* сузір'я (За А. Шелестом).

II. Поясніть написання виділених слів. При потребі звертайтеся до таблиці «Правопис букв *е, и*, що позначають ненаголошені голосні» (с. 282).

49. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

Пр..довгий, пр..писаний, пр..сунути, пр..дтеча, п..р..гнути, б..зкоштовний, ч..р..зрядний, б..л..трист, в..р..да, В..л..с, ч..р..да, ст..лити, пож..рати, переб..рати, кл..ну, розм..нати, греб..нястий, др..жати, стр..міти, ч..кати, велет..нь, промов..ць, вид..во, мар..во, терл..чка, нож..чки, невдовол..ння, зверн..ння, вжал..ний, звелич..ний, вікон..чко, смуж..чка, міл..на, яр..на, невістч..н, вовч..м, пащ..ю, бурмоч..ш, нос..ш, прос..мо, пол..ш, суш..мо.

50. I. Подані в транскрипції слова запишіть відповідно до орфографічних норм.

[л':эц':а], [п'ужал'це], [д'івчин'он'ц'і], [шч'ас'т'а], [ра́д'іс'т'], [т'м'аний], [стор'ін'ц'і], [се"л'ан'с'кий], [с'м'іх], [пал'ц'і], [бр'ен'к'іт], [здай'ец':а], [ви'ен'ос':а], [з'в'існо], [в'іс'т'і].

II. Поясніть вживання м'якого знака.

51. I. Прочитайте. Що ви знаєте про пантеон давньоукраїнських богів? Назвіть аналоги богині Лади в міфології стародавніх греків і римлян.

ЛАДА

Про щасливу сім'ю кажуть: «Живуть ладно». «Ладо мое!» — так кликала-плакала князя Ігоря Ярославна. «Ладканками» називають весільні пісні лемків. «Лад-

ки» — дитяча гра сплескування долонями. Оце і все, що залишилось нам на згадку про давню слов'янську Ладу — богиню вірного подружжя, любові та щастя. Ще в XVII столітті хлопець і дівчина, що збирались одружитися, приносили жертви богині, співали про неї пісні, сподіваючись на щасливе подружнє життя.

Богиня Лада шанувалася багатьма слов'янськими народами, зокрема поляки відзначали її свято цілий місяць — з 25 травня по 25 червня і приносили в жертву богині білого півня (За Г. Бондаренко).

II. Поясніть вживання апострофа.

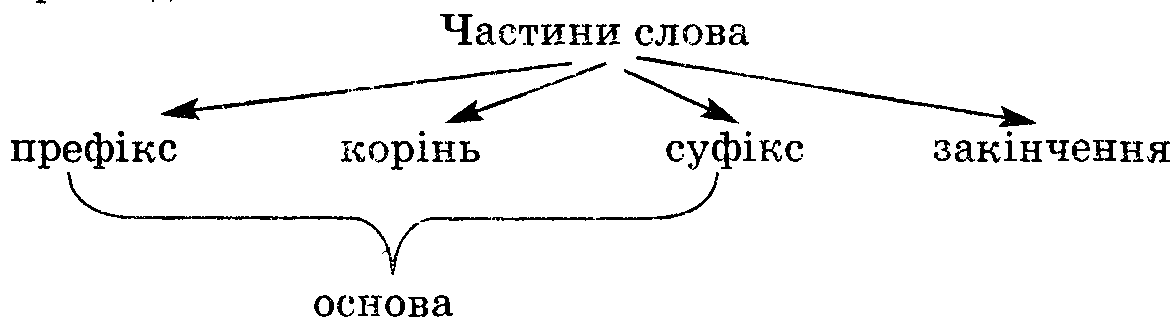
52. I. Спишіть, вставляючи, де треба, пропущений апостроф.

Цв..ях, сурм..яний, духм..яний, розм..якнути, сір..як, дзв..якнути, Аляб..єв, мавп..ячий, без..ядерний, узгір..я, мр..яка, торф..яний, св..ято, вп..ятьох, тьм..яний, сп..янілий, різьб..яр, пів..яблука, пів..огірка, пан..європейський, комп..ютер, б..юро, Х..юстон, рель..єф, порть..єра, б..язь, Г..юго, Руж..є, к..ювет, ін..екція.

II. При потребі зверніться до орфографічного словника.

§ 6. Морфологічна будова слова

53. Розгляньте схему і таблицю. Розкажіть, з яких частин складається слово, яке значення має кожна з цих частин. Пригадайте основні способи словотворення; доберіть свої приклади.

Основні способи словотворення

Способи словотворення	Приклади
Префіксальний	<i>бігти</i> → <i>прибігти</i>
Суфіксальний	<i>слухати</i> → <i>слухач</i> , <i>день</i> → <i>денний</i>

Способи словотворення	Приклади
Префіксально-суфіксальний Безафіксний	<i>ліс</i> → <i>пролісок</i> <i>блакитний</i> → <i>блакить</i> , <i>пробігати</i> → <i>пробіг</i>
Складання слів та основ	<i>телефон, автомат</i> → <i>телефон-автомат</i> , <i>лід і ходити</i> → <i>льодохід</i>
Складання скорочених основ	<i>заробітна плата</i> → <i>зарплата</i> , <i>Організація Об'єднаних Націй</i> → <i>ООН</i>
Зрощення слів	<i>мало відомий</i> → <i>маловідомий</i> , <i>перекоти поле</i> → <i>перекотиполе</i>
Перехід однієї частини мови в іншу	<i>майбутнє (я к е?) покоління</i> → <i>близьке майбутнє (щ о?)</i>

54. І. Прочитайте речення і скажіть, які слова в ньому є різними формами того самого слова, а які — спільнокореневими. В яких словах змінюється лише граматичне значення слова, а в яких — граматичне і лексичне?

ІІ. Назвіть способи творення виділених слів.

Віками народ *витворював* цю мову, *витворив* її, одну з *найбагатших* мов слов'янства; триста тисяч пісень склала Україна цією мовою, в тім числі явивши пісенні шедеври незрівнянної краси, дала світові Україна геніальних поетів, *зажило* українське слово шани й визнання серед народів близьких і далеких (О. Гончар).

55. У кожній групі слів визначте і запишіть окремо спільнокореневі слова і форми того самого слова.

Диво, дивний, дивіденд, дивом, дивізія, диверсія, дивовища, дива, дивак, диван.

Читати, читач, читачі, читання, читець, читальний, читачка.

Дзвін, передзвін, дзвінкий, дзвону, дзвінки, дзвінко, дзвіниця, дзвеніти, дзвінкотіти.

56. Доберіть до поданих слів їх форми і спільнокореневі слова: *Київ*, *новий*, *п'ять*, *читач*, *білий*.

Чим різняться між собою дібрані вами спільнокореневі слова і форми того самого слова? Якими частинами мови вони є?

57. Прочитайте пари слів. Чи можна вважати їх спорідненими? Висновок обґрунтуйте.

Поле (іменник) — поле (дієслово); сік (дієслово) — сік (іменник); мати (іменник) — мати (дієслово); заплачу (дієслово) — заплачу́ (дієслово); ніс (іменник) — ніс (дієслово); віз (іменник) — віз (дієслово); засіяти (дієслово) — засія́ти (дієслово).

58. I. Прочитайте подані групи слів; доведіть, що спільнокореневі слова, кожне зі своїм лексичним значенням, мають різні основи, а форми того самого слова мають однакове лексичне значення.

Брат, брататися, братові, братній, братик, братія, братом, братство; грак, грачення, граку, грачиний, граком, грака.

II. Знайдіть чергування приголосних в аналізованих словах. Пригадайте, які ще приголосні у коренях слів можуть чергуватися, наведіть приклади.

59. Перепишіть текст. У виділених словах позначте закінчення й основу.

Після російсько-турецької війни 1768—1774 років цариця Катерина II вирішила, що вже не потребує послуг волелюбного Війська Запорозького. Було *розроблено* план знищення Запорозької Січі. 42 царських полки оточили січове товариство і семеро козацьких паланок. Підступно було взято їхню старшину. Козаки не спромоглися вчинити опір. На Зелені свята — 5 червня 1775 року — впала Січ... Останнього її *кошового* Петра Калнашевського відвезли на Соловки, вкинули в льох, і він просидів у ньому 25 років (За Ю. Хорунжим).

60. I. Напишіть розподільний словниковий диктант: у першу колонку запишіть слова, що відповідають схемі $\square \bigcirc \square$, у другу — $\square \bigcirc \wedge \square$, у третю — $\bigcirc \wedge \square$.

М'якенький, піднісся, святковий, зносити, під'язичний, донька, оббитий, прибережний, щорічний, зріс, бездумна, загуркотів, батьків, сільський, зачесаний, безмежний, солодкий, обійшов, прибіг, об'їхав, гірський, білизна, розвеселитися, вільний.

II. Знайдіть слова з орфограмами «Подвоєні букви», «Апостроф», «М'який знак»; поясніть їх правопис.

61. І. Прочитайте, визначте будову слів. Поясніть, чому корінь вважається головною значущою частиною слова.

Горох, зрання, наріччя, бойовий, виїзний, збадьоритися, серйозно, порт'єра, прибудувати, безсмертний, стиха, беру, чіпати, жвавий, предивно, розлогий, пустити, скочив, витирати.

ІІ. Знайдіть слова, в яких відбувається чергування приголосних чи голосних при творенні інших слів.

62. І. Пригадайте назви орфограм, пов'язаних з чергуванням голосних звуків у коренях слів. Доберіть до кожної орфограми таблиці свої приклади, запишіть їх.

Орфограма	Приклади
1. Букви <i>о</i> — <i>а</i> у коренях дієслів	<i>Могти</i> — <i>змагатися</i>
2. Букви <i>е</i> — <i>і</i> у коренях дієслів	<i>Текти</i> — <i>виткати</i>
3. Букви <i>е</i> — <i>и</i> у коренях дієслів	<i>Стелю</i> — <i>застилати</i>
4. Букви <i>о</i> — <i>і</i> , <i>е</i> — <i>і</i> у коренях слів	<i>Школа</i> — <i>шкіл</i> , <i>печі</i> — <i>піч</i>
5. Букви <i>е</i> — <i>о</i> після <i>ж</i> , <i>ч</i> , <i>ш</i>	<i>Жолудь</i> , <i>вечера</i>
6. Букви <i>и</i> , <i>і</i> після <i>ж</i> , <i>ч</i> , <i>ш</i> та <i>г</i> , <i>к</i> , <i>х</i> у коренях слів	<i>Число</i> , <i>похилий</i> ; <i>чільний</i> (бо <i>чоло</i>), <i>гість</i> (бо <i>гостя</i>)

ІІ. Складіть таблицю чергування приголосних звуків (*г* — *ж* — *з*, *к* — *ч* — *ц*, *х* — *ш* — *с*). Доберіть приклади.

63. Наведені слова поставте у формі місцевого відмінка і запишіть їх. Поясніть, які зміни відбуваються в корені, чи змінюється лексичне значення цих слів.

Ріка, вухо, подруга, ніж, дорога.

64. Розгляньте таблицю і повторіть назви орфограм у префіксах. Пригадайте правила написання цих значущих частин слова, наведіть приклади.

Орфограма	Приклади
1. Буква <i>з</i> у кінці префіксів	<i>Розписка</i> , <i>безпечний</i>
2. Букви <i>з</i> , <i>с</i> у префіксах <i>з-</i> , <i>с-</i>	<i>Знати</i> , <i>стерти</i>
3. Букви <i>е</i> , <i>и</i> у префіксах <i>пре-</i> , <i>при-</i>	<i>Премудрий</i> , <i>прийти</i>

65. І. Прочитайте і переписіть текст. Визначте, чим автор досягає образної виразності тексту; поясніть правопис префіксів.

Люблю я сади. В усі пори року. І тоді, коли стоять вони *сумовито*, розбазаривши свою літню красу, роз-

тринькавши осінню позолоту, коли на гілках не застається жодного листочка, хіба що подекуди яке яблучко приліпилося сумовито; в зимову пору вони прекрасні на фоні сніговому — мов викуті з чистої бронзи мідяво-шерхлі стовбури; весною сади неповторні у своєму пишному цвітінні, в нерукотворному весільному уборі (Ю. Збанацький).

II. Поясніть значення виділених слів. Які значущі частини надають їм певних відтінків у значенні?

66. Прочитайте текст. Скажіть, що нового ви дізналися про префікси. Поясніть значення виділених слів. Складіть з ними речення.

В українській мові є двійнята-префікси, які відіграють особливу роль. Так, коли сказати: *попобігати, попрацювати, попоходити, попострибати* і так далі — це, далєбі, не те, що: *побігати, попрацювати, походити, пострибати*. Дієслова з подвоєними префіксами означають ніби найбільшу міру якоїсь дії. Правда, подібні слова не так часто трапляються в мові (А. Матвієнко).

67. Прочитайте вірш, виписіть слова з пропущеними буквами. Поясніть правопис цих слів. Якого значення надають префікси словам?

ВУЛКАННИЙ ЕТЮД

Козац..кі могили в..сокі —
Н..згаслі вулкани Вкраїни.
Стікають пш..ни..ні потоки
Із їх польової в..ршини.

В могилах похована мука —
Дідів п..р..молоті кості,
В могилах — кайдани онука,
Обірвані в праведній злості.

З сльози проростає з..рнина
І колосом зірку ч..ркає —
В розливі пш..ниць потопає
Вулка..а моя Україна.

І. Драч

68. Випишіть слова з префіксами, поясніть їх значення та правопис.

1. У розчинене вікно пливуть медові пахощі розквіт-
лих акацій (*П. Колесник*). 2. В безладно розсипаних
хмарах засяяла веселка (*А. Хижняк*). 3. За сонцем хма-
ронька пливе, червоні поли розстилає (*Т. Шевченко*).
4. Вже розпогодилось, умите сонце перекинуло свої зо-
лоті коси на поля, і вони укрилися пахучою парою
(*М. Стельмах*).

69. Випишіть з орфографічного словника 6 слів з
префіксами *пре-*, *при-*, *прі-*; складіть з ними речення.

70. Перекладіть українською мовою словосполучення і
запишіть їх. Порівняйте їх вимову і написання в обох мовах.
Виділіть префікси в дієсловах. Скажіть, якого значення
надають вони словам.

Ссыпать зерно, сшить платъе, счищать пятно, со-
рвать цветок, собирать коллекцию, снять полотенце,
съесть обед.

71. Прочитайте текст; знайдіть слова з суфіксами, по-
ясніть їх правопис.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Ми мало не щодня користуємося праскою і не уяв-
ляємо навіть, як без неї можна обійтись. Яка ж історія
виникнення цього незамінного електропобутового при-
ладу?

Перша згадка про праску з вугіллям з'явилася лише
в XVII столітті. До цього часу інструмент для прасуван-
ня нагадував сковорідку, на якій лежало розжарене
вугілля. Пізніше вугілля у прасках замінили спирто-
вим паяльником. І лише 1913 року з'явилися перші
електричні праски (*З календаря*).

72. Знайдіть у словах голосні, що чергуються. Поясніть
значення слів та їх правопис.

1. Гонити — ганяти, вимога — вимагати, доскочити
— доскакати.

2. Шкода — шкідник, возити — візник, гора — гір,
робота — робітник, будова — будівник, корова — ко-
рівник.

73. Прочитайте текст, поясніть написання відомих орфограм.

ЗБЕРЕЖЕМО СОН-ТРАВУ!

Чарівна квітка весни — так називають сон-траву за її шовковисте опушення. В Україні зустрічається п'ять видів сон-трави. Квіти одного з них, рідкісного сону карпатських високогір'їв, мають біле забарвлення. Квіти інших видів — лілово-світло-фіолетові.

На жаль, з кожною весною дедалі меншає сон-трави. Збираючи букети, люди не тільки зривають квіти, а й видають з корінням рослини, що, зрештою, ставить під загрозу існування виду. Не випадково сон-траву занесено до Червоної книги (*З газети*).

74. Перекладіть текст українською мовою, перекажіть його. Поясніть значення виділених слів, перекладених українською мовою, розберіть їх за будовою, поясніть правопис. Чи відбувається чергування звуків у цих словах? Відповіді вмотивуйте.

В 1922 году в мире археологии произошло одно *замечательное* событие. Английский археолог Хоуард Картер *близ* древних Фив открыл гробницу фараона Тутанхамона. *Изображения* найденных в ней прекрасных вещей — статуэток из золота, *украшенный*, утвари — обошли весь свет. Больше всего поразил *воображение* Картера найденный им маленький венок из васильков. Высохли за тысячелетия цветы, но сохранили и форму, и синеву. Какая жизненная сила! (*З кн. «Большой дом человечества»*).

75. Поясніть спосіб творення та правопис поданих слів. Встановіть лексичне значення перших трьох слів. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

Верховина, лексикологія, *тьмяніти*, козацький, товариський, синьоокий, Донбас, АСУ, молочний, щорічний, Хмельниччина, боездатність, семирічний, прийшов, зніс, тисячоліття, ПТУ, НТР, сільрада, юннат, прадід, безрукавка.

76. І. Перепишіть текст; знайдіть у ньому слова, утворені різними способами.

Козацький полководець Петро Сагайдачний з'явився на Січі в останні роки XVI століття. Один з най-

геніальніших полководців Європи, державний діяч, захисник української культури і духовності, поборник освіти — він був людиною Відродження. Петро Сагайдачний піднісся до найвищих щаблів тодішньої освіченості, був титаном духу і думки, людиною могутніх пристрастей, кипучої, невтримної енергії (З газети).

II. Поясніть лексичне значення слів *щабель*, *поборник*.

§ 7. Стилiстичні засоби словотвору

77. Прочитайте подані слова. У чому, на вашу думку, полягає відмінність між першою і другою групами слів?

1. Земля, земляк, землянка, землянин, землистий, земельний.

2. Земелька, земелечка, землиця, землюка.

В українській мові є суфікси, які утворюють від даної основи різні слова з іншим значенням, а є й такі, які, поєднуючись з основою, не змінюють основного значення слова, а надають йому додаткових відтінків, певного стилістичного забарвлення.

78. Прочитайте уривки. Які суфікси надають окремим словам зменшувально-пестливих відтінків? Випишіть ці слова.

1. Ой за гаєм, гаєм,
Гаєм зелененьким
Там орала дівчинонька
Воликом чорненьким.
Орала, орала,
Не вміла гукати,
Та й найняла козаченька
На скрипочку грати.

Нар. творчість

2. З тихим плескотом на берег
Рине хвилечка перлиста;
Править хтось малим човенцем,
Стиха весла підіймає,
І здається, що з весельця
Щире золото спадає.

Леся Українка

В українській мові є багато слів, які вживаються з суфіксами пестливості або здрібнілості. Такі форми слів найчастіше трапляються в текстах, написаних художнім або розмовним стилем. У текстах цих же стилів вживаються слова з суфіксами збільшення, згрубілості.

79. Прочитайте речення, випишіть слова з суфіксами, що мають зменшувально-пестливе значення або вживаються на означення згрубілості, збільшення.

1. Їїстоньки — не їм, і питоньки — не п'ю, та виглядаю все Зозуленьку мою. Як гляну я на тебе — така ти невеличка, моя перепеличко, а голосочок-то який! Тонесенький, милесенький такий...

2. А все-таки катюзі, як кажуть, буде по заслугі.

3. А чутка у гаю була така, що ніби Щука та частенько, як тільки зробиться темненько, Лисиці й шле — то щупачка, то сотеньку карасиків живеньких або линів гарненьких...

4. Був на селі Квачан — собака, кудлатий та товстий; хвіст здоровенний, як ломака, і сам такий страшний.

5. Над селами, над нивами, над тихими долинами — там славонька твоя! На кожну стеблиночку пошлеш одну росиночку — і віку додаси. — А морю широченному, глибокому, силенному води не додаси!

6. Ой річечка, голубонька! Як хвилечки твої — пробігли дні щасливії і радості мої! (З *тв. Л. Глібова*).

80. Доберіть слова з суфіксами *-ище*, *-енн-*, *-езн-*, *-очок*, *-ець*, *-ечк-*, *-еньк-*; поясніть, якого відтінку надають вони словам. Складіть і запишіть речення з цими словами.

81. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Зробіть висновок про те, якого значення надають словам префікси *пре-* і *при-*.

1. Вони чули музику, далеку, н..зрозумілу, прекрасну (*О. Гончар*). 2. Приб..режні луки були сірі від роси (*З. Тулуб*). 3. Сказав, як гвіздком прибив. 4. Спалахнувши високо, вогонь почав поволі пригасати (*Г. Хоткевич*). 5. Стрілами шугали ластівки, і взагалі було прекрасно (*О. Донченко*). 6. Ми знімали картину, в якій було кілька прикордо..них епізодів (*Л. Смілянсь-*

кий). 7. Кватирка у вікні була одчинена, а проти вікна на б..р..зі сидів соловейко та так же в..співував прехороше та голосно (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Картина прикувала до себе очі перших глядачів, критиків (*О. Копиленко*). 9. Ро..цвітай же, слово, і в родині, і у школі, й на заводі, і у полі пречудесно, пречудово — ро..цвітай же, слово! (*П. Тичина*).

82. Прочитайте речення і скажіть, якому стилеві характерне комбінування префікса *по-* з іншими префіксами або повторення його.

1. Мов у дзеркалі, видно в воді і небо, і кучерявії в'язи, що повибігали на самий край і попростягали зелені лапи над річкою (*П. Куліш*). 2. Нам треба вівчаря старого, щоб овець не порозгублював (*Панас Мирний*). 3. Поприбігали люди до криниці й наливали коновками воду в відра (*Лесь Мартович*). 4. Попоходиш за плугом, попотягаєш чепіги, то й, зрозуміло, втома бере своє (*О. Ковінька*). 5. До нас понаходили шофери, поприбивалося кілька місцевих мисливців (*Остан Вишня*). 6. Притаїлося все, пополохалось перед з'явищем тучі грізної; вітерець ущух,— ані подиху, змовк веселий гай,— ані шелесту (*М. Старицький*).

Префікси української мови надають словам різноманітних значень. Так, префікс *пре-* вказує на збільшену ознаку, *при-* означає наближення, приєднання або неповну дію, *по-* у сполученні з іншими префіксами — тривалість, повторюваність або повну завершеність дії; *не-* позначає заперечення чогось.

83. Знайдіть у реченнях такі способи словотвору: складання основ, словоскладання, поєднання слів. Якого стилістичного забарвлення надають ці слова реченню? Поясніть їх правопис.

1. ...На горохах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти (*М. Коцюбинський*). 2. Білокрилий бусол ходив по жовто-зеленій долині так поволі, неначе статечний господар за плугом (*М. Стельмах*). 3. А я, дурний, не бачив тебе, цяце, й раз, та й повірив тупорилим твоїм віршомазам (*Т. Шевченко*). 4. Ранок був ясний-найясний і теплий-найтепліший (*Марко Вовчок*). 5. На довгих столах цілі оберемки огню-світла у широких підсвічниках, круг-

лих лампах, високих і низьких підставках (*Панас Мирний*). 6. Слава не тільки вам, а й усьому вашому роду-племені (*Остан Вишня*).

Складання основ, словоскладання, поєднання слів — всі ці види словотвору сприяють образності висловлення. Вони допомагають виразити вищу міру вияву, тривалості чи повторюваності дії, високий ступінь якості та ін.

§ 8. Лексика і фразеологія

84. I. Прочитайте і перекажіть текст, визначивши його стиль. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні.

II. До якого слова можна дібрати омонім?

НА КОСІ

Далі вже нічого нема — самий простір, саме *безмеж-жя*. Зализень суші — вузька коса, *відділившись* від степу, *протяглась у відкрите* море. Крізь обрій, крізь небо пронизалася і далі *пішла* — не видно їй кінця.

Загубилася в імлах.

Коса довга, вузька, з вимоїнами. *Взимку* під час штормів косу цю й хвиля перехлюпне, а зараз вона суха, в сухих палаючих пісках, у колючій рослинності, у лементі *птаства*.

Безліч пташиних гнізд, яких ніхто не руйнує: океан повітря, не отруєного нічим; є гармонія буття, де відчуваєш себе тільки часткою чогось великого — часткою цього безмежжя, цієї синьої вічності.

Найкрайніший край землі, заповідність, чистота (*О. Гончар*).

III. Поясніть способи творення виділених слів.

Слова з прямим значенням використовуються в усіх стилях, з переносним — у художньому.

85. З поданих слів виписіть ті, які характерні лише для української мови.

Визволитель, демократизм, багаття, злотий, міркувати, алфавіт, горілиць, біологія, віч-на-віч, свідомість, юрта, січ, дуб, кравець, цегла, баштан, сніданок, очолити.

У складі споконвічної української лексики найбільшу групу становлять слова, властиві лише українській мові: *годинник, мрія, дотепність, глядач, примхливий, бігцем, завдяки* та ін. Вони виникли на основі давньоруської мови за допомогою різних словотворчих засобів; *свідомість, слухач, балакучий, обеззброїти*.

86. I. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому власне українські слова, поясніть їх значення.

II. Зверніть увагу на урочисто-піднесений відтінок у ставленні до описуваних явищ, якого надають віршу власне українські слова.

УКРАЇНІ

Калино моя — Україно! В твоїм купці —
я кетяг багрянний! Це літо горить для мене,
і хмари цвітуть, і гудуть молоді дощі,
і я досягаю в долоні твоїй зеленій...

...Калино моя, Україно! Рука грози
сваволить в гілках твоїх — струнах,
гуде бандура.

Говорить бандура про те, що жива еси
і житимеш вічно в лунках солов'їних бурях.

I. Жиленко

87. Прочитайте текст, випишіть слова і словосполучення, вжиті в переносному значенні. В якому стилі використовуються слова, вжиті в переносному значенні?

...На небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило, й луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї трахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба дрібний, як роса, холодний дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись, ковтала воду суха земля, пирскало і плюскотіло віття на дереві. Вип'яли лани проти хмар широкі груди й зеленіли...

Хмара сіяла і сіяла — щедро, не жаліючи...

І знову синіє небо, а на ньому золоте сонце — сипле скрізь гарячими, блискучими бризками. По шляху

біжать жваві струмочки — крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось буркочуть (С. Васильченко).

88. Ознайомтесь із текстом; вкажіть слова, що належать до споконвічної лексики української мови; знайдіть діалектизми. Яка мета вживання діалектизмів у творах?

Переді мною постав на схилі гори хутірець Бокач, що відбіг від Путили на верхи за смерековий ліс, поставли огорожені обійстя, кладені з дерева колиби, худоба з дзвониками на шиях під стіною срібно-зелених смек.

І ось із колиби виходить вуйна й проворно йде по стежинці, що прослалась по пастівнику, йде вже під розквітлою дикою грушею, і, здається, від цвіту лягають їй на обличчя миттеві рожеві спалахи...

В Яремчі, неподалік від водоспаду, сидів гуцул у кептарику, в брилику, у вишитій сорочці і палив люльку... Поряд лежали полотняні бесаги з якимось надібком, купленим у Яремчі на ярмарку, біля бесагів витяглись ноги в білих гачах. Вуйко сидів спокійний і був такий незворушний, як зелена гора в нього за спиною (Є. Гуцало).

89. I. Прочитайте текст, визначте його стиль. Знайдіть у тексті синоніми.

Від чого залежить урожай? Насамперед від тієї землі, на якій сіють. «Землею-годувальницею» називають ґрунт.

Ґрунт є одним з головних природних ресурсів. Завдяки основній його властивості — родючості колосяться ниви, цвітуть сади, плодоносять виноградники.

В. Докучаєв писав, наприклад, про чорнозем, що завдяки своїй родючості він дорожчий за кам'яне вугілля, нафту, золото. Це і зобов'язує нас всіляко оберігати ґрунт, за що він віддячує високими врожаями (В. Жадан).

II. Поясніть вживання розділових знаків у п'ятому і шостому реченнях.

90. Прочитайте уривок з вірша А. Малишка і выпишіть синонімічний ряд до слова *зоря*. Яку мету ставив перед собою автор, вживаючи цей синонімічний ряд?

У час світань погожих — світанкова
І вечорова — вечором. В жнива —
Вона зоветься зерниця, житянка,
У темну ніч — стожарниця вона,
Над росами — то росянка, ясиня,
Провісниця, віщунка — у біді,
В людським коханні — вірниця...

Емоційно-експресивні синоніми найпоширеніші в текстах художнього стилю, куди вони вводяться як у вигляді ряду, так і поодинокими членами такого ряду.

Ці синоніми в тексті вказують на різноманітність ознак, силу прояву дії, багатство явища.

91. Прочитайте текст, визначте його стиль. Випишіть синоніми, встановіть, якого відтінку надає кожен з них висловлюванню.

Сили твої можуть бути слабкими і обмеженими, але якщо ти вмієш владарювати над фізичними силами своїм духом, волею, прагненням, — ти будеш непереможний і непохильний. Людина — це воля людська, воля до перемоги над труднощами і складними, часом драматичними ситуаціями. Виховуй у собі з малих років волюву спрямованість, стійкість і витримку. Не впадай у відчай і смуток. Будь володарем своїх прагнень, пристрастей, бажань, почуттів, настроїв, захоплень. Сила волі перетворює іскру фізичних сил у могутнє полум'я, слабкість гасить вогонь фізичних сил, і вони перетворюються в холодний попіл. Мужність — це справжня краса духу й тіла, переконань і вчинків. Мужність робить людину могутньою і доброю, сильною і ласкавою (*В. Сухомлинський*).

92. Випишіть з поданих речень дієслова-синоніми, визначте відтінки значень кожного з них, приналежність їх до певного стилю.

1. Здалось, наче хтось скрадається за нами слідом.
2. Ото прителіпаєшся пізно на квартиру, зігрієшся чаєм... 3. Ледь притягнеш ноги з весняного розгрузлого поля, ледь причалапаєш. 4. Учитель фізкультури чітким солдатським кроком подався геть. 5. Тримаючи корову за налігач, Онисим Гаркуша став наближатись обачно... 6. Перетнувши майдан, дівчина подалась до центру містечка. 7. Гайнула на подвір'я, відв'язала со-

баку. 8. Щось непривітне було в насупленій постаті бабці, яка почимчикувала геть по вулиці. 9. Тепер уже та бабця дибала без господарської сумки, голіруч... 10. Так само обережно ми повиходили надвір (З тв. Є. Гуцала).

93. І. Прочитайте і перекажіть текст. Які слова і вирази надають йому особливої емоційності та переконливості?

ІІ. Як ви розумієте значення виразу: *потужність віршів помножена на скорботу долі*?

Василь Стус — поет трагічної долі... На прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» Василь Стус запропонував присутнім у залі встати і цим вставанням протестувати проти арештів, які почалися тоді в середовищі київської інтелігенції. Зал встав, а Василь невдовзі... сів.

...Сьогодні до нас прийшли і приходять його вірші. Його згорьована доля надає їм сили невідпорної і непереможної. Потужність його віршів помножена на скорботу його долі (І. Драч).

94. І. Прочитайте вірш. Назвіть слова, вжиті в переносному значенні. Якого відтінку надають вони словосполученням? Як ви розумієте зміст останнього речення?

Ніч блукає, наче кінь стриножений,
по байраках, виярках, степах.
Відпусти мене, ясновельможний,
бачу Україну в тьмяних снах.
Світить сонце Колими з-за взгір'я.
Добрий ранок? — На добраніч, мій
дивен-краю. Золотаве пір'я
од жар-птиці тулиться до вій.
Спить кохана. Мати спить. І навznak
по вечірній зморі впавши, син
міцно спить. О далеч непролазна,
о розлуко, ствердла на бурштин.

В. Стус

ІІ. Розкажіть про життєвий і творчий шлях Василя Стуса. В який період життя поета був написаний цей вірш?

95. Прочитайте текст, перекажіть його. За допомогою тлумачного словника поясніть значення виділених слів.

Світ починався зі Слова, і Україна починалася зі Слова. Слово, як плуг, орало *правічний переліг* життя,

із чорноземної скиби його виростили поети, і в кожного на устах в час неволі і радості була своя, але одна молитва — Україна.

Слово, як *собор*, і в його святості палахкотять, як свічки, праведні душі поетів, і з блакитного купола благословляє нас небо, і *хоралом* віри зливаються голоси наших *предтеч* і *сущих* в одну молитву — Україна (О. Шевченко).

96. I. Прочитайте вірш, перекажіть його зміст. Випишіть синоніми та антоніми.

*Прихильюсь до народів сердечно й уклінно,
Запозичу нове і відкину старе.
Тільки вірю: ніколи не вмереш, Україно,
Бо співучий народ і в біді не помре.
Переміниться світу безмежна будова,
Що вогнями ряхтить, у безодні двигтить.
Рідна мова моя, материнська, чудова,
На далекі зірки у вогнях полетить...
...Доки мова для внуків звучить солов'їно
І дзвенить, мов кришталь, мов трава степова,
Ти не вмереш, ти не вмереш, ти не вмереш, Україно,
Не загине народ, що в негоду співа.*

С. Литвин

II. Якого значення надають префікси виділеним словам?

97. I. Доберіть синонімічні слова до поданих фразеологізмів.

З р а з о к. *Пекти раків — червоніти.*

1. Робити з мухи слона. 2. Пасти задніх. 3. Намотати на вус. 4. Плутатися під ногами. 5. Ні пари з уст. 6. Виходячи з себе. 7. Впадати в очі. 8. Втирати очі. 9. Розбити глека. 10. Ловити ґав.

II. Поясніть функціонально-стилістичні можливості синонімічних рядів фразеологізмів.

Потрапити на зуби; переїжджа сваха; кусати лікті; пустити шпильку; лізти на рожен; хоч вовк траву їж; хоч в око стрельни; у свинячий голос; у дідька в зубах; ходити фертом; сісти на шию; сісти в калюжу; іскрити очима; іти прахом; відбитися від рук; догори дриґом; жити вовком; жувати жуйку; забивати баки; кирпу

гнути; заглядати в рота; заливати сало за шкуру; кілком стояти.

Функціонування синонімічних рядів фразеологізмів визначається їх стильовою належністю, жанровими особливостями мовлення, емоційно-експресивними можливостями.

98. I. Знайдіть і запишіть українські відповідники до російських прислів'їв.

1. Недоброе слово больней огня жжёт. 2. Неграмотный человек — как слепой. 3. Небольшой дождик, а лодырям отдых. 4. Не красивая ложь хороша, а горькая правда. 5. Мороз не велик, а стоять не велит. 6. Снявши голову, по волосам не плачут.

II. Поясніть написання *не* з прикметниками.

99. I. Складіть речення з фразеологічними зворотами, поставивши дієслово у формі дієприслівника.

З р а з о к. *Фразеологічний зворот: Діставати гарбуза. Речення: Діставши гарбуза, Стецько прожогом вибіг з Уляниної хати.*

Вранці не зробиш. В успіх не повіриш. Намилити шию. Покласти на обидві лопатки. Не чути під собою ніг. Замилювати очі. Заводити мову.

II. У складних реченнях поясніть вживання розділових знаків.

100. Прочитайте фразеологізми. До кожної фразеологічної одиниці доберіть антонімічну. З трьома антонімічними парами складіть речення; зробіть висновок про функціонально-стилістичні можливості цих пар.

Валитися з рук
Кров з молоком
Почервоніти як рак
Входити в колію
Хоч у вухо вбгай
Дерти носа
Шкіра та кістки

Побіліти як стіна
Вибитися з колії
Хоч кіл на голові теши
Повісити носа
Як по маслу йде
Як з хреста знятий
Горить у руках

Антонімічні фразеологічні одиниці допомагають виразніше охарактеризувати певне явище і таким чином домогтися чіткості і переконливості сприйняття.

101. І. Перепишіть власне українські слова, підкреслюючи притаманні їм словотворчі ознаки.

З р а з о к. *Гарненько, прізвисько.*

Пустощі, пестощі; прізвище, прірва; плутанина, біганина; формувальник, газівник; промовець, урядовець; приховувати, ночувати; коваль, скрипаль; діяч, викладач; сузір'я, суміш; скорбота, дрімота; гарнеський, молодесенький; гарненько, тепленько; стукотіти, гуркотіти.

ІІ. Складіть речення з п'ятьма словами на вибір.

§ 9. Частини мови

102. Розгляньте таблицю і пригадайте, на які групи поділяються частини мови. Визначте їх роль у мовленні.

Частини мови			
Змінні		Незмінні	
Самостійні	Самостійні	Службові	Вигук
Іменник Прикметник Числівник Займенник Дієслово	Прислівник	Прийменник Сполучник Частка	
<div>→ Дієприкметник (змінна форма дієслова)</div> <div>→ Дієприслівник (незмінна форма дієслова)</div>			

103. І. Уважно прочитайте текст. В якому стилі він написаний? Назвіть його особливості. Якими мовними засобами створюється поетична картина весни?

НАВІЩО У КВІТНІ СНІГ

Весна була рання, сніг зійшов іще на початку березня, стало сухо, інколи накрапав дощ. Усі забули про зиму.

І раптом — сніг. Пухнастий, розкішний, світу не видно. Відразу на землі — білий килим, будинки, дерева — усе погрубшало, зарожевілися дівочі щічки, засяяли очі, сніжки, жарти, сміх...

Гарно, але навіщо у квітні сніг?

Він упав надвечір, і була синя січнева ніч, а на ранок — гримів оркестр, який складався із самих арф: капіж, струмки, і кожна арфа яскраво, по-весняному блищала. Парував асфальт, креслилися класи, скакали дівчатка, хлопчиська ганялись один за одним. Співали птахи. І ніхто не задумувався над тим, що це було весілля весни. Вона прийшла давно, але її не помітили. А весна, як кожна жінка, не любить цього. От вона і влаштувала цю виставу — нагадала, що вона є: арфами, блиском, тріумфом (В. Собо́тович).

II. Назвіть вжиті в тексті змінні та незмінні частини мови. Самостійними чи службовими вони є?

104. I. Доберіть до поданих слів спільнокореневі, які б належали до різних частин мови. Які ознаки вказують на приналежність цих слів до тієї чи іншої частини мови?

Зразок. *Два — двійка, двічі, подвоїти, подвійний, удвох.*

Зелень, затаврував, пророк, днювати, зруйнований, чорнота, холодний, прогніваний.

II. Складіть речення зі словами *затаврував, зруйнований*.

105. I. Прочитайте текст, випишіть самостійні частини мови та визначте їх роль у тексті. Назвіть ознаки, що вказують на приналежність цих слів до самостійних частин мови.

Після закінчення жнив селянин міг трохи розслабитися і перепочити. Такою порою був жовтень — місяць початку вечорниць і масових весіль.

Традиційне українське весілля об'єднувало кілька окремих сюжетів. Перед тим як узаконити шлюб, йому передували чотири, а то й п'ять дійств: оглядини, сватання, змовини, заручини тощо. Тільки після цього запрошували гостей, випікали коровай і плели вінець для молодої. Всі ці ритуальні обряди були розраховані на те, щоб молодята остаточно зважили своє рішення створити міцну сім'ю (В. Скуратівський).

II. Поясніть написання слів з подвоєними буквами; префіксами *пере-, роз-, з-* (с-).

III. Розберіть за будовою виділене слово.

106. I. Прочитайте текст. Назвіть художні засоби, які допомагають розкрити його зміст, визначте стиль викладу.

Казкову чарівну силу мають степові простори. Глянеш у високе *небо* над ними — і бачиш, як у блакитному свічаді, віки давноминулі, коли тут у битвах за Матір-Україну писала історію козацька *шабля* і народжувалася, щоб ніколи не вмерти, козацька слава. А ще в тому блакитному небесному свічаді відбивається за далекими морями-океанами другий *край* землі, куди впродовж цілого століття закидала доля *дітей* України, а вони, добрі діти, на чужині не відреклися *матері* і навіки вписали в *книгу* нового краю своє українське *ім'я*. І бачу я з сонячних степів на далеких *слідах*, які сто років тому проклали в канадських преріях на просторах Альберти перші поселенці з України, дивний пам'ятник, єдиний у *світі*. Не рицар у залізних латах з погрозово піднятим мечем, не цар на здичавілому *коні* над Невою, не можновладець, який простягає руку, щоб загарбати цілий світ, а велетенська Писанка зоріє в небесах, як душа України, краса України. І видно її веселкові візерунки в білих українських хатах, і стеляться вони, як спориш, на стежках, якими споконвіку ходив *рід* до роду, і сонячно світяться у *Дніпрі*, як пречиста вічність нації (*Я. Гоян*).

II. Утворіть від виділених іменників прикметники з різними суфіксами; поясніть їх значення та правопис. Складіть словосполучення з утвореними словами.

107. I. Запишіть подані словосполучення у формі родового відмінка, поясніть правопис. Назвіть спільні та відмінні риси іменника і прикметника.

Сильний вітер, український народ, політехнічний інститут, смачний мед, довгий коридор, приміський вокзал, великий квадрат, героїчна Одеса, бджолиний рій, важливий документ, цікавий роман, весняний грім.

II. Зробіть словотвірний аналіз слів *політехнічний*, *приміський*.

III. Складіть речення зі словосполученнями *український народ*; *героїчна Одеса*.

108. I. Прочитайте текст, з'ясуйте його стильову приналежність. Назвіть емоційно забарвлені слова і звороти. По-

ясніть лексичне значення виділених слів; знайдіть у тексті синоніми.

Народжуючи *геніїв*, народ віддає їм свої серце, душу, розум, історію і майбутнє. Оксані Андріївні Петрусенко наш народ вручив золоті ключі від свого пісенного серця і голос — сильний, могутній, *темпераментний*, як хвилі бурхливого Дніпра, розлогий, епічний, як степи українські, героїчний, прекрасний, як звісне запорозьке козацтво в драматичні години боїв, сріблястий, казково неземний і чарівний, як струмування місячного саява, ніжний, ліричний, теплий, як шепіт закоханих. Той голос Оксани в 20—30-ті роки звучав, хвилював людські душі, беручи їх у полон із першого ж звука, западав у *тайни* сердець, сіючи захват (*М. Казарлицький*).

II. Утворіть від словосполучень прикметників з іменниками, де можливо, синонімічні поєднання іменників у непрямих відмінках та запишіть їх. Вкажіть на смислову різницю цих словосполучень.

З р а з о к. *Залізний дах — дах із заліза.*

109. I. Поясніть значення поданих прикметників, складіть з ними речення.

Розважальний — розважливий, сумний — сумнівний, пам'ятний — пам'ятливий, жалібний — жалюгідний, веселий — веселковий, грудний — грудневий, волосяний — волоський.

II. Розберіть за будовою слова *жалюгідний, волоський*.

110. I. Прочитайте текст, переписіть його. Від виділених слів утворіть за допомогою суфіксів іменники з новим смисловим відтінком у значенні, поясніть їх правопис.

Тихо пливе синіми річками льон, так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти, — прозора й розкішна картина *вимальовується* з «Intermezzo» Михайла Коцюбинського. Справді, серед численних несподіванок і неповторних явищ, що їх дарує нам природа, — одне з наймальовничіших див, коли льон *цвіте*. Нече озеро блакитне, зорові не ввібрати молоді *безмежної* синяви. Таке привабливе льонове поле у пору цвітіння. Здається, небо *подарувало* квітові свою незрівнянну блакитну барву і щедро *розлило* її довкруг (*А. Кондратюк*).

П. Скажіть, на основі яких ознак слова *синій* і *синява*, що означають колір, належать до різних частин мови.

111. І. Прочитайте текст. Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте частини мови у першому реченні. Назвіть спільні та відмінні риси дієслова та іменника, прикметника, числівника, займенника.

Пильно вд..вляючись, вслухаючись, ховаючись то за кущами, то за руїнами, перет..наючи хутко чисті, спорожнілі, прибрані, ро..чищені, змиті вулиці — він пр..йшов на схили в..сокого бер..га великої ріки. Зійшов місяць і освітив зрубані одним помахом вел..тенського меча верхівки д..рев, вони не впали, їх просто не було, не було ніде, вони щезли. Тільки згори було видко плоску рівнину в..рхівок д..рев, які колись вит..налися знизу вище горба. Запаморочливо пахла зел..нь і горіла сира кл..нина (В. Ковтун).

П. Знайдіть у тексті особливі форми дієслова та поясніть способи їх творення.

112. І. Прочитайте текст та перекажіть його, дотримуючись орфоепічних норм. Визначте основну думку тексту.

П. До виділених слів доберіть спільнокореневі, які б належали до інших частин мови. Вкажіть на смислову різницю між цими словами.

«БОЖЕ ВЕЛИКИЙ, ЄДИНИЙ»

Ця пісня більш як півстоліття була заборонена, не виконувалася на концертах, не звучала по радіо. Коли вона народилася, точно не відомо. Слова належать Олександрові Кониському, музика — Миколі Лисенкові. У 90-х роках минулого століття її знали в Галичині, у 1903-му, коли автор музики перебував у Львові, вона лунала на концертах. Пісня зазнала певного переакцентування: написана для дітей, після заміни окремих слів набула загальнонародного звучання. Виконувалася в школах, на церковних святах, світських концертах як духовний гімн — спочатку в західноукраїнських землях, а протягом 1917—1920 років — і в Наддніпрянській Україні. А згодом заборонена. Не увійшла в жодне з *видань* творів М. Лисенка.

Текст і музика зливаються воедино, *створять органічну цілість*.

«Боже великий, єдиний» — одна з тих духовно-патріотичних пісень, що служили і служать високій меті національного *відродження* народу. Пісня широко znana в усіх країнах, де проживають українці, духовно об'єднує їх з батьківщиною (*Ф. Погребенник*).

113. Прочитайте текст, запишіть словами кількісні числівники та утворіть від них порядкові. Порівняйте їх значення та відмінювання. Поясніть правопис виписаних числівників.

Чорне море (близько 420 тис. км²) з'єднується через протоки Босфор і Дарданелли із Середземним морем. Найбільш мілководною та заселеною є північна частина Чорного моря, яка внаслідок невеликих глибин (80—100 м) та отримання у літній період теплих прісних річкових вод краще прогрівається. Але вже на глибинах 120—200 м вода насичена сірководнем і практично не заселена живими організмами. Середній вміст солі у воді становить 14 %, збільшується на півдні. Температура морської води на поверхні коливається влітку від 25—27 до 20—24 °С, взимку — від +8 до -0,5 °С (*Ф. Заставний*).

114. Прочитайте текст, визначте його стиль. Назвіть риси, які є спільними для публіцистичного і художнього стилів.

Коло творчих пошуків Володимира Івановича Вернадського таке, що з плином часу його ідеї не застарівають, а навпаки, стають ще актуальнішими. І це цілком закономірно, адже темами його праць було все, що стосується природи і взаємовідносин з нею її частки — людини. Та хіба може бути щось цікавіше для кожного, ніж час і простір, життя і смерть, ґрунти і води, тварини і людство. В особі Вернадського блискуче поєднувалися геніальність ученого-теоретика, талант практика-експериментатора, хист організатора. Автор широковідомої праці «Біосфера», багатотомної унікальної монографії «Історія мінералів земної кори», безлічі інших книг і статей, Вернадський водночас був ініціатором радіохімічних, радіологічних досліджень, організовував експедиції, що вели пошук радіоактив-

них мінералів, обґрунтовували можливість промислового будівництва в зоні вічної мерзлоти. Ще на початку століття він заснував гідрогеологічні лабораторії, які за тодішніх необмежених водних ресурсів у нашій країні здавалися зайвими. Але минуло кілька десятиліть, і до його постулатів про найцінніший мінерал на планеті — воду — звернулися спеціалісти (З календаря).

115. I. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Поясніть розділові знаки у тексті.

Як часто ми проходимо повз тихих, непомітних бабусь, зовсім не звертаючи на них уваги. Хтось, пробігаючи вулицею, кине їм монетку. Більшість же проходить, сором'язливо втупивши погляд у землю. І ніхто, навіть сусіди, не поцікавляється, як живуть, на що існують ці, непомітні на перший погляд, люди.

У всі часи і у всіх народів найбільше шанували літніх людей: їх поважали, у них вчилися мудрості, прислухаючись до поміркованих, виважених і перевірених життям слів.

Що коїться з нами? Невже ми такі мудрі, що нам нема чого вчитися у старих людей? Невже ми такі зайняті, що в нас не вистачає часу на звичайне людське спілкування з тими, хто цього так потребує? Чому ми стали такі жорстокі? (З газети).

II. Вкажіть на відмінність у значенні слів таких словосполучень: *пробігаючи вулицею*; *пробігаючи машини*.

III. Випишіть із тексту займенники у колонки відповідно до розрядів за значенням.

116. Перепишіть речення, виправляючи помилки, допущені у вживанні займенників.

1. Видатна українська поетеса Леся Українка, вона народилася у місті Новограді-Волинському.

2. Після уроків Надійка піде до своєї знайомої. Вона буде шити їй спортивний костюм.

3. Галю зустріла сусідка. Вона розповідала їй про випадок на річці.

4. Підійшла керівниця групи, яка виїжджала наступним рейсом.

Особливістю лексичного значення займенників є вживання їх після імен, на які вони вказують: До лі-

су вже підкралася багряна осінь. Вона почервонила тремтливі осики, наклала жовтизну на тендітні листки-монетки беріз, перекувала на пощерблені бляшанки листки дубів (Ю. Збанацький).

117. Спишіть текст, вживаючи займенники й уникаючи повторення.

Тарас знітився. Тарас опустил голову і сховався за якихось молодиків. Уже не існували для Тараса ні ці палаци, ні тераси, ні могутній Самсон, ні вся алея фонтанів. Тут був хазяїн, майстер Ширяєв, у повній владі якого був Тарас.

Тарас тихо вийшов із парку і побіг назад. Скільки народу гуляло й веселилося і вночі милувалося мудрованою ілюмінацією! А для Тараса хіба могло бути свято? Він дістався свого горища і, простягнувшись на сіннику, заснув важким сном¹.

118. I. Перепишіть текст. Поясніть у ньому прислівники, які мають ступені порівняння. Свою відповідь поясніть за допомогою правила: спільні і відмінні риси у творенні ступенів порівняння прислівників та прикметників.

У вікна світило ясне сонце, очі сліпив білий, аж сиюватий сніг. На тину весело посвистували червоногруді снігурі, та тонко видзвонювали молоти в колгоспній кузні. Тільки в хаті хворої учительки було якось тихо і незвично. Одноманітно цокали ходики... Ольга Петрівна мрійно дивилася у вікно, наче слухала рівний гомін села, що іноді долітав у хату (В. Кучер).

II. Визначте стилістичну роль прислівників у цьому тексті, поясніть їх правопис.

119. I. Складіть речення так, щоб в одному випадку подані слова виступали прислівниками, в іншому — однозвучними з ними словами. Поясніть написання прислівників.

Зверху, удень, назустріч, по-осінньому, по-своєму, напам'ять.

II. Розберіть прислівники за будовою; зробіть словотвірний аналіз слова *назустріч*.

---

¹ Текст із твору О. Іваненко «Тарасові шляхи», з яким можна зіставити деформований текст вправи, див. на с. 290.

120. Перекладіть подані словосполучення українською мовою, поясніть їх значення і правопис.

По-настоящему уважать, работают ежедневно, учатся отлично, выходили ночью, невольно вскрикнуть, ехать втроем, остановиться поодаль, ежегодно приезжать.

121. Вставте, мотивуючи свій вибір, пропущені букви *н* або *nn*. Розберіть слова за будовою.

Глиби..ий, невгамов..ий, стара..ий, кам'я..ий, камі..ий, зеле..ий, багря..ий, неказа..ий, страше..ий, шале..о, беззмі..о.

122. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку, тип і стиль мовлення.

II. Спишіть, вставляючи пропущені букви, розділові знаки та розкриваючи дужки.

Олександр Довженко і Данило Демуцький зустрілися на Одес..кій кінофабриці (1926) року. Самобутній режисер і самобутній оператор. І виникла спілка талановитих художників. Обидва народилися в українс..кому селі і змалечку увібрали любов до природи до народу його мисте..тва.

Разом почали роботу із стрічки «Арсенал». Потім з..явилися «Земля», «Іван». Митці розуміли один одного з (пів)слова. Музику Довженкового слова Демуцький втілював у музику зображальну. Досі хвилює і вражає глядачів «сріблясте сяйво місяця» що освітлювало дорогу «золотава курява між тинами» у фільмі «Земля» а він же... чорно-білий! Виразні і завершені композиції образні символічні кадри лаконізм не-одмін..і пейзажні зйомки зображення що викликають почуття звуку ось риси притаман..і операторс..кій манері Данила Порфировича Демуцького.

Обом художникам світове визнан..я принесла «Земля» що відкрила людям поетичний кінематограф. (1958) року в Брюс..елі після опитуван..я критиків фільм був названий у числі (12) кращих фільмів усіх часів і народів (І. Федоренко).

123. I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому і назвіть службові частини мови. Поясніть, чим службові частини мови відрізняються від самостійних.

ХТО НАЗВАВ СУЗІР'Я?

З 88 сузір'їв, на які сучасна астрономічна наука поділяє зоряний небокрай, більшість має давню історію. Конфігурації багатьох з них були відомі людству ще кілька тисячоліть тому.

Історичні джерела свідчать, що римляни розрізняли на небі близько п'ятдесяти сузір'їв. Про них вони дізналися з античної Греції. Проте, як виявили вчені, греки теж не були в цій галузі першовідкривачами. Карту зоряного неба вони запозичили у жителів Стародавнього Сходу — асирійців і вавилонян, єгиптян, фінікійців.

Минали століття. Зоряна карта поповнювалась новими назвами. У XVII—XVIII століттях кількість назв сузір'їв стала катастрофічно зростати. На догоду монархам придворні астрономи перекраювали зоряну карту, як хто хотів.

У XIX столітті на зоряній карті нараховувалось уже 117 сузір'їв. Чого тут тільки не було: Серце Карла II, Муха, Електрична машина, Друкарський верстат...

Цей паноптикум¹ зник з неба у 1922 році, коли Міжнародний астрономічний з'їзд затвердив єдину карту зоряного неба, якою нині користуються в усьому світі (З журналу).

II. Поясніть особливості відмінювання та правопис числівників 88 та 50.

III. Знайдіть у тексті слова з орфограмами «Подвоєні букви», «Букви *е, є, и, і* в особових закінченнях дієслів». Поясніть написання цих слів.

124. Складіть усне повідомлення про правопис частки *не* з різними частинами мови. Накресліть узагальнюючу таблицю «Правило — приклад».

125. I. Перекладіть українською мовою слова. Запишіть їх у чотири колонки (1 — прийменники; 2 — сполучники; 3 — частки; 4 — вигуки). Прокоментуйте орфограми в словах.

Зато, возле, также, только, из-за, в связи, так как, разве, ох, лишь, из-под, вот как, айда, вследствие, тоже, что за, в течение, неужели, эх, пусть, так, что, о.

---

¹П а н ó п т и к у м — виставка незвичайних експонатів.

II. Які слова є службовими?

III. Складіть речення зі словами *протягом, лише*.

126. Складіть усне повідомлення про частини мови.

127. Прочитайте. Спишіть текст. Підкресліть іменники II і III відмін і усно провідмінійте їх.

Був час надвечірньої прозорості, коли степ бузковіє, наливається синявою і зрідка де-не-де вже запалює зірочки вогнів. Ще видно далеко, все повите в м'які, пастельні тони. Добре розгледити і силует комбайна десь аж на виднокрузі, і шлейф пилуки, що довго тоне впродовж польового шляху, де промчали машини-зерновози, розгледити і хмарочос елеватора в далеких, підобрійних імлах, і ще якісь будівлі, ферми, токи, що знов і знов виринають у плавких вигинах ландшафту.

Ця тепла бузковість розлеглих обіч траси степових просторів навіювала зараз Тамарі щось таке ніжне, в чому вона й супутникам не посміла б признатись (О. Гончар).

128. Прочитайте текст. Назвіть прикметники. Вкажіть їх рід і відмінок. Поясніть написання виділених слів.

МІСТО КНЯЗЯ ВАСИЛЬКА

Як і більшість міст поблизу Києва, Васильків не багатомолодший за столицю. Перші згадки датовані 986 роком. Сучасні археологи твердять: був заснований 993-го. Виникло місто над річкою Стугнуою як захисний форпост на шляху до Києва. Спочатку називалося Василів. Так нарік його великий князь київський Володимир Святославич. 1157 року, коли володарем став Василько Юрійович, трансформувалося й ім'я.

Місто-супутник великокняжчої столиці, як годиться, поділяло з нею і долю. *Татари-монгольська* навала прокотилася через Васильків, не стояв він осторонь і подій визвольної боротьби українського народу 1648—1654 років. І опісля на його вулицях налаштувалося мирне життя. В 1758 році у центрі зводиться собор Антонія і Феодосія за кресленнями і участю земляка васильківців Степана Ковніра, що став на той час знаменитою людиною — «кам'яних справ майстром» Києво-Печерської лаври.

Нова епоха — нові герої. У ХІХ столітті для Василькова це були декабристи: *С. Муравйов-Апостол* і *М. Бестужев-Рюмін*. 29 грудня 1825 року вони повели Чернігівський полк проти військ, відданих царю, але сили були нерівними... У роки Вітчизняної війни тут діяли підпільники, визволяючи землю від окупантів.

Васильків нараховує солідний вік. Буйна українська природа прикрашає весною і влітку його старовинні вулиці (За *А. Івановим*).

129. І. Прочитайте вірш. Перепишіть його, підкресливши займенники. Визначте їх відмінок та назвіть розряди.

Сонечко встало, прокинулось ясне,
Грає вогнем, променіє
І по степу розлива своє світлонько красне,—
Степ від його червоніє.
Світлом рожевим там степ паленіє,
Промінь де ллється іскристий,
Тільки туман на заході суворо синіє,
Там заляга він, росистий.
Он степовеє село розляглося
В балці веселій та милій,
Ясно-блакитним туманом воно повилося,
Тільки на хатоньці білій
Видно зеленую стріху. А далі,— де гляну,—
Далі все степ той без краю,
Тільки вітряк виринає де-не-де з туману;
Часом могилу стріваю.
В небі блакитнім ніде ні хмаринки,—
Тихо, і вітер не віє.
Де не погляну, ніде ні билинки,
Тиха травиця леліє...

Леся Українка

ІІ. Поясніть написання виділених слів.

130. І. Прочитайте, визначте основну думку вірша.

ІІ. Випишіть словосполучення з іменниками, вкажіть відміни і відмінки іменників, виділіть їх закінчення. Поряд з виписаними словосполученнями запишіть ці ж словосполучення з іменниками у родовому та давальному відмінках. Поясніть, чому в одних іменниках закінчення обох відмінків збігаються, а в інших — ні.

НЕМА В ЖУРАВКИ ЖУРАВЛЯ

Ой, у долині край села,
Де рута-м'ята і калина,
Коло дзвінкого джерела
Стояла хата удовина.
На ті зелені береги
Завжди журавлики вертали,
Своє гніздечко берегли,
Малих літати научали.
Ой, у долині край села
Ударив постріл на світанні,
І горді крила журавля
Упали в сивому тумані.
А хмара сонце застеля,
А чорний ворон хижо криче,
Нема в журавки журавля,
Сидить вона і гірко плаче.
Нащо їй даль? Нащо їй вись?
Прийшла пташина до людини,
Журба з журбою обнялись
Коло вдовиної хатини.

І. Бердник

131. І. Прочитайте. Перепишіть, записуючи числівники словами. Поясніть, яким способом синтаксичного зв'язку числівники пов'язані з іменниками.

НАЦІОНАЛЬНА СКАРБНИЦЯ

1969 року на території Києво-Печерської лаври відкрився Музей історичних коштовностей України. Вперше за багато років він нарешті явив світові унікальні витвори наших предків ще з IV століття до нової ери, показав, які талановиті люди віддавна жили на українській землі. Звичайно, перлиною музейної експозиції є колекція скіфського золота. Більшу частину її знайдено в кургані Товста могила на Дніпропетровщині — *пектораль*, *корону*, *гривну*, *браслети*, *чаші*, *вироби з електри*.

А порівняно недавно археологічна експедиція Донецького університету відшукала при розкопках Передерієвої могили рідкісний скіфський шолом — *парадний головний убір воїна IV століття до нової ери*. Його

вага — 600 грамів чистого золота. Правда, під час земляних робіт знахідка була дещо пошкоджена ножом скрепера.

Після реставрації першими побачили шолом... на Заході. Музей не має коштів і змушений заробляти виставками коштовностей у країнах Європи. І все ж є віра, що незалежна Україна знайде спосіб примножити і зберегти для прийдешніх поколінь національні святині (З журналу).

II. Поясніть написання великої літери.

III. За допомогою словника іншомовних слів з'ясуйте значення виділених слів.

132. I. Прочитайте. Перепишіть, визначте дієвідміни дієслів.

ЗЕМЛЯ

Осіньне листя золотаве
на стежку падає з гілля...
Ніде не пахнуть так отави,
як на землі, де виріс я,
де мріяв і вдивлявся ніжно
в далекі зорі... І цей раз
я не віддам цю землю грішну
ні за Венеру, ні за Марс!

М. Терещенко

II. Напишіть твір-роздум, взявши епіграфом слова Платона Воронька: «...А сонях, влюблений у сонце,
Лиш посміхався крадькома.
І ошасливлена бджола
Солодкий сміх його пила».

III. Поясніть, якого стилістичного забарвлення вашому твору надають дієслова. Вкажіть їх вид і час.

133. Прочитайте текст. Знайдіть дієприслівникові звороти. Визначте основну думку тексту.

Мова постійно змінюється. В ній з'являються нові слова й мовні звороти, а старі, відживаючи своє, зникають.

Деякі нові слова швидко стають модними і дуже поширюються. Але не всі неологізми гарні і відповідають духові рідної мови. Спочатку ці нові слова надають мові більшої виразності, однак потім, поширюючись,

перетворюються на банальність. Тому, вживаючи ці слова, треба бути дуже обережними.

Те саме можна сказати і про прислів'я та афоризми. Якщо їх доречно вживати, вони збагачують мову, роблячи її яскравою, барвистою, цікавою. В деяких прислів'ях та афоризмах криється велика мудрість. Але якщо зловживати ними, то вони зрештою швидко набридають і роблять мову нудною і одноманітною (За І. Томаном).

134. Прочитайте. Яка ідея цього вірша? Перепишіть, зробіть морфологічний розбір прислівників.

Маленьке — не смішне,
Адже мале і зёрно,
Що силу велетням і геніям несе.
Мале тоді смішне,
Коли воно мізерне,
Коли себе поставить над усе.

Але скажіть, хіба такого мало,
Хіба такі випадки не були,
Коли мале, як прапор, піднімали
І йшли за ним народи, як осли!
І чи тоді мізерне та смішне
Не оберталось раптом у страшне?

В. Симоненко

135. Доберіть із художнього твору невеликий уривок. Знайдіть у ньому прийменники, зробіть морфологічний розбір їх.

136. Придумайте речення зі словосполученнями *з боку, з середини, в середині* та з прислівниками *збоку, зсередини, всередині*. Поясніть правопис похідних прийменників і прислівників.

137. І. Прочитайте. Випишіть сполучники і зробіть їх морфологічний розбір.

Величавий Світязь! Широке, до самого обрію плесо ліниво котить хвилі. Світязь — одне з найбільших озер України, про яке складено чимало легенд...

Колись отут гомоніло пишне місто, де владарював Туган. Якось до нього по допомогу звернувся сусідній князь Мендога, на якого напали вороги. Зібравши військо, Туган вирушив у далеку дорогу. Та вже за

ворітьми його спиняє думка, що залишає рідне місто без охорони. Про свою тривогу розповів доньці. Дівчина заспокоїла батька, бо уві сні явився їй архангел і пообіцяв надійний захисток. Послухався батько...

Впала темна ніч, і під її покровом до мурів підступив ворог. Гримить таран. Завалюються брами. Охоплені жахом жителі кидаються до замку. У відчаї звертає благальний погляд до неба княжна:

Як не втекти нам від лютої кари,
Нас захисти перед нею,
Громом убий із високої хмари
Чи заховай під землею.

По цих словах місто запалося під землю, а над ним утворилося озеро. Купавами зійшла на воді непорочна краса.

Своїм корінням легенда сягає часів Ігоря, Ольги, Святослава та Володимира, за князювання яких було приєднано до Київської Русі землі, де, власне, розташований Світязь (З журналу).

II. Які легенди, пов'язані з історією вашого краю, ви знаєте? Запишіть їх; підкресліть сполучники, визначте похідні й непохідні сполучники.

138. Випишіть із художніх творів речення з частками, згрупувавши їх за такими ознаками: вказівні, стверджувальні, заперечні, обмежувально-видові.

139. Доберіть і запишіть п'ять речень, в яких би вигук *ах* вживався для вираження здивування, радості, бажаності чогось, переляку, сумніву в здійсненні чогось.

140. Доберіть і запишіть п'ять-сім речень, які починаються вигуком. Поясніть розділові знаки при вигуках. Чи власне це явище усній поетичній творчості?

§ 10. Стилiстичні засоби морфології

141. Прочитайте текст, визначте його стиль. Скажіть, які стилістично-виражальні властивості окремих слів надають уривкові такого піднесеного поетичного звучання.

БЕРЕЗОВИЙ СІК

Туман густий, непроглядний — ближчих дерев не видно, — і кожне вікно ледве стримує краплисті сльо-

зи. Шарудячи сухим чорнобилем, з лісу вибіг вітерець, і кушч калини зашепотів спросоння...

Туман густий, непроглядний... Мовчить просіка, наосліп еднаючи верховіття беріз...

Мовчать ліси передвесінні; іще соки не рушили від кореня, а земля починає бриніти у п'янкуму солоді.

Уже в Чорноліссі одспівувала ніжно-голубими дзвониками сколодра¹, а на відсонні почала береза вдовиними сльозами печалитись — притулишся до неї і почувеш під корою перестук тихий, начеб серця, роками натруженого. Непомітно весна позазілювала зруби, озера, просіки.

Така тиша навкруги... З лоточка в зеленкуватий полив'яний глек важкими краплями б'є березовий сік... (М. Стельмах).

142. Прочитайте текст, перекажіть його. Випишіть слова, які надають текстові піднесеності, урочистості. Скажіть, якими частинами мови є ці слова, поясніть їх значення.

...Запорозький степ мудрого серпня 1990 року в Дні козацької слави — Великодня воскресіння України. Він явився на руїнах п'яти Запорозьких Січей у серпневій світанки через п'ятсот літ, як являється світові диво, і світ вражено став, зачудований тим всенародним видовом. Над морем велелюддя, осяяного сонцем, обвіяного теплими степовими вітрами, вирости в небо козацькі прапори і жовто-блакитні стяги. Вирости все-сильно із землі, бо це їхня рідна земля України, зметнулися аж до неба, бо це їхнє рідне небо України.

Я стояв під благословенням прапорів мого народу, як його малесенька крихітка, і почувався сильним у тому зрідненому велелюдді, бо під ногами була всеплодющая твердь українського чорнозему, бо над головою блакиттю і сонячною позолотою цвіли небеса. А на крилах високо піднесених стягів, які степ у розповні козацької звитяги показував світові, злітала пісня про Україну. Червоні жупани і хоругви, смушеві шапки і вишиті сорочки вкрили роздолля від берегів Дніпра аж до казкового лану квітучих соняшників, що повернули голови до сонця, як сотні і сотні тисяч людей, яких

---

¹ Сколодра — пролісок.

степ тут не бачив віками, а тепер розцвів ними, мов велетенська писанка (Я. Гоян).

143. Прочитайте текст, зверніть увагу на мовні засоби, що надають уривкові поетичного забарвлення. Який настрій, думки, почуття виражаються за допомогою прямої мови в тексті?

КОМУ ТОПТАТИ РЯСТ?

...Вся обрядовість побутового співжиття безпосередньо пов'язана з природою. Згадаймо традиційне закликання весни. Як тільки стікали талі води, матері випікали борошняні коржики у формі жайворонків та голубів, і діти, взявши їх у долоні, виходили на левади, щоб запросити в гості красну весну та зустріти перших прилітних птахів.

Не менш поетичним був у наших пращурів і обряд «Топтати ряст». Як тільки на узлісках з'являлися перші листочки провісника весни, люди поспішали на околиці, босоніж притупцюючи, накликували: «Топчу, топчу ряст. Дай, Боже, того року діждати і ряст потоптати!» Це означало, що людина, котра доторкнулася до живої природи, неодмінно оздоровиться, набереться сили, а відтак і зустріне наступну весну. Кому ж не щастило того вчинити, то про таких казали: «Йому вже не топтати рясту...» (В. Скуратівський).

144. Прочитайте текст, перекажіть його українською мовою. Назвіть стиль викладу, доведіть свою думку. Випишіть з тексту іменники, які різняться звучанням з відповідними іменниками української мови, запишіть їх парами.

ЗА СУТКИ ПЕРЕД ОХОТОЙ

Утром следующего дня я с товарищем отправляюсь на охоту. Но ещё есть целые сутки для сборов. Наша охота мирная. У нас нет ни ружьев, ни пуль, ни других боеприпасов. Нет и охотничьих билетов. Зато есть фотоаппараты. Мы фотографируем живую природу, особенно болотных птиц: уток, гусей, чирок, цапель и других.

Конечно, к охоте надо готовить одежду, обувь, особенно резиновые сапоги, не забыть взять часы, положить в карман спички, проверить исправность лодки. Наша охота — это хороший отдых и полезное дело.

А сейчас достал бумагу и пишу товарищу записку, в которой советую ему взять побольше плёнок для фотографирования (За О. Дорошенко).

145. Прочитайте і перепишіть художній опис маку. Які мовні засоби допомагають передати почуття суму, яким проникнута ця замальовка?

Полотно луку слалось біля пшеничного лану, й тут поміж колосків росло стебельце маку. Пелюстки ледь здригались, похлюпуючи густою кров'ю, і довгі темні тичинки на їхньому тілі вражали якимось по-рослинному висловленим, наївним і щирим, трагізмом. Печаллю світилась квітка маку у вечірньому полі (Є. Гуцало).

146. Прочитайте текст. Скажіть, яка стилістична роль вживаних у ньому груп іменників та дієслів, як вони впливають на сприйняття тексту.

СОРОЧКА-ВИШИВАНКА

Було повір'я в Україні, що сорочка, вишита й подарована на добро, на хороше життя, буде оберігати людину. Сорочку вишивали і дарували не будь-кому, а особливо близьким, рідним: дитині, братові, женихові, чоловікові. Готуючись до весілля, дівчина вишивала молодому та його батькам сорочки. Звичай дарувати сорочку своєму судженому давній. Виготовлений дівчиною одяг вважався високою формою уваги. Юні майстрині намагалися вкласти у виріб не тільки хист і здібності, а й душу (З кн. «Світлиця»).

147. Прочитайте текст, визначте стиль викладу. Обґрунтуйте свою думку.

Свято першої борозни — стародавня народна традиція, пов'язана з сільськогосподарським календарем, — початок оранки, сівби. Від успіху цих головних робіт залежить добробут селянина і його родини протягом усього року.

Залишки традиції закликання успіху при оранці та сівбі бачимо у святах різдвяного циклу: на Маланки серед щедрувальників був орач, який носив з собою чепіги від плуга і співав відповідну пісню.

Звичаї, пов'язані з першою оранкою та сівбою, з давніх-давен включали в основному магічні дії: освя-

чення плуга, першої борозни, покладання свяченого хліба в перші скиби зораної землі (щоб родила нива)... (З кн. «Українська минувшина»).

148. Прочитайте текст, випишіть з нього парні повтори слів, визначте, які це частини мови. Зверніть увагу на використання парних повторів як експресивного засобу в тексті художнього стилю.

Вони не сідали й усе йшли та йшли полем, час од часу озираючись назад. Та в полі не було вже нігде нікого... А навкруги все темніше та темніше робилось, а дощ усе дужчий та дужчий ставав.

— Ще заблудимось... — сердито й понуро бовкнув Гаврик.

А Михась на це нічого не сказав, бо вже й так заблудились. Ішли вони без дороги, просто полем, то грузнучи в ріллі й набираючи на ноги кучугури землі, то мокрою стернею. Тьма із-під горбів, як вода у повінь, заливала все ширше та ширше степ, здіймалась усе вище та вище і нарешті злилася з темним і густим небом.

Стало зовсім темно. Темно, тихо й моторошно. Тільки дощ шипів, як пісок, що зсипається з гори, та чавкали ноги по калюжах (В. Винниченко).

149. Прочитайте і перепишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. У якому стилі ведеться виклад? Обґрунтуйте свою думку.

Був зв..чайний б..р..зневий *день*. *Удень* квасило, сніг т..мнів, осідав, ховався у видолинки й скупно плакав, пускаюч.. з-під себе тоненькі струмочки. У небі ч..нилося якесь сум'яття: то наповзали густі сірі хмари, то враз наче хто роздирав їх — і в..глядали озерця сліпучої сині. А вночі хмари кудись зн..кали, в небі ро. кошував бл..скучий *голубуватий* місяць. І здавалося, що то од його холодних променів уранці калюжі застигло *голубіли* (В. Кава).

150. І. Прочитайте і перекажіть текст. Визначте його стиль. Якого стилістичного забарвлення надають дієсловам префікси?

Взимку, коли Артем приїздив до дядька Гордія, Рем — велика сіра вівчарка — був хворий: не вставав на передні лапи. То браконьєри поранили його. І дядько

Гордій розповів, як воно трапилося: двоє браконьєрів застрілили молодого оленя, втікали на мотоциклі, а Рем їх переслідував; і ось, коли він уже наздогнав і збирався стрибнути, той браконьєр, що був на задньому сидінні, вистрілив... Але Рем таки схопив його за руку...

— Ми взяли обох злочинців,— докінчив свою розповідь дядько Гордій (*П. Бондарчук*).

II. Розкажіть, яку роботу виконують собаки-вівчарки на полях битв, на прикордонних заставах, митницях, яку службу несуть при Червоному Хресті. У розповіді вживайте слова з виразними словотворчими засобами (суфіксами, префіксами).

151. Прочитайте уривки, выпишіть іменники, вжиті в кличному відмінку. Якому стилю властивий кличний відмінок іменників?

1. Ей, джуро Яремо!
Да добре ж ти дбай,
Да на коня сідай,
Да їдь понад лугом — Базалугом,
Та понад Дніпром — Славутою!

Нар. творчість

2. Через перепони,
Попри всі закони,
Ти, мово дідівська, живлюща.

М. Чернявський

3. Перо, мій скальпелю вогненний,
Ти мій жорстокий лиходій,
Мій дикий поклик цілоденний,
Первоцвіт мій, перволюб мій!

І. Драч

4. Я не геній, синку милий,
Тим ніколи не хваливсь;
Працював, що було сили,
Перед сильним не хиливсь...

І. Франко

5. — Слухай, Хомо, дивись, Хомо! Кожне слово команди, кожна відбита годинником секунда на-
завжди карбуються тобі в пам'ять (*О. Гончар*).

6. 1. Михайло... Світе мій! Доле моя! 2. Лебедочко, не
одмовляй! 3. ... Побіжи-бо, голубочко! (*М. Старицький*).

7. 1. — Пане писарю,— каже Сомко, перестрівши
його.— Що отсе в тебе за порядок? Хіба на те я дав тобі
бунчука?

2. А той, уклонившись, правда, низенько, да й каже:
— Та от, пане ясновельможний, яке тут лихо. Неда-
леко звідси табір запорозького гетьмана...

3. — А що, пане гетьмане? — каже Шрам.— Може,
й тепер за свого писаря заступишся?

4. — Дай лиш, сину, свого бунчука,— каже Шрам,—
я ліпше од якого-небудь недоляшка в тебе попорядкую.
Сомко віддав йому мовчки.

«Бідна козацька голово! — подумав сам собі
Шрам.— Отак-то завсіди доводиться нам честь да сла-
ва!»... (*П. Куліш*).

8. Вельмишановний Іване Гнатовичу!

Кафедра нарисної геометрії просить, якщо це мож-
ливо, надіслати Ваші методичні рекомендації, які бу-
дуть дуже корисними в нашій подальшій роботі.

152. Прочитайте і перекажіть текст. Визначте його стиль.
Напишіть (на вибір) твір-мініатюру в художньому стилі: «Зо-
лота мить», «Золотий сон», «Золоті слова», «Золоте зерно».

Небагато знайдеться в українській мові слів, які за
різноманітністю семантики могли б конкурувати з
прикметником *золотий*. Утворений він від іменника
золото, що в різних варіантах уживається в усіх
слов'янських мовах.

Первісне значення слова *золотий* — «зроблений із
золота»: золота монета, золотий перстень.

Це основне значення слова дало декілька перенос-
них, метафоричних значень, які вказують на ознаку
подібності:

1) за кольором, блиском: золоті коси, золотий
промінь;

2) за цінністю золота як металу: золота людина, зо-
лотий час. Окремі значення слова побудовані на ме-
тонімії, напр.: золоті копальні (*Т. Панько*).

Довідковий матеріал до творів (синоніми до прикметника *золотий*):

Золота мить — щаслива, неповторна, плідна;

Золотий сон — безжурний, приємний, чарівний, щасливий;

Золоті слова — потрібні, влучні, своєчасні;

Золоте зерно — стигле, родюче, добірне.

153. Прочитайте уривки, визначте їх стиль. Доведіть свою думку. Якого стилістичного забарвлення надають текстам складні прикметники? Поясніть їх правопис.

I. Щоранку стоїш віч-на-віч з сонцем, ... а перед тобою по густій морській синяві — кучугури білого сяють! То — лебеді! Не вигадані, не книжні, а справжні, живі, що дихають з тобою одним повітрям, гніздяться у твоїх володіннях і не полохаються тебе. Лебедині, сніжно-білі кучугури, — мабуть, тільки в дитячих снах можна побачити щось таке. А для тебе вони реальність, вранішня насолода, здоров'я і чистота світу. Мабуть, тут тільки і зосталася така неполохана чистота.

Фрегати хмар, вранішніх, біло-перламутрових, по обріях тихо, величаво стоять (О. Гончар).

II. Одного ранку Ольга працювала на скиртуванні: нахилившись, саме нанизувала сіно і раптом якимось десятим чуттям відчула над собою, зовсім близько відчула, лет! Підняла лице, і небо над нею сяйнуло казкою: лебеді! Цілим табуном, і так до неймовірності низько!..

Неквапливі, царствені, пролетіли вони просто над Ольгою, над чорним, засмаглим Михайлом Івановичем і потяглись на лимани, десь там спокійно сіли за косою на воді. Сліпучо-білі їхні підкрилля, шелест повітря, зрушеного величавим вимахом крил, мудра ота нелякливість, довіра до людини — все це розбурхало Ользі душу. Цілий день потім вона була під враженням лебединого лету (О. Гончар).

154. Прочитайте текст і скажіть, у яких стилях найчастіше використовуються числівники. Чи є вони стилістично забарвленими в текстах художнього та розмовного стилю? Орієнтуючись на приклади, подані в тексті, попрактикуйтесь у визначенні часу.

Нерідко навіть авторитетні мовці припускаються грубих мовних огріхів у розмовах про визначення в часі. Мало чи не кожного дня доводиться чути від інже-

нера чи вчителя, доктора наук чи актора, ба, навіть від колеги-письменника, приблизно таке: «У вісім зустрінемося» (замість «Зустрінемося о восьмій»); «Збори почнуться пів шостої» (замість «Збори розпочнуться о пів на шосту»); «Десь в п'ятій ранку я зібрався на рибалку» («Близько п'ятої ранку я зібрався на рибну ловлю»). А ось поетичний рядок з твору вінницького автора: «Сьогодні в дванадцять нуль-нуль виїжджаю», що своєю мовною хибністю перегукується з вокзальним оголошенням: «Поїзд вирушає в одинадцять годин чотири хвилини».

Все це свідчить про загальну низьку культуру суспільства, що склалася внаслідок тривалого планомірного придушення нашої національної свідомості. Жоден цивілізований народ не має нічого схожого з такими мовними проблемами, як ми! Не можу собі уявити не те що професора, а будь-якого освіченого жителя, наприклад Англії чи Польщі, який міг би так неграмотно сказати, як відповів мені якось один поважний вінницький учений: «Без п'яти час», що нормальною мовою означає «без п'яти перша», чи «за п'ять хвилин перша година».

Вказуючи годину з хвилинами, ви (ми) повинні говорити: «дві хвилини на сьому», «десять на другу», «чверть на дев'яту», «пів на другу ночі» і т. ін. Можна сказати і так, як це у своєму творі написав Михайло Коцюбинський: «Рівно о пів до сьомої панна Аделя прийде...» (За А. Бортняком).

155. Прочитайте текст, з'ясуйте стилістичну роль виділених слів і словосполучень.

СТЕЖКА

Кожної весни вона народжується знову.

На зораному, чисто заскородженому полі одного ранку з'явиться рівний *стібок слідів*, через *день-два ледь-ледь* заголубіє *лиштв*¹, а за тиждень поміж *брунатною*² *яриною* вже сріблиться добре протоптана стежка...

---

¹ Л і ш т в а — підігнута частина политого виробу, тут: слабо протоптана стежка.

² Б р у н а т в а — темно-зелена.

Починає стежку один, а ходять по ній згодом усі.

Так заведено здавна.

Звичайно, якщо ця стежка потрібна людям (Л. Бондарчук).

156. Прочитайте вірш, выпишіть з нього прикметники. Скажіть, які з них є стилістично забарвленими.

В ЗДЕНЕРВУВАННІ

Любо в гаю соловейко виспівує,
Слухаю ніжне лящання;
Чистую, щирую річ українську
Чую я в тім щебетанні.
Ми, українці, розумнії люди—
Зрадники рідної мови;
Ти ж, моя пташко, до мови дідівської
Повна живої любові.
Болісно серцю, жалем обгортає
Пісня смутна солов'їна...
Десть із туману, з прозорої хмари
Дивиться давня Україна.

А. Кримський

В українській мові є короткі й нестягнені форми прикметників і займенників, які надають стилістичного забарвлення народнопісенному та поетичному мовленню. Ці форми сприяють вираженню емоційної піднесеності, урочистості.

157. Прочитайте текст. Скажіть, які частини мови впливають на його емоційно-експресивне сприйняття. Визначте стиль мовлення.

Живе під сонцем любові Шевченкова весна...

Тарас прийшов на світ, коли, ще скутий кригою, сів у берегах Дніпро. Березень благословив першу сльозу немовляти, що, мов із серця, упала Слаутичу на груди і розтопила кригу. Перший крик тонесенькою тріщиною проліг у глибоких льодах, щоб лавиною очистити древнім руслом праслов'янської ріки льодохід весняних надій.

Квітень землю уквітчав зеленим рястом і приніс на веселих крилах молодому кріпакові вистраждану волю.

Травень квіти зібрав зі всієї України, і сльозою скропив, і вірою повив та встелив Кобзареві останню путь з Петербурга до його вічного і тихого дому — на Чернечу гору, що стала Тарасовою горою.

Маленька громадка проводжала холодного березневого дня 1861 року свого Тараса на Смоленський цвинтар, а за два місяці, серед травневого розмаю, за труною, покритою козацькою червоною китайкою, ішла за своїм Кобзарем уся Україна. Нині ж шляхи до могили на Дніпровій кручі пролягли з усього світу, і не буде цьому вселюдському походу кінця-краю, поки є Україна і світить сонце (Я. Гоян).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Види мовленнєвої діяльності.

Ситуація спілкування.

Культура мовлення

158. I. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому мова є найважливішим засобом спілкування і пізнання?

2. Поясніть різницю між термінами *мова* і *мовлення*.

3. Які існують форми мовлення?

4. Якими видами мовленнєвої діяльності має оволодіти кожна людина?

5. Що таке мовленнєва ситуація? Назвіть її компоненти. Яким чином вона впливає на мовлення?

II. Перевірте правильність своїх відповідей і доповніть свої знання про мовлення з наступної вправи.

159. Прочитайте. Визначте основну думку тексту. Складіть план. Вкажіть стиль мовлення. Свою відповідь аргументуйте.

Важко переоцінити значення мовлення в житті людини і суспільства в цілому як засобу передачі знань і досвіду, накопиченого людством, як засобу духовного розвитку, виховання, освіти, як засобу спілкування, впливу один на одного.

Відомо, що 70—80 % того часу, коли людина не спить, вона слухає, говорить, читає, пише, тобто займається мовленнєвою діяльністю, пов'язаною із змістовим сприйняттям мовлення і його створенням (продукуванням).

Кожний випускник школи повинен вміти сприймати і передавати інформацію, захищати свої переконання і переконувати інших, виступати з пропозиціями, порадами і критикою, повідомленням, доповіддю на семінарських заняттях. У колі сім'ї, друзів, знайомих, товаришів — поділитися враженням від прочитаного, побаченого, почутого, пережитого, зробити допис до газети, журналу та ін.

А у д і ю в а н н я (слухання і розуміння) — вид мовленнєвої діяльності, тісно пов'язаний з усним мовленням, хоча можна слухати і озвучене писемне мовлення (наприклад, читання книжок вголос; останні новини по радіо тощо). Без слухання неможливе спілкування в повсякденному житті, засвоєння інформації як у школі, так і поза її межами.

У школі потрібно навчитися слухати мовлення вчителів, висловлювання товаришів (лекції, доповіді, виступи на зборах та ін.).

Ч и т а н н я — це один із видів мовленнєвої діяльності, основними компонентами якого є сприйняття тексту і активна переробка інформації. Читання — це творчий процес. Уміння читати передбачає, з одного боку, оволодіння технікою читання, тобто правильним озвученням тексту, записаного в певній графічній системі, а з другого — вміння осмислювати прочитане (визначати логіку, структуру висловлювання, робити висновки і формулювати їх своїми словами, критично оцінювати одержану інформацію, сприймати її та використовувати у відповідних життєвих ситуаціях тощо).

Г о в о р і н н я і п и с ь м о — види мовленнєвої діяльності, пов'язані з усною і писемною формою. Навчання усного і писемного мовлення називається розвитком зв'язного мовлення. Зв'язне мовлення — це і процес (мовленнєва діяльність), і певний продукт мовленнєвої діяльності (розгорнута відповідь учня на уроці, реферат, стаття в газету, журнал, доповідь, роздум та ін.).

Кожній людині необхідно добре володіти всіма видами мовленнєвої діяльності (аудіюванням, читанням, говорінням, письмом), а також навичками ввічливого мовлення.

Під час спілкування дуже важливо будувати свої висловлювання з урахуванням м о в л е н н є в о ї

с и т у а ц і ї. Основними умовами є: адресат мовлення, тема й основна думка висловлювання, мета та місце спілкування. Характер мовлення визначається темою, основною думкою висловлювання, усною і писемною формою мовлення, мовленнєвою ситуацією. Вміння правильно визначати мету спілкування і враховувати особливості адресата мовлення допомагає будувати будь-яке висловлювання, краще розумітися з людьми. Надзвичайно важливо дбати про те, щоб мовлення було змістовним, послідовним, багатим, точним, виразним, доречним, правильним.

160. Чи можна визначити риси характеру і культуру людини під час спілкування? Розкрийте зміст тези: «Яка людина, така в неї мова».

161. Уявіть ситуацію: ви йшли вулицею, і раптом хтось вас покликав: «Гей, ти!» Як ви до цього поставитесь? Напишіть твір-роздум, скориставшись порадою: «Найкраще виховання — власний приклад».

162. Уявіть ситуацію: під час прогулянки містом вам довелося звернутися до незнайомої людини. Яким буде ваше звертання, якщо це старша за віком людина, підліток, продавець? Складіть усний діалог, додержуючись правил спілкування.

163. І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку і стиль мовлення. Назвіть характерні особливості стилю.

ВМІННЯ СПІЛКУВАТИСЯ

Люди, яких люблять і шанують, не обов'язково вродливі й не завжди винятково розумні. Проте вони мають такі властивості, які полегшують їм контакти з іншими людьми і допомагають знаходити собі друзів. Ці властивості можуть бути закладені в характері від самого народження, але їх можна й виробити, доклавши певних зусиль. В чому ж таємниця правильного спілкування з людьми, які риси для цього необхідні?

Кажуть, що люди — ніби дзеркало. Усміхайся — і світ вертатиме тобі усмішку. Якщо ж хмуритимешся на людей — вони хмуритимуться на тебе.

Це одна з мудростей, яка має велике значення у спілкуванні з людьми. Дружня усмішка усуває насто-

роженість або агресивність, долає всілякі перешкоди у спілкуванні. Якщо досі ви не користувалися цим засобом, щоб завоювати симпатії людей, спробуйте провести такий дослід. Усміхайтеся до кожного, з ким ви маєте встановити контакти, і ви переконаєтеся, що усмішка настроює розмову на зовсім інший лад. І люди навкруги здаватимуться вам приязнішими, доброзичливішими. Отже, усмішка може повністю змінити атмосферу довкола вас.

Пліч-о-пліч з усмішкою йде дружнє ставлення до людей. У чому ж воно полягає?

Хто любить людей, того й люди люблять. Людина, характерною рисою якої є дружнє ставлення до інших, не чекатиме усмішки чи привітання. Вона першою привітається й усміхнеться. На її обличчі з'являється радість від зустрічі. Вона починає розмову із запитань про здоров'я, сім'ю, службові й особисті справи, інтереси тощо. І лише після такого своєрідного вступу переходить до суті справи, якщо їй потрібно було вирішити якесь питання. Проте дружнє ставлення полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире. Якщо ж хтось лише робить вигляд, що по-дружньому ставиться до іншого, а сам при цьому переслідує корисливі цілі, то таке «дружнє ставлення» заслуговує якнайсуворішого засудження. Добре, що люди дуже швидко розгадують таку людину.

Людям дуже важко ставитися нечемно до того, хто ставиться до них приязно. Через те привітність і ввічливість — найкращі засоби боротьби з нечемністю (За І. Томаном).

II. Чи можете ви оцінити рівень спілкування, мовленнєвий етикет ваших друзів, знайомих як цілком задовільний? Чи вважаєте ви, що вже виробили свої правила поведінки? На що б ви порадили звернути увагу в спілкуванні своїм ровесникам?

164. I. Скажіть, як характеризує людину її ставлення до рідної мови, до свого мовлення.

■ II. Уявіть ситуацію: ви стали учасником бесіди з кореспондентом молодіжної радіопрограми на тему «Що є ознакою культурної людини». Напишіть твір-роздум, аргументуючи свою думку. Скористайтесь поданим текстом.

КУЛЬТУРА МОВИ, ДУМКИ, ПОЧУТТІВ

Людина створила культуру, а культура — людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови. Культура — це не тільки все те, що створене руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поводження, що виражається в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови...

Чим міцніші зв'язки людини з культурою народу, тим більшого можна сподіватися від неї як від громадянина, свідомого творця матеріальних і духовних благ, патріота.

Суспільство завжди дбає про те, щоб його члени користувалися мовою не тільки як даним від природи даром, а свідомо, як знаряддям найактивнішого розкриття своєї особистості. Мовний досвід індивідуума невіддільний від опори на літературну мову як акумулятор людських знань.

Мовна культура — це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, вихованні діяльного, справжнього патріотизму (За В. Русанівським).

Бібліографія. Анотація

165. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Складіть план. До якого стилю мовлення належить текст? Відповідь аргументуйте.

Робота з книгою розпочинається з попереднього знайомства з нею — з її довідковим апаратом (вихідними даними та анотацією).

Бібліографія — це перелік книг, журналів, статей із вказівкою вихідних даних; покажчик літератури.

Вихідні дані вміщуються на титульній сторінці та на її звороті, а також на останній сторінці книги. У вихідних даних зазначаються ім'я і прізвище автора (авторів), прізвища редакторів, художників, коректорів, обсяг книги, тираж. Вказується також адреса видавництва та друкарні, де виходить книга.

Анотація — це короткий огляд змісту книги, статті часто з критичною оцінкою її. Вона складається з: 1) опису бібліографічних ознак книги (автор, назва і

т. д.); 2) короткого переказу матеріалу; 3) вказівок, кому ця книга адресована.

Анотація здебільшого розміщується на звороті титульної сторінки і служить для попереднього ознайомлення читача зі змістом книги. Іноді в анотації містяться елементи оцінки книги і короткі відомості про автора.

Анотація — один із важливих елементів довідкового апарату книги.

166. І. Ознайомтеся з вихідними даними і анотаціями до поданих книг. Визначте тему, на яку написана кожна з них. Чи можна встановити тему та уявити зміст книги тільки за вихідними даними? Яка при цьому роль анотації? Зверніть увагу на оформлення вихідних даних (послідовність запису, розділові знаки).

1. Культура української мови. Довідник (С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін.). — К.: Либідь, 1990.— 303 с.

Культура мови як складова частина культури і як одна з її форм — перша ознака загальної культури людини. Як привернути увагу до мовної поведінки особистості? Як виховати чуття слова?

Довідник орієнтує читача на вибір правильного слововживання, засвоєння граматичних норм, містить складні випадки російсько-українського перекладу.

Вміщено дані про походження власних імен, правопис прізвищ. Подається також інформація про нові слова в публіцистиці. Окремий розділ присвячений естетиці словесно-художніх образів.

Для мовознавців, викладачів, учителів, студентів, працівників масової інформації, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями культури мови.

2. Учіться висловлюватися (П. І. Білоусенко, Ю. О. Арешенков, Г. М. Віняр та ін.). — К.: Рад. шк., 1990.— 126 с.

У книзі в популярній формі подані поради і цікаві вправи творчого характеру до написання переказів, творів, доповідей (рефератів), виступів, ділових паперів — жанрів усного і писемного мовлення; розглядаються численні приклади практичного застосування набутих знань.

Для учнів середнього і старшого віку.

3. Вихованець І. Р. Таїна слова.— К.: Рад. шк., 1990.— 284 с.

Про таїну рідного слова, про мовну скарбницю народу, зібрану в словниках, про те, як народжується слово, про історію слів, про наші імена й прізвища, про назви міст, про взаємозв'язки української мови з іншими мовами розповідає ця книжка.

Читачам буде цікаво дізнатися, як, коли і в якій країні з'явилися деякі слова і чому вони примандрували до нас.

Для учнів середньої школи, всіх шанувальників рідного слова.

4. Український правопис. 4-те вид., випр. і доп.— К.: Наук. думка, 1993.— 240 с.

У нову редакцію «Українського правопису» внесено ряд змін, зумовлених безперервним розвитком, удосконаленням мови. Зокрема, розширено розділ про вживання великої літери, уточнено правила написання складних слів, розширено сферу використання закінчення *-у(-ю)* в родовому відмінку іменників II відміни, чіткіше сформульовані правила використання кличного відмінка, поширено правило передачі іноземного і через *и* після «дев'ятки» на низку власних назв, введені правила правопису прикметників, похідних від складних географічних назв. Загалом із наявного орфографічного кодексу усувається все, що застаріло, нечітко сформульоване, суперечливе.

Для фахівців та всіх, хто цікавиться питаннями правопису сучасної української літературної мови.

5. Українська мова. Навчальний посібник (П. П. Кононенко, Л. О. Кадомцева, Л. І. Мацько).— 2-ге вид., стер.— К.: Либідь, 1991.— 224 с.

Мета посібника, який містить виклад теоретичних положень шкільного курсу української мови, контрольно-тренувальні вправи та завдання, схеми і зразки всіх розборів, поради щодо мовної структури та оформлення творів і словник-довідник основних мовних понять і термінів,— допомогти абітурієнтам у самопідготовці до вступних іспитів з української мови.

Для вступників до вищих навчальних закладів.

П. Доберіть із поданих ті назви книжок, якими ви скористалися б у процесі підготовки доповіді на тему «Квітни, мово

наша рідна». Доповніть цей список самостійно дібраною літературою на цю тему.

167. Прочитайте анотації. Назвіть ті, в яких подається просто інформація, і ті, в яких містяться елементи оцінки. Чому, на вашу думку, вони вводяться до анотації?

1. Шевчук В. А. Під вічним небом. Повісті.— К.: Молодь, 1985.— 200 с.

Ця книжка відомого сучасного українського письменника — своєрідний художній роздум про суть добра. Повісті, які входять до неї, об'єднані ідеєю про вічність розуму, братерства, щастя й миру на землі. Життя Сократа, Сковороди й Ганді в цій книзі мовби злиті в одну безсмертну долю, що подолала і час, і простір.

2. Олесь Олександр. Все навколо зеленіє: Вірші, поеми, казки.— К.: Веселка, 1990.— 318 с.

Ця книжка — найповніше видання творів для дітей різного віку відомого українського письменника, яскравого самобутнього лірика. Значна частина віршів, поем, казок виходить уперше. Є такі, що друкувалися в різні часи за кордоном, а є й чимало таких, що, написані від руки, пролежали тривалий час в архівах і тільки зараз йдуть на зустріч з читачем. Переконані, що збірка допоможе всім шанувальникам творчості Олександра Олеся ширше і глибше уявити і збагнути тривожну душу, великий патріотизм і справжнє художнє бачення світу й природи («світ в мені, і в світі я») недооціненого раніше поета.

3. Гончар О. Т. Собор: Роман.— К.: Дніпро, 1989.— 270 с.

Як живе сучасна людина, який її духовний світ, як ставиться вона до великих набутків свого народу, до скарбів народної культури, з якими духовними надбаннями йде в свій завтрашній день — все це знаходить художнє відтворення в романі видатного українського письменника. Твір, що й сам став жертвою застійних явищ у суспільстві (після першого видання переслідувався і замовчувався майже двадцять років), спрямований проти духовного браконьєрства й безпам'ятства, кар'єризму й пристосовництва. В романі читач відчує щире вболівання за збереження довкілля, чистоту людських душ.

168. Уявіть ситуацію: до вас звернувся ваш однокласник із проханням порекомендувати йому цікаві книги із серії фантастики. Складіть для нього алфавітний список таких книжок зі своєї домашньої чи шкільної (районної) бібліотеки. Дотримуйтеся точного оформлення вихідних даних.

■ **169.** Виберіть у шкільній (районній) бібліотеці дві-три книжки і напишіть на них анотації, щоб зацікавити своїх ровесників. Зробіть необхідні висновки, висловіть своє ставлення до прочитаного.

Тематичні виписки як спосіб запису прочитаного

170. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Складіть до нього план. Дайте відповіді на подані нижче запитання.

Зростаючий потік інформації, інтерес широкого кола людей до науки, техніки, мистецтва все більше вимагають вміння читати, робити записи почутого і прочитаного, зіставляти прочитаний матеріал з раніше відомим, систематизувати його. Вміти читати і занотувати прочитане — необхідна риса й ознака інтелектуальної праці. Записи роблять роботу з книгою раціональнішою, ефективнішою.

Щоб правильно, з максимальною повнотою використати книжку, людина повинна оволодіти певними практичними навичками роботи з нею. Потрібно навчитися самостійно робити спостереження й висновки з прочитаного, точно цитувати, знаходити в книжці певні положення для підтвердження чи заперечення висунутого теоретичного положення і т. п. Складання, оформлення записів залежить від особливостей мислення людини, особливостей запам'ятовування та осмислення.

Записи допомагають швидко відновити в пам'яті раніше прочитане і навіть через певний проміжок часу служать довідковим матеріалом.

Видів запису існує багато. Вибір того чи іншого з них визначається конкретною метою. Якщо зміст книжки нескладний, легко засвоюється — можна обмежитися складанням плану роботи. Якщо вас цікавлять лише окремі місця, то потрібно виписати саме їх (зробити виписки), а за ними скласти тези. Якщо

книжка містить нову, цікаву, але важку для засвоєння інформацію, доцільно її законспектувати.

Тематичні виписки — це особливий спосіб запису змісту почутого або прочитаного. Мета таких виписок — підготовка матеріалу для доповіді, повідомлення. Складанню виписок передуює добір необхідної літератури, її значення. На цій основі складається план, відповідно до якого добираються тематичні виписки.

Виписки здебільшого робляться після читання розділу або параграфа, після осмислення їх змісту. В такому випадку вони добре доповнюють план (або тези) прочитаного, уточнюють, пояснюють їх.

Найважливіші місця з прочитаних книжок можна записати дослівно, а іноді своїми словами, якщо точне посилання на статтю, посібник, брошуру не потрібне. Найчастіше виписки оформлюються у вигляді цитат.

1. Якими видами запису прочитаного вам доводилося користуватися під час підготовки до уроків, семінарських занять?

2. Які труднощі виникали у вас під час опрацювання змісту наукової, науково-популярної, художньої літератури?

3. Які вміння потрібні людині для оволодіння культурою читання?

171. Випишіть по дві цитати з будь-якої художньої або науково-популярної літератури. Скористайтесь поданою на с. 78 пам'яткою та зразком оформлення виписки.

Зразок.

ПОЕТИЧНИЙ СВІТ В. СИМОНЕНКА

«З усіх щедрот життя В. Симоненко обирає неспокій, труд душі, боління серця. Він поспішав висловити своє ставлення до світу, ...категорично проголосити своє «за» і «проти», піднести і заперечити, олюднити створюваний світ, бо олюднення — це насамперед визначення позиції, етична оцінка життєвих явищ».

В. Моренець. На відстані серця. Літературно-критичні статті, нариси, есе.— К.: 1986.— С. 90.

■ **172.** Напишіть твір-роздум про користь самоосвіти. Доберіть аргументи, приклади, цитати, які підтверджують ваші судження. Скористайтесь тезою «У самоосвіті треба мати терпіння учня і хист педагога».

Пам'ятка

Як працювати над тематичними виписками

1. Вибрати з тексту необхідний матеріал і виписати його на картки у вигляді цитати в такій послідовності: цитата, прізвище та ініціали автора твору, назва твору, видавництво, рік і місце видання, розділ книги чи том, сторінка.

2. Якщо з цієї сторінки беруться ще цитати, то посилання на джерело робиться так: «Там само». Коли ж цитата береться з іншої сторінки книжки, то пишеться: «Там само» й вказується сторінка.

3. Чужі слова потрібно наводити з абсолютною точністю, не вириваючи їх із контексту.

4. Якщо під час цитування доводиться робити пропуски окремих слів, то в цитаті замість пропущених слів ставляться три крапки (...).

5. Цитати у вигляді самостійного речення оформляються за правилами пунктуації при прямій мові.

6. Якщо цитата є складовою частиною думки того, хто пише, то вона береться в лапки і пишеться з малої букви.

7. На полях перед цитатою або у верхній частині доцільно давати її короткий заголовок, тобто одним чи кількома словами передати основний зміст цитованого тексту.

Тези як спосіб запису прочитаного

▲ 173. Пригадайте, в чому подібність і відмінність між планом, виписками і тезами. Яким стилем і типом мовлення ви скористаетесь при підготовці до усної відповіді?

174. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю мовлення. Дайте відповіді на подані нижче запитання.

У практиці роботи з книгою встановлені такі способи фіксації почутого і прочитаного — **п л а н, т е з и, ви п и с к и, к о н с п е к т.**

Відомо, що запис зберігає частину прочитаного. Він дисциплінує, змушує краще заглибитися в зміст, при-

вчає виділяти основне, сприяє міцнішому засвоєнню, повторенню і закріпленню матеріалу.

План є попередньою формою запису прочитаного. Він передує тезам та конспекту — складнішим та змістовнішим формам нотування. Змістовні тези неможливі без попередньо складеного чіткого плану, хоча зміст і обсяг плану й тез можуть відрізнятись. Вдало сформульовані тези включають у себе всі основні питання, які має відбивати план. Ці питання у тезах доповнюються положеннями, що розкривають окремі аспекти мікротем.

Отже, тези — це стисло сформульовані основні положення прочитаного тексту, що вбирають суть висловленого. Якщо план допомагає представити структуру тексту та назвати його основні теми, то тези розкривають суть всієї текстової інформації.

Розрізняють два види тезування — відбір авторських тез із тексту; формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами.

Складання тез — важливий засіб підвищення рівня самостійної роботи, розвитку логічного мислення, мовленнєвої культури школярів.

1. Які ви знаєте способи запису почутого і прочитаного, якими з них вам найчастіше доводиться користуватися?

2. Які є види тезування?

3. Яка послідовність складання тез прочитаного?

4. В яких ситуаціях людині потрібне вміння складати тези?

175. Уявіть ситуацію: ви прийшли в бібліотеку, щоб дібрати матеріал для виступу на семінарському занятті. Для цього вам потрібно дізнатись, яку інформацію можна взяти з книги і як це зробити швидко, з найменшою затратою зусиль. Пригадайте, як ви працюєте над засвоєнням змісту статті, розділу книги та ін. Звірте свої міркування і дії з поданою на с. 80 пам'яткою.

Стаття — це науковий або публіцистичний твір невеликого розміру в збірнику, журналі, газеті та ін. Існують різні види статей: передова, вступна, суспільно-політична, літературно-критична, мовознавча, або лінгвістична, полемічна, наукова, науково-популярна.

Пам'ятка

Як працювати з книгою

1. Для загального ознайомлення зі змістом книги необхідно:

а) прочитати титульну сторінку — прізвище автора, заголовок, рік видання;

б) прочитати анотацію, вміщену на зворотному боці титульної сторінки;

в) уважно ознайомитися зі змістом, вміщеним або в кінці книги, або після титульної сторінки;

г) прочитати передмову або вступ.

2. Під час читання звернути увагу на:

а) назви окремих розділів, частин, параграфів;

б) вдумливо ставитись до слів і словосполучень, виділених різними шрифтами (р о з р я д к о ю, *курсивом*, **півжирним** та ін.);

в) з'ясувати значення незрозумілих слів за допомогою словників та енциклопедій;

г) звернути увагу на посилання (позначаються зірочкою або цифрою) і зразу ж уважно прочитати пояснення (внизу сторінки).

3. Для засвоєння змісту прочитаного необхідно:

а) поділити прочитаний матеріал на частини, виділити в них найголовніше;

б) скласти план (простий, складний), тематичні виписки, тези або конспект.

⇒ 176. І. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку та стиль мовлення. Чи можна його назвати статтею?

ІІ. Складіть тези статті і запишіть їх. Скористайтесь цими матеріалами на семінарських заняттях з мови.

Прочитайте пам'ятку, подану на с. 82—83.

МИСЛЕННЯ І МОВА

Протягом усього свідомого життя людина здобуває нові знання. Знання — це сукупність інформації, яку вона дістає з навколишнього світу в процесі суспільно-виробничої практики. Таким чином, знання людини є результатом пізнання нею навколишнього світу.

Процес пізнання починається з живого споглядання, з відчуття. В і д ч у т т я дають знання про окремі

сторони, властивості предметів: про колір, звук, твердість, температуру і т. д. Виникають ці знання у людини в момент впливу предметів на її органи почуттів. На основі відчуттів виникає сприйняття: воно відображає у свідомості людини предмет у цілому, без виділення його окремих властивостей і сторін. Знання, які людина дістає у вигляді відчуття і сприйняття, запам'ятовуються, тобто залишають слід у нашій свідомості. В разі потреби людина може відтворити їх у пам'яті, уявити. Отже, уявлення — це чуттєво-наочний образ предметів або явищ дійсності, що зберігається і відтворюється у свідомості людини поза безпосереднім впливом на органи чуттів. Уявлення може бути результатом як безпосереднього, так і опосередкованого сприймання (наприклад, на основі почутого, прочитаного). Оскільки уявлення включає в себе елементи узагальнень, воно відображає навколишній світ глибше і диференційованіше, ніж відчуття або сприймання. Уявлення — це перехідна форма між чуттєвим і абстрактним пізнанням, яке здійснюється за допомогою мислення.

Відчуття, сприймання та уявлення дають безпосередні знання, тобто знання про ті ознаки предметів, які доступні органам чуттів. На цій стадії пізнання ще не відбувається відокремлення істотного від неістотного, необхідного від випадкового, окремого від загального. Метою ж пізнання людиною навколишнього світу є розкриття суті предметів і явищ та їх закономірностей. Цього людина досягає саме за допомогою абстрактного мислення.

Отже, мислення — це процес узагальненого відображення світу: воно дає можливість виділити найістотніші загальні ознаки предметів і утворити загальні поняття про ці предмети.

Мислення нерозривно пов'язане з мовою. Мова така давня, як і мислення. Людський мозок розвивався разом із специфічними органами мови, а здатність до абстрактного мислення — разом із здатністю виражати думки за допомогою мови. Логічні форми, в яких відображається об'єктивна дійсність у свідомості людини, існують у формі мови. Які ж основні функції виконує мова щодо мислення?

Слова або речення фіксують наші думки. Всі утворені поняття, судження існують лише у вигляді слів.

М о в а є засобом спілкування людей. Суспільне життя, пізнання навколишньої дійсності неможливе без обміну думками, які здійснюються через мову. Джерелом інформації для людей може бути як звичайна, природна, так і штучна мова. Природна — це звукова мова, що являє собою систему знаків, слів і є членороздільною. Основу її становлять граматики і словниковий фонд, які дають можливість конструювати тексти довільної складності. Штучна мова — це спеціально створена мова для тієї чи іншої науки. Наприклад, у математиці, хімії вживаються формули, що складаються з символів і т. д.

Мова є засобом виділення загального й абстрактного. Німецький філософ Й. Діцген, характеризуючи саме цю рису мови, говорив, що мислення, як художник, відображає світ, а мова служить для цього художника пензлем, яким він змальовує загальну спорідненість усіх речей.

Отже, мислення — це активний, цілеспрямований процес узагальненого відображення дійсності, результати якого матеріалізуються в мові і перевіряються суспільно-виробничою практикою людини. Навчитись мислити правильно (або логічно) — одне з найважливіших завдань, яке ставить перед собою кожна людина, ще навчаючись у школі. Під правильним треба розуміти лише таке мислення, яке характеризується визначеністю і чіткістю, несуперечливістю і послідовністю, обґрунтованістю і доказовістю (За В. Середою).

Пам'ятка

Я к с к л а д а т и т е з и с т а т т і

1. Попередньо переглянути статтю, продумати мету, яку ви ставите перед собою, приступаючи до її опрацювання.

2. Уважно прочитати статтю, визначити її основну думку.

3. Поділити статтю на смислові частини, визначити всі мікротеми.

4. Сформулювати пункти плану, логічно пов'язавши їх між собою.

5. Сприймаючи текстову інформацію, намагатися чітко уявити, що є важливим для автора, а що для вас — як читача.

6. Вибирати для тез основні ідеї та положення, відділивши важливі деталі від подробиць, записати їх словами автора або власними словами, розмістивши в певній послідовності.

7. Керуватися найголовнішим принципом нотування чужого тексту — не допускати перекручень змісту.

■ 177. Складіть тези до § 1—5 підручника «Історія України», за яким ви навчаєтесь.

Конспектування прочитаного

178. Складіть план виступу на тему «Про необхідність складання тез і виписок».

179. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Складіть тези прочитаного. Дайте відповіді на подані нижче запитання.

ПРО КОНСПЕКТУВАННЯ

К о н с п е к т — це короткий, але зв'язний і послідовний переказ змісту статті, розділу книжки, брошури, лекції тощо. Іншими словами — це універсальна форма запису почутого і прочитаного, в якій знаходять місце і план, і тези, і виписки, і цитати, і самостійні спостереження, зауваження. Основною особливістю конспекту є його лаконічність, стислість.

Цінність конспекту полягає в тому, що він сприяє кращому запам'ятовуванню прочитаного, дає можливість швидко встановити в пам'яті вивчене, узагальнити нагромаджений матеріал.

Щоб конспект був якісним, потрібно провести попередню роботу, виділити головне в прочитаному, встановити зв'язок між окремими положеннями роботи, подумати, які місця доцільніше процитувати. Тому найкраще складати конспект після читання.

Розрізняють такі види конспектів: **т е к с т у а л ь н і**, **в і л ь н і**, **з м і ш а н і**.

Під час роботи над текстуальним конспектом потрібно знайти в праці текстуальну відповідь на поставлене запитання. Вільний конспект вимагає вміння висловити думку своїми словами, уникнути другорядного, зупиняючись лише на основних фактах.

При змішаному конспектуванні вільний виклад змісту поєднується з цитуванням.

Записи в конспекті не повинні бути одноманітними, тому потрібно навчитися застосовувати різний шриффт, підкреслення, великі літери; для виділення ключових слів, думок — різні кольори, прямокутні рамки, підкреслення, схеми тощо.

Конспект — найбільш досконала форма запису в процесі самостійної роботи над книгою.

1. В яких життєвих ситуаціях необхідно вміти складати тези і конспект?

2. Що таке конспект? Чим відрізняється конспект від тез?

3. Які є види конспектів, в чому їх особливості?

4. Чому треба вміти складати конспекти для самостійного оволодіння знаннями?

180. Прочитайте початок статті А. Коваль «Слово і час» (з кн. «Слово про слово»). Визначте основну думку та стиль мовлення. Порівняйте уривок із статті з конспектованим його викладом. Який з видів конспекту (текстуальний, вільний чи змішаний) тут використаний? Зверніть увагу на різницю викладу кожного з абзаців.

С т а т т я

Розмовляючи, ми ніколи не замислюємося над тим, а яке це слово — старе чи молоде, давнє чи не давнє, хіба що якась обставина зверне на це нашу увагу. Та й не дивно: адже переважна більшість найчастіше вживаних слів — це слова, можна сказати, «вічні»: вони настільки давні, що були вже тоді,

К о н с п е к т

Переважна більшість найчастіше вживаних слів — це слова «вічні». Такі слова, як *рука, нога, голова, ніс, дім, вікно, піч* та ін., є в мовах усіх слов'янських народів з прадавніх часів.

коли ще не було самих слов'янських мов, однією з яких є українська мова, а була праслов'янська — своєрідна й змінна — мовна єдність. Такі слова, як *рука, нога, голова, ніс, дім, вікно, стіна, піч, мати, син, отець, брат, сестра* та інші є в мовах усіх слов'ян з прадавніх часів.

Знати вік слова — не просто цікаво, це ще й важливо для всіх, хто хотів би мати високу мовну культуру. Ось ряд слів, які нам усім знайомі, бо трапляються щодня — в газетах, по радіо, в телепередачах: *ентузіаст, догматик, комітет, опозиція, організація, енергія, фанатизм, катастрофа, екземпляр, індивідуалізм*. Знаєте, звідки вони виписані? З листів і щоденника Т. Шевченка! Важко повірити, правда?

Подивіться, як близько сходяться поняття «культура мови» і «загальна культура»: людина, яка знає вік слова, знає його значення, походження, знає, які історичні, культурні чи побутові причини викликали його появу, отож і знає, як ним найкраще користуватися.

Знати вік слова — не просто цікаво, це ще й важливо для всіх, хто хотів би мати високу мовну культуру. Усім нам знайомі слова — *ентузіаст, опозиція, енергія, катастрофа, індивідуалізм* та ін. Виписані вони, виявляється, з листів і щоденника Т. Шевченка.

Близько сходяться поняття «культура мови» і «загальна культура»: людина, яка знає вік слова, значення, походження, отже знає, як ним найкраще користуватися.

■ 181. Складіть конспект будь-якої літературно-критичної статті, поданої в підручнику з української літератури для 10 класу. Скористайтесь пам'яткою «Як складати план, тези і конспект». На основі складеного конспекту підготуйте відповідь на уроці літератури.

Пам'ятка

Як складати план, тези і конспект

1. Прочитати текст, визначити його тему та основну думку.

2. Поділити текст на логіко-сміслові частини.

3. Дібрати заголовок до кожної частини (матимемо план тексту).

4. Поставити до кожної логіко-смісловій частини тексту запитання: «Про що говориться в цій частині?»

5. Знайти в тексті відповідь. Записати її стисло власними словами або словами автора (матимемо тези).

6. Доповнити тези конкретним матеріалом, фактами, взятими з тексту цитатами (матимемо конспект).

7. Складаючи план, тези чи конспект, записати прізвище автора, повну назву роботи, рік, видавництво, назву журналу чи газети, в якому вона надрукована.

8. Виділяти в конспекті розділи, параграфи, пункти, відокремлювати їх один від одного.

9. Після кожної закінченої частини робити інтервал (сюди можна виписати нові замітки).

10. Виділяти основні тези, ідеї різними кольорами, підкресленням, значками та ін.

11. Можна скористатися таким розташуванням матеріалу:

Поля для наступної роботи над записом	Конспект роботи
---------------------------------------	-----------------

Зверніть увагу!

Під час подальшої роботи над конспектами (з метою використання цих матеріалів для підготовки

повідомлення до семінарського заняття, доповіді, виступу на зборах та ін.) користуйтеся загальноприйнятою системою виділення основних тез, ідей:

а) підкреслення окремих фраз у тексті:

— пряма лінія — виділення важливої думки;

~ хвиляста лінія — незрозуміле або те, проти чого будете виступати;

| вертикальна лінія на полях — особливо важлива думка;

б) виділення на полях:

? — питання; ?? — сумнівно; !!! — цікаво, звернути увагу; > — більше; < — менше; = — рівність; V — вставка, доповнення та ін.

Докладний переказ із творчим завданням

182. Прочитайте текст. Визначте його основну думку і тип мовлення. Відповідь аргументуйте. Перекажіть докладно зміст тексту. Своє розуміння поняття *Берег Дитинства* викладіть письмово.

НА БЕРЕЗІ ДИТИНСТВА

У кожного, як стверджує одна романтична сага, є два береги — од якого людина одпливає і до якого має неодмінно причалити. На цій довгій дорозі зустрічається чимало інших, не менш значних. Серед таких — берег надії, берег юності, берег любові...

І все ж, хоч би де зупинялася людина, на цих частіше нетривких і мінливих берегах — пристанищах, чи, як їх іще назвав відомий поет, «білих островах», їй неодмінно світитиме далеким вогником, оповитим щемним і невситливим спогадом, отой найперший — Берег Дитинства.

Знати свій берег, любити його, не вивітрювати з пам'яті, пронести його через усе життя, невсипуче тягтися до нього, жити ним — що є святіше й дорожче?! Людина без Берега Дитинства стає забудькуватою, безпринципною, може переродитися, стати безбаченком.

Один з найвідоміших українських кобзарів Єгор Мовчан, котрого Максим Рильський образно назвав пісенним Гомером сучасності і з яким підтримував най-

тісніші зв'язки, на схилі літ надумав одвідати могилу Тараса Шевченка. То була його остання мандрівка.

Дорогою до Канева Єгор Мовчан і його колеги зробили зупинку в одному з сіл Київщини. До оселі, де перепочивали мандрівники, зібралося багато людей, щоб послухати віртуозну гру дзвінкоголосого кобзаря. Коли ж, нарешті, надійшов час знову вирушати в дорогу, гостинні селяни поцікавилися: чим би могли вони віддячити щедрому співакові?

Єгор Хомич, трохи подумавши, мовив: «Найкращим віддарунком буде, якщо допоможете мені зробити мандрівку в дитинство. У юному віці, захворівши на віспу, я осліп і відтоді живу уявою своєї приземкуватої хатини, покритої солом'яною стріхою. Допоможіть на схилі літ відчувати на доторк дитинство...»

Спорядили настил, підсадили повитого літами чоловіка і затихли в очікуванні. Він з якимсь боязким трепетом торкнувся стріхи, довго обласкував долонями солом'яні цурупалки, наче пестив малу дитину. Натомість повернувся до людей, мовив слізною: «Спасибі вам, дороженькі мої, за живу мандрівку в далекий світ дитинства. Уклінно дякую вам!»

Повернення до дитинства ще не означає тужити за старим — у даному випадкові ми вкладаємо в це поняття глибший зміст: причетність до землі, де народився, кращих родових традицій, синівського обов'язку.

Де б не проживала людина, куди б не закинула її доля, але отой «солодкий та коханий дим» рідного краю має завжди бути присутнім, предметно відчутним на дотик незгаслої пам'яті з Берега Дитинства. І хоч-не-хоч, а таки ще раз доведеться процитувати Максима Рильського, який писав: «Гребінчине «ви, братця, все-таки домівки не цурайтесь», треба раз у раз пам'ятати, розуміючи під домівкою і рідний край, і рідну мову, і берізку біля рідної хати, і те оточення, серед якого ти зріс, тих людей, які помогли тобі стати на ноги і навчили тебе добра...» (В. Скуратівський).

Виступ на зборах, семінарських заняттях

183. Чи часто доводилось вам виступати на класних зборах, семінарах? Був ваш виступ заздалегідь підготовленим чи непередбаченим? Які у вас виникали труднощі при цьому?

184. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Назвіть вимоги до усного виступу. Чим відрізняється підготовлений виступ від непідготовленого?

II. Дайте відповіді на подані нижче запитання.

Виступ на зборах, семінарських заняттях є одним із поширених жанрів мовлення. Нерідко в школі доручають виступити на класних чи загальношкільних зборах, читацькій конференції, презентації навчального закладу. Але деякі учні відмовляються, посилаючись на те, що їм ніколи не доводилось виступати, вони не вміють це робити, що бояться аудиторії. Слід пам'ятати, що неможливо стати оратором, не виступаючи, відмовляючись від доручень виступити.

Ораторські виступи відіграють велику роль у житті кожної людини. В одних випадках є можливість підготуватися до виступу, в інших — немає. Тому часто мають місце як підготовлені, так і непідготовлені ораторські виступи, наприклад, під час обговорення різноманітних питань виникають ситуації, коли потрібно відстояти свою думку, підтримати виступ іншого чи навпаки — заперечити висунуте положення, оцінити чиюсь діяльність, відповісти на висловлені зауваження тощо. Як правило, такі виступи доводиться іноді продумувати і планувати протягом декількох хвилин.

Виступити — це не просто кинути репліку схвалення чи незгоди. Виступити — означає викласти перед слухачами суть певного питання, виділивши головне; висловити своє ставлення до нього, дати оцінку, підкресливши значущість і важливість для практики, підкріпивши свої докази прикладами чи посиланнями на потрібні джерела; побудувати звернення до слухачів таким чином, щоб їм були зрозумілі мета і зміст такого звернення, аби одержана ними інформація лягла в основу їхніх власних роздумів і висновків.

Готуючись до виступу, кожному необхідно чітко уявляти мету, а також те, що і як сказати слухачам, щоб поставленої мети було досягнуто.

У кожному виступі рекомендується особливо уважно продумати вступ-звертання до аудиторії. Основна частина виступу поділяється на окремі пункти згідно з найважливішими питаннями, кожне з яких завершується висновками. Пам'ятайте: у підготовленому і

непідготовленому виступах вступ і висновки мають бути завжди в центрі уваги виступаючого. Якщо перші слова повинні зацікавити слухачів, то останні — посилити ефект виступу.

Основне правило виступаючого: говорити лише тоді, коли є що сказати.

1. Які варіанти підготовки виступу ви знаєте?

2. Чи доцільно, на вашу думку, заучувати перед виступом текст напам'ять?

3. Який тон, інтонацію потрібно вибрати, щоб викликати інтерес у слухачів до змісту виступу?

4. Як ви вважаєте, чи потрібно виступаючому спостерігати за виразом обличчя слухачів, установлювати контакт з аудиторією?

185. Прочитайте текст. Визначте його основну думку, тип мовлення. В якій ситуації можливе таке висловлювання? Чи поділяєте ви такий погляд на дружбу?

Часто серед молоді виникає таке запитання: «Заради чого можна віддати своє життя? В якій ситуації?» Скажімо, друг зазнав нападу озброєних бандитів. Звичайно, в такому випадку не можна стояти осторонь, необхідно йому допомогти. Але ж знову-таки — це надто вузький підхід. Ну, а коли в подібному становищі опиниться незнайома людина? Теж на допомогу треба прийти обов'язково! Інакше не будеш себе поважати.

Тепер уявіть таку ситуацію. Людина тоне. Ти на березі, але не вмієш плавати. Звичайно, треба зробити все можливе, щоб її врятувати. Але чи треба самому кидатись у воду? Мабуть, це буде безглуздою жертвою. Навіть тоді, коли той, хто тоне, — твій найближчий друг, однаково не допоможеш. А залишаючись на березі, можливо, щось і зробиш для його врятування.

Із наведених прикладів уже неважко зробити висновок: не можна перевіряти дружбу готовністю віддати життя. В крайніх ситуаціях, у годину тяжких випробувань люди жертвують собою. Але не заради самої дружби. В ім'я високих, благородних ідеалів, в ім'я торжества справедливості, в ім'я права називатися Людиною з великої літери (З журналу).

■ 186. I. Підготуйте робочі матеріали до виступу на класних зборах на тему «Що таке дружба? Що ви цінуєте в своїх друзях?»

II. Скористайтесь пам'яткою та поданим нижче матеріалом.

Пам'ятка

Як готуватися до публічного виступу

1. Добре продумати тему виступу; підготувати заздалегідь матеріал, з яким збираєтеся виступати.

2. З'ясувати мету і адресата мовлення: бажання поінформувати слухачів чи переконати їх у чомусь, спонукати до якоїсь дії чи розважити.

3. Основа виступу — план. Згрупувати інформаційні матеріали відповідно до плану виступу.

4. Опрацьовуючи потрібну інформацію, дбати про композицію виступу (загальноприйнята композиція — *вступ, основна частина, висновок*).

5. Розвивати думку можна по-різному, а саме: пояснювати, описувати, розповідати, доводити. Добирати відповідні мовні засоби, характерні для обраного стилю і типу мовлення.

6. Написати повний текст виступу і кілька разів прочитати його.

7. Прочитати свій виступ вдома комусь із рідних або друзям. Це допомагає уточнити зміст, знайти потрібні слова і необхідний тон, інтонацію.

1. Дружба — особливий тип моральних стосунків між людьми.

2. Здібність людини до дружби виникає не зразу, вона потребує певних зусиль людини, постійної роботи над собою.

3. Дружбу не можна випросити, ні купити, ні силою вирвати (*Г. Сковорода*).

4. Ніколи щастя не ставило людину на таку висоту, щоб вона не потребувала друга (*Сенека*).

5. Справжню вірність ніщо не затьмарить. Тінь біжить від неї, як сова від сонця (*М. Стельмах*).

6. Стережися того друга, який любить твого ворога (*Східна мудрість*).

7. Не заводь дружби з людиною, яка не відрізняє правої руки від лівої (*Індійська мудрість*).

8. Дружба — найнеобхідніше для життя, оскільки ніхто не побажає собі життя без друзів, навіть коли б він мав всі блага (*Арістотель*).

Підготовлений виступ на зборах

187. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Складіть тези прочитаного.

ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО СЛУХАЧІВ

Егоцентрична людина, виступаючи перед слухачами, має наміри дещо інші, ніж промовець, який своїм виступом прагне принести користь слухачам. Закоханий у себе оратор виступає перед аудиторією, щоб похизуватися, послухати самого себе, переконатися у значимості своєї персони. Його не цікавлять інтереси слухачів, їхні бажання, проблеми. Він не намагається пояснити суть справи, залюбки вживає терміни й іншомовні слова, що виражають абстрактні поняття, аби похизуватися своєю ерудицією. Коли виступає такий промовець, то складається враження, що він стоїть на трибуні не заради слухачів, а слухачі сидять у залі, щоб надати його особі важливості й блиску. Такі промовці, навіть якщо вони й гарно говорять, не користуються успіхом. Їх не хвилюють власні виступи, вони не дбають про поглиблення змісту, насичення новою інформацією, щоб принести цим найбільшу користь людям.

І навпаки, промовець, який не шкодує сил і часу, щоб зібрати найновіші дані для своєї лекції, намагається дібрати вдалі приклади, що ілюструють те чи інше твердження, неодмінно матиме успіх. Гарна промова чи лекція цікавитиме всіх.

Здатність постійно дбати про слухачів і вміння поставити себе на їхнє місце — одна з найважливіших передумов успіху промовця. З цим тісно пов'язане і вміння стежити за реакцією в залі. Справжній промовець постійно спостерігає за реакцією аудиторії.

Як дізнатися, чи цікавить слухачів те, що ви говорите? Дуже просто. Якщо в залі тиша, якщо слухачі сидять спокійно й уважно на вас дивляться, якщо дехто з них киває головою на знак згоди, то це означає, що

ваш виступ проходить успішно. Якщо ж слухачі перешіптуються, крутяться на місцях, не дивляться на вас, позіхають, то це незаперечні ознаки втрати слухачами інтересу до виступу (За І. Томаном).

188. Уявіть ситуацію: вам запропонували виступити на класних зборах на тему «Що таке дружба? Що ви цінуєте в своїх друзях?» Виступіть на цю тему, скориставшись підготовленими вдома робочими матеріалами. Дотримуйтеся поданих вимог.

1. Якщо хочете, щоб вам вірили, говоріть переконливо, використовуйте різні прийоми (порівняння, протиставлення, аналогію, приклади з життя).

2. Відкидайте все зайве, другорядне.

3. Якщо вам потрібно заглянути в записи виступу, опустіть очі, але голову не нахиляйте.

4. Завжди стежте за слухачами. Якщо вас перестали слухати, змініть тон мовлення, наведіть цікавий факт, ніколи не намагайтеся перекричати аудиторію.

5. Не говоріть надто довго: це стомлює і вас, і слухачів. Уникайте слів-паразитів, не заповнюйте паузи різними звуками («е-е...», «ну» та ін.). Не вживайте надто довгих речень.

6. Будьте тактовними: дякуйте за кожне зауваження навіть тоді, коли ви з ним не згодні.

189. І. Прочитайте уривок учнівського виступу на класних зборах на тему «Що таке дружба? Що ви цінуєте в своїх друзях?». Скажіть, чи правильно учень зрозумів запропоновану тему. Чи виділена основна думка? Чи відчувається ставлення учня до того, що він стверджує? Чи можна вважати цей уривок вступом до підготовленого виступу на запропоновану тему? Відповідь аргументуйте.

Що таке дружба? Це запитання ми часто ставимо один одному. Я вважаю, що дружба — це велике, світле почуття людей. Дружити можуть тільки рівні між собою люди. Раб не буде дружити із своїм хазяїном. Друзів кожен вибирає сам, адже не можна змусити дружити, бо без взаємності дружби не буває.

З вірним другом легше жити на світі, легше долати труднощі. На мою думку, найстрашніше в житті людини — це втратити друга, якого ти знав і якому довіряв. Є у Льва Толстого чудовий вислів: «Щоб бути справжніми друзями, потрібно бути впевненим один в одному».

II. Прослухайте виступи ваших однокласників.

Пам'ятайте, для того щоб добре сприйняти почуте, треба вміти слухати до кінця, не роблячи поспішних висновків про правильність та змістовність виступу; постійно зосереджуватися на матеріалі виступу, виділяти основні положення і робити узагальнення почутого; при звичаї сидіти рівно, «не розвалюватися», «не лежати», не згинатися і т. п., виявляти увагу до виступаючого.

■ 190. Складіть усний відгук на виступ товариша, скориставшись поданим орієнтовним планом аналізу виступу.

План аналізу виступу

I. За змістом виступу:

1. Чи правильно зрозумів ученя тему, запропоновану для виступу?
2. Чи виділена основна думка?
3. Чи враховується адресат мовлення?
4. Чи раціонально дібраний матеріал, чи немає дрібних, необов'язкових фактів, деталей?
5. Чи помітили ви ставлення виступаючого до того, про що він говорив? Якими засобами це досягнуто?
6. Які прийоми (порівняння, аналогія, протиставлення, приклади з життя) використані виступаючим для доведення своїх думок?

II. За формою виступу:

1. Чи вдало побудований виступ?
2. Яким був вступ, висновок?
3. Чи витримані такі вимоги, як уміння логічно, послідовно розміщувати факти й висновки, доводити висунуті положення?
4. Чи достатньо багатий словник виступаючого?
5. Чи вдало вибраний тон, інтонація, чи робляться паузи?
6. Які недоліки в мовленні ви помітили? Що порадите товаришеві?

Конспектування висловлювання, що сприймається на слух

191. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Складіть тези. Скажіть, чи є різниця між конспектом почутого і прочитаного.

Повсякденне життя кожного з нас пов'язане з наполегливим оволодінням новими знаннями, з умінням спілкуватися, чітко, лаконічно формулювати й висловлювати думку про почуте, прочитане та побачене. Необхідно виробити для цього певні вміння й навички, набути відповідного досвіду.

Треба вміти законспектувати статтю або лекцію, виділити і зафіксувати тези свого або чужого висловлювання, скласти план прочитаного або почутого.

Запитайте у своїх старших товаришів, які вже навчаються у вузах, що є незмінним атрибутом їхнього студентського життя, і вони поряд з лекціями, семінарами, заліками назвуть і конспекти, передусім конспекти почутих лекцій.

Вам уже відомо, що конспект складається з плану, стисло викладених основних положень, фактів і прикладів. Проте у конспекті можна не лише зафіксувати почуте й прочитане, а й висловити своє ставлення до нього, записати власні думки.

Звичайно, скласти тези чи законспектувати друкований текст легше завдяки наявності зорових образів-слів. Сприймаючи чужі висловлювання на слух, треба водночас аналізувати почуте і записувати в такій послідовності, в якій ми його сприймаємо.

Конспект почутого, як правило, ведеться в окремому зошиті, проте записи почутих теле- і радіопередач, інтерв'ю можна занотувати на окремому аркуші.

На відміну від конспекту прочитаного, конспектування висловлювання, що сприймається на слух, значно обмежене в часі, а тому з цією метою часто вдаються до скорочень окремих слів, словосполучень. Це насамперед часто вживані слова або терміни, які повторюються в тексті, а також різні умовні позначення, про які ви вже знаєте з попередніх уроків.

Так, правила вимагають, щоб у скороченнях слів не було букв на позначення голосних та м'якого знака. Повторювані терміни позначаються першою великою літерою слів, що входять до її складу (наприклад, СР — складносурядне речення), а нові терміни записуються повністю.

Треба пам'ятати, що однаково погано і докладно конспектувати почуте, і зовсім не робити заміток.

Докладне конспектування створює ілюзію роботи, адже під час такого конспектування ніколи аналізувати текст, виділяти основні положення, робити висновки. А відсутність записів призводить до значної втрати тексту, оскільки сприйняття дуже вибіркове. Ми чуємо в основному те, що хочемо почути. У всіх інших випадках, як правило, увага знижується. А для цього необхідно робити записи.

Отже, у конспекті найголовніше — доцільність і зрозумілість.

192. Перегляньте телепередачу «Шкільний екран, 10 клас» або прослухайте аудіозапис художнього тексту. Складіть конспект почутого.

■ **193.** Прослухайте радіопередачу для школярів. Приготуйте папір, поділіть його навпіл. Під час передачі зробіть записи на одній з половинок, а після передачі доповніть їх. На основі зроблених записів виступіть на класних зборах із повідомленням на одну з тем: «У світі цікавого», «Моя улюблена передача».

194. Прислухайтесь до мовлення людей, які вас оточують. Записуйте влучні слова, вирази, звороти, що розкривають характер людини. Використовуйте їх у своєму мовленні.

Стаття в газету на морально-етичну тему

195. Прочитайте теми творів. Назвіть, які з них пов'язані з морально-етичними проблемами (визначають життєву позицію людини, торкаються питань поведінки, особливостей характеру, поглядів, переконань).

1. Люди великої долі. 2. Збереження природи — наш обов'язок. 3. Найщасливіший день у моєму житті. 4. Нести людям добро. 5. Мрія збулася. 6. Вибір професії — вибір долі. 7. Що таке вихованість?

196. I. Прочитайте текст, написаний у жанрі статті в газету. Визначте його основну думку. Які факти використав автор для розкриття та доказів основної тези статті? Як автор починав статтю, щоб викликати інтерес до поставленої проблеми? Як сформульований висновок?

II. Знайдіть у статті мовні засоби, характерні для публіцистичного стилю.

Зверніть увагу!

Газетна стаття — це роздум проблемного характеру. Завдання автора статті — звернути увагу читача на якусь важливу, актуальну проблему, переконати його в справедливості чи помилковості якоїсь думки, ідеї. Сила статті не в насиченості фактами, а в узагальненнях, які спираються на аналіз явищ, подій.

УРОКИ МУДРОСТІ

Чи доводилося вам задумуватися над таким питанням людської долі, як творчість, творча людина. Найпоширеніша відповідь: творчість — це народження чудесної новизни, поява нових великих художніх і матеріальних цінностей, які прикрашають світ. Саме так відповідають і багато філософів, і більшість «звичайних» людей, нефілософів, які роздумують над власним життям, над тим, що вони можуть дати світові. А між тим у цій відповіді є глибока помилка. Вона стане зрозумілою, якщо уявити людство, поділене на дві нерівні частини: невелику — обраних людей, наділених Божою іскрою, які володіють великими яскравими талантами і дійсно прикрашають світ, радують нас книжками, симфоніями, науковими відкриттями. І поряд — його більша частина, яка складається із «звичайних», «рядових» людей. Їм нібито і не дано народжувати ту саму новизну, яка в нас пов'язується з розумінням творчості.

Мої роздуми про те, що таке творчість, творча людина, розпочались декілька років тому, коли я одержав листа від дівчини, креслярки. Ось він:

«Хвилюють мене ці слова: творчість, творча людина, радість творчості. Я часто задумуюсь: до кого вони звернені? Ну, звичайно, в першу чергу до поетів, композиторів, учених, тобто до людей талановитих. А що, коли я без таланту, звичайнісінька, вмію лише насолоджуватися літературою, мистецтвом, а сама не вмію нічого? Проте ж я часто переживаю велику радість. І не тільки від книг і подій. Ось сиджу в креслярській, підведу голову, побачу за вікном червоніючі клени — і немов одержала подарунок. Потім старанно креслю фундамент чи каналізаційну трубу, і радість поступово

вщухає. Одного разу я подумала, ну, хоч би ватман з білого став блакитним чи оранжевим в ту хвилину, коли я радію, хоч би що-небудь у світі змінилося!»

Наївний лист? Звичайно. Його можна назвати наївним, тому що він з напівдитячою відвагою невідання втручається в один із найскладніших «філософських світів» — людина — творчість — життя. Але цей лист можна назвати мудрим, бо в ньому починає пульсувати те широке розуміння творчості, його різноманітних сфер, яке, по-моєму, сьогодні особливо актуальне.

Адже творчість можлива в найскромнішій буденній формі. Це може бути слово, усмішка, які несуть комусь радість. Я вважаю, що і домогосподарка, яка влаштувала в домі чарівний лад, — вона теж творець. І водій автобуса, який, бачачи, що в машині багато літніх людей, веде її особливо обережно, — і він творець. І вчитель, який входить до класу з такою глибокою готовністю передати краще, що в нього є в душі, дітям, — він творець, безперечно...

Людей бездарних — без дару — не буває.

— Не буває?! — сердито заперечив один соціолог, якому я виклав свої міркування. — Що ж, якщо виходити з того, що особистістю є кожна людина, висновок ваш логічний. Проте, думається, є люди, в різні віки їх називали по-різному, яких особистостями не назвеш. Навіть при найдемократичнішому тлумаченні цього поняття. Данте називав їх «нікчемними». Це той, пам'ятаєте? — хто «не знає ні слави, ні ганьби смертних справ». Їм немає місця ні в раю, ні в пеклі. Вони — не особистості, тому що зреклися діяльності. Вони не чинять зла, але їх не вистачає на те, щоб робити добро. Особистість народжується одночасно з діяльністю. На добро. Або, на жаль, на зло. Бувають особистості зі знаком плюс, а бувають — зі знаком мінус. Але там, де є плюс і мінус, є і перехідна точка — нуль. За сучасною термінологією — обиватель.

— На мою думку, — заперечив я йому, — що, попри логічну стрункість схеми з плюсом, мінусом і нулем, вона, як і будь-яка схема, неадекватна різноманітності життя і складності людини. Було б безглуздо стверджувати, що навколо нас немає «нікчемних». Але хто може ручатися, що в нових обставинах, в іншій ситуації «нікчема» не виявить того плюса чи мінуса, про які

йшлося? Адже людина не незмінна, раз назавжди твердо встановлена величина (плюс два, нуль чи мінус три), вона змінюється залежно від оточення, обставин, умов життя. І не так часто вона до кінця життя залишається нулем, навіть коли в якийсь із моментів і виступає нулем. І ось щоб нуль став не мінусом, а плюсом, краще з погляду соціальної педагогіки бачити в ній особистість. Тому я повністю погоджуюсь з таким визначенням: «Особистістю є кожна людина» (За Є. Богатом).

197. І. Прочитайте текст. Які морально-етичні проблеми піднімає автор? Які роздуми виникли у вас після прочитаного тексту?

ОСТАННЯ НАДІЯ

Якось мені довелося бути свідком події, яка глибоко запала в душу. Йшов черговий призив новобранців до армії. До військкомату прийшла ще не стара, але зморена, виснажена горем, з погаслими очима жінка.

— Ви до кого? — здивовано питає офіцер літню жінку, відриваючись від друкарської машинки, на якій одним пальцем друкує якийсь папірець.

— Та от... — каже Василина й повільно простягає оту повістку. — Ви прислали?

Черговий одразу бере повістку, читає.

— Ми прислали, — каже.

— Це для мого Василя...

— Так, — заглядає в повістку офіцер. — Повістка для Василя Ярмоли. З'явитися до військкомату на сьоме число.

І дивиться на Василину так, наче сподівається побачити за її спиною допризивника, який з доброго дива навідався до військкомату разом із матір'ю.

— А де ж Василь Ярмола? — питає.

— Н-нема...

— Як то нема? У від'їзді, у відрядженні?

— Нема Василя, — нітиться вона. — Поховали Василя.

Офіцер відкидається на спинку стільця, розводить руками.

— Поховали? А ця повістка? Але ж повістку йому прислали...

— З Афганістану в гробовині залізній привезли Василя, позаторік поховали

— Ну?! — зводить брови черговий офіцер. — То як же це... З Афганістану привезли? А ця повістка?

Він сторопіло супитися, розглядає повістку — й кудись іде, зникає в коридорі за якимись дверима.

Василина стоїть на порозі кімнати й чекає. На душі — тяжко-тяжко. Вона чекає чогось — і мучиться. Перегода в коридорі лунає хода, повертається отой офіцер, всідається за двотумбовим столом і, ховаючи очі, каже:

— Товаришко Ярмоло, можете йти.

А вона стоїть, мовби не чує, бо ж нічогосінько не тямить. Тоді він зводить на неї очі, тверді й холодні.

— Ми ліквідували повістку вашому покійному синові, можете йти.

— Ліквідували? — самі ворухаться вуста.

— Ліквідували. Йдіть.

Василині здається, що ноги її зараз підкосяться — й вона впаде. Черговий офіцер чомусь починає сердитись, його худе запалене обличчя береться червоними плямами-лишайми.

— Чи ви не розумієте? Повістку виписали випадково, бо подивилися не в ту картотеку. Наплутали.

— То Василя таки вбили в Афганістані? — вихоплюється в неї.

— Та ж убили, вбили, — береться черговий офіцер до друкарської машинки. — А наші грамотії тут наплутали з повісткою, ще раз виписали. То ви собі йдіть, нема для вас ніякої повістки.

Як у тумані, виходить Василина з військкомату надвір. Вона похитується — і білий світ навколо похитується, наче і йому запаморочилося.

— Бож-ж-женьку ж Бож-ж-же мій, — заламуючи руки, шепоче вона вже на дорозі.

А я стояв і дивився їй услід. І не було, мабуть, горя найбільшого для цієї жінки, коли згасла для неї остання надія.

І не було сорому більшого у мене за наших офіцерів, які не знайшли теплого співчутливого слова для Матері, яка віддала єдиного сина на заклання заради імперських амбіцій політиків... (За Є. Гуцалом).

II. Напишіть статтю в газету на тему «Поспішайте робити добро!» Скористайтесь для розкриття основної думки тезою: «Якою скромною не була б добра справа, вона залишає позитивний слід у душі».

Робота над виправленням помилок, допущених у письмовому переказі чи творі

198. Прочитайте свою статтю в газету на морально-етичну тему. За умовними позначеннями учителя встановіть, які помилки вами допущені. Удоскональте свій твір з погляду змісту, послідовності викладу та мовленнєвого оформлення, скориставшись поданим переліком текстових недоліків.

Текстові недоліки, які трапляються в усному і писемному мовленні:

- 1) невідповідність змісту темі (у творах) або недостатнє відтворення змісту (в переказі);
- 2) наявність елементів змісту поза темою;
- 3) неповний виклад, пропуски важливого матеріалу;
- 4) безсистемність викладу матеріалу, непослідовне розташування речень і абзаців;
- 5) відсутність смислового зв'язку між частинами тексту;
- 6) відсутні чи невдалі зачин або кінцівка твору;
- 7) незавершеність міркувань, необґрунтованість тверджень;
- 8) невідповідність композиції твору обраному типу мовлення.

199. I. Прочитайте допис вашого ровесника в газету. Визначте, які помилки з погляду змісту, послідовності викладу і мовленнєвого оформлення допущені в ньому. Відредагуйте текст.

Я учень десятого класу. Вважаю, що, по-перше, людина повинна жити для іншої людини і для людей взагалі. Вона повинна прагнути до того, щоб іншим жилося легше. По-друге, людина повинна точно визначати свою мету.

Працює, наприклад, людина паспортистом, а не знає як слід мови, правил. І виписує людям документи з помилками. А потім тобі так і жити з тим паспортом,

у якому помилка в прізвищі чи в ініціалах, чи в даті народження. І, що страшно, ніхто ж ту людину не карає, з місця не звільняє. Усім байдуже, так? Кажуть, що на вулицях наших брудно, що двірники погано працюють. Але ніхто при цьому не думає про те, що «чисто не там, де метуть, а там, де не сміять».

Ми звикли тільки брати, але не звикли віддавати. Скажете нісенітниця? А ви відчували хоч раз задоволення від того, що комусь зробили щось добре? Просто так, нічого не вимагаючи взамін. Противно, коли усім до всього байдуже. І від злості ти починаєш робити добро. Хай непомітне. Але душа твоя заспокоюється. Моя пропозиція: всім злодіям, розкрадачам відрубувати руки. Жорстоко? Так. На користь? Можливо. Важко бути жорстоким і добрим. Але таке у нас життя.

■ II. Які думки автора статті викликають у вас заперечення? Які духовні цінності втрачені багатьма з нас? Дайте відповідь у письмовій формі.

Відгук на твір мистецтва

200. Чи доводилося вам складати відгуки чи писати рецензії на літературні твори, творчі роботи товаришів, кінофільми, картини? Які труднощі у вас виникали при цьому?

201. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Яким вимогам має відповідати відгук на твір мистецтва?

Людині властиво поділитися своїми враженнями і думками, викликаними прочитаною книжкою, переглянутим спектаклем, кінофільмом, телепередачею, картиною, скульптурою. Ці думки можна висловити у відгуку або рецензії.

Відгук — це текст, у якому дається оцінка прочитаного, почутого, побаченого, висловлюється ставлення до нього.

Відгук складається з двох частин: у першій частині висловлюється думка про те, сподобалось чи не сподобалось побачене, у другій — обґрунтовується висловлена оцінка.

Щоб належно оцінити певний твір, по-перше, треба мати чітке уявлення про специфіку його видів і

жанрів, а по-друге, бути добре обізнаним з роботами автора і з цим твором.

202. I Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Чи можна назвати це відгуком на твір мистецтва? Як автор обґрунтовує свою думку про творчість відомого художника Анатолія Базилевича?

II. Знайдіть у тексті речення: а) в яких висловлена думка про ілюстрації художника; б) дається аналіз художніх достоїнств творів митця.

Переглядаючи альбом репродукцій відомого майстра книжкової ілюстрації, заслуженого діяча мистецтв України Анатолія Базилевича, ми захоплюємось своєрідністю, багатогранністю таланту, широтою творчого діапазону художника. В його доробку знаходимо ілюстрації до творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Гоголя, Марка Вовчка, Я. Гашека, М. Шолохова та інших.

Визначальна риса самобутньої мистецької особистості Базилевича — природне почуття гумору. Саме в цьому виявляється органічна близькість художника до фольклору, який живить мистецтво Базилевича не лише образами, а й художніми прийомами.

Анатолій Базилевич — один з найкращих ілюстраторів у сучасному українському мистецтві. Його рисунок легкий, невимушений, гнучкий, точний. Засобами реалістичного рисунка художник передає людську постать у найскладніших положеннях і ракурсах, а обличчя виписує в найтонших проявах міміки. Саме гостротою рисунка А. Базилевич домагається тієї психологічної виразності образів, яка, власне, й приваблює в його ілюстраціях.

Багато художників зверталось до ілюстрування «Енеїди» І. Котляревського. Проте, коли переглядаєш «Енеїду» в оформленні Базилевича, не можна не дивуватися його талантові блискучого рисувальника й дивовижного відтворювача письменницького світобачення й світовідчуття. Захоплює простота, гармонійність конструкторського вирішення цього видання, де немає нічого зайвого. У Базилевича сторінкові ілюстрації органічно єднаються із шрифтом, створеним художником В. Хоменком у суто українських національних традиціях.

Чудово подає майстер елементи обрядів, звичаїв побуту, але не зловживає ними. Тут по-справжньому відчувається небуденний талант, допитливий розум митця, віртуозне володіння всіма вибагливими візерунками художньої фантазії. Поряд з героїчними сценами та дотепними бурлескними картинками, сповненими незлобного гумору, в ілюстраціях «Енеїди» чимало гострих сюжетів, де Базилевич слідом за Котляревським вдається до нещадної соціальної сатири. Він картає зажерливість, лицемірство експлуататорів, показує хабарництво чиновників. Особливої сатиричної заостреності сповнені ті його ілюстрації, в яких художник малює сцени пекла, таврує грішників різного ступеня і рангу. Митець демонструє невичерпну фантазію сміхолоба. Він вдало поєднує чорний і червоний кольори з пружним і виразним контурним рисунком, досягає необхідної комічності у змалюванні образів, особливо негативних.

Отже, усе, зроблене Базилевичем у царині книжкової графіки, дає підстави стверджувати, що характер художника базується на двох найвиразніших началах, які гармонійно співіснують у його творчості,— на пафосі й сатирі.

Зверніться до врожайного доробку Анатолія Базилевича — і ви в цьому переконаєтесь самі.

203. Визначте форму відгуку (лист, стаття в періодику, запис вражень у щоденник, розповідь та ін.), якщо: 1) *адресат мовлення* — ваш ровесник; *мета спілкування* — повернути увагу до твору, посперечатися з приводу оцінки його героїв; 2) *адресат мовлення* — ваші друзі, батьки; *мета спілкування* — бажання поділитися враженням від прочитаного, побаченого або почутого; 3) *адресат мовлення* — автор твору, на який складається відгук; *мета відгуку* — висловити свою думку про твір мистецтва.

204. Прочитайте текст про роман Ліни Костенко «Маруся Чурай». Чи можна його назвати відгуком? Що, на ваш погляд, слід додати, що змінити в змісті, в мовленнєвому оформленні? Скористайтесь поданою нижче орієнтовною схемою відгуку на книжку.

Роман у віршах «Маруся Чурай» — твір панорамно-масштабний. З величезного огрому кипучого політичного і культурного життя України XVII ст. поетеса

вихопила один маленький острівець — драму окремої особистості, а висвітила трагедію цілого народу, показала болі сучасника і страх перед майбутнім.

Головний образ роману — вітчизна. Рідна земля з її трагічною долею стоїть за спиною кожного з героїв. Недарма ж історія України тісно переплетена з сюжетною лінією життя Марусі. Весь твір перейнятий почуттям любові до рідної землі, яка постає перед читачем не тільки діамантово-переливними малюнками пейзажів, вкрапленими у картини життя героїв, їх світовідчуття, а, передусім, строкатою мозаїкою людських доль (як історичних, так і вигаданих), що, взяті разом, становлять історію народу. Болі і тривоги тогочасної доби читач вловлює у смутку вечірньої Полтави після суду над Чураївною. Болить за вітчизну палке серце Івана Іскри, що мчить до гетьмана зі звісткою про небезпеку, навислу над піснею рідного краю — над Марусею Чурай.

Віддаючи належне позитивній ролі козацтва в історії України, авторка не обминула й чорних сторінок її: пересторогою для нащадків звучать у романі згадки про Байду Вишневецького, Наливайка, Павлюка, Чурая, що стали жертвами зради співвітчизників, які бездумно запрягли своїх онуків у ярмо неволі.

Образ вітчизни сприймається читачем емоційно й філософськи. Читач не залишається байдужим ні до долі героїв, ні до руїн, спричинених війнами, ні до горя окремих людей, які стали жертвами завойовників; у нього виникає потреба допомогти рідній землі відродитись у красі й слові, а народові стати гідним і рівноправним серед інших народів на шляху поступу (*З журналу*).

Орієнтовна схема відгуку на книжку

1. Зміст книжки.
2. Актуальність тематики твору.
3. Творчий задум автора.
4. Критична оцінка твору:
  - а) особливості композиції книжки;
  - б) сила впливу слова письменника;
  - в) майстерність автора у зображенні характерів героїв;
  - г) мистецтво художника, ілюстратора книжки.
5. Основна думка відгуку.

205. Уявіть ситуацію: ви стали учасником обговорення переглянутого кінофільму (відвіданого спектаклю) чи прочитаної книжки. Підготуйте письмовий відгук (на вибір) у формі статті публіцистичного стилю до періодичного видання Мета його — поділитися своїми враженнями про почуте, побачене чи прочитане. Скористайтесь поданою пам'яткою та орієнтовними схемами відгуку на кінофільм, спектакль та книжку.

Зверніть увагу!

Під час складання відгуку на твір мистецтва використовуйте такі словосполучення:

твір цікавий тим...; дуже вразило...; особливо запам'ятався епізод (момент); увагу привертає...; автор вдало (переконливо, яскраво, захоплююче); на жаль, шкода, герой...; у творі піднімається проблема...; порушується питання...; стверджується думка...; основна думка розкривається...

Пам'ятка

Я к працювати над відгуком про твір мистецтва

1. Вдуматися в завдання висловлювання.
2. Визначити адресата і мету спілкування.
3. Дібрати форму відгуку (лист, повідомлення, записи вражень у щоденник, стаття до періодичного видання та ін.).
4. Визначити стиль і тип мовлення.
5. Обґрунтувати свою думку про твір мистецтва. Добирати переконливі аргументи.
6. Дбати про мовленнєве оформлення відгуку. Вживати лише ті мовні засоби, які характерні для обраного стилю і жанру мовлення.
7. Дотримуватися вимог до мовлення та культури спілкування.

Орієнтовна схема відгуку на кінофільм

1. Тема та ідея кінофільму.
2. Стислий переказ (з елементами оцінки).
3. Значення проблеми, поставленої у фільмі.

4. Враження від роботи режисера, гри акторів, музичного супроводу, кольорового оформлення.
5. Підсумкова оцінка кінокартини.
6. Рекомендації тим, хто не дивився кінофільм.

Орієнтовна схема відгуку на спектакль

1. Тема та ідея спектаклю.
2. Найбільш яскраві частини спектаклю.
3. Враження від гри акторів, сцени, художнього оформлення спектаклю (декорацій, костюмів, гриму, освітлення), мови акторів, музики, співів, танців.
4. Загальне враження і оцінка спектаклю.
5. Висновки й побажання.

■ 206. Складіть усний відгук на твір живопису. Мета вашого відгуку — поділитися враженнями про твір мистецтва зі своїм другом.

ЕЛЕМЕНТИ ПРАКТИЧНОЇ РИТОРИКИ

Вступ

Poeta nascitur, orator fit.
(Поетом народжуються, оратором стають.)

207. I. Прочитайте текст. Стисло передайте його зміст.

Здавна відомо, що найяскравіше особисті якості людини виявляються в процесі її мовлення. «Заговори, щоб я тебе побачив», — пропонував незнайомцеві давньогрецький філософ Сократ, який вважав, що найважливішим у людини є духовна сутність, а не зовнішність. Так само мислить і наш народ. «По одягу зустрічають, а по розуму проводжають», — говорить прислів'я. Для того, щоб ви змогли якнайповніше розкрити власні потенційні можливості, оптимізувати особисту діяльність, вам пропонується опанувати короткий курс риторики — на думку одних — інтегративної науки повідомляти й обґрунтовувати істину, інших — мистецтва красномовства.

В основі риторики лежить, безумовно, наука, і не одна, а сукупність їх. Ще давньоримський оратор Цицерон відзначав серед цих наук філософію, психологію, історію, право, логіку, поетику та інші, а нині до них додалися ще теорія комунікації (спілкування), психолінгвістика, стилістика, лінгвістика тексту, етика, естетика тощо. Але виступ з промовою — це не безсторонній виклад інформації, а мистецьке дійство, що часто потребує поетичних, декламаторських і акторських здібностей.

Зародилась і розвинулась ця наука і водночас мистецтво в Афінах — колись давньогрецької демократії. Від уміння переконливо говорити і доводити певні думки залежали успіх, добробут, слава, визнання афінян. Саме тому риторика цінувалася греками понад усі науки, професії, мистецтва. Про це свідчать хоча б такі слова філософа Платона: «Я стверджую, що якби до будь-якого міста прибули оратор і лікар і якби в народному зібранні чи у будь-якому іншому зібранні зайшла суперечка, кого з двох обрати лікарем, то на лікаря і дивитися б не схотіли, а обрали б того, хто володіє словом, — варто було б йому лише забажати...» Парадоксальне судження: народ обрав би лікарем не фахівця своєї справи, а оратора, якби тому захотілося побавитися чи поглумитися з натовпу. Проте це твердження яскраво відображає, який вплив на людину має мистецтво слова. Цей вплив нерідко використовували із злочинною метою, що призводило до сумних наслідків.

У великій пошані була риторика і в Стародавньому Римі. Знаменитому ораторові Цицерону влаштовували овації в сенаті після його блискучих виступів. Ритор Квінтіліан у I ст. узагальнив кількасотлітній досвід найвидатніших грецьких і римських ораторів у 12 книжках під назвою «Риторичні настанови».

В Європі у середні віки, в епоху Відродження і пізніше мистецтво красномовства посіло почесне місце серед навчальних дисциплін і в інших сферах суспільної діяльності — суді, богослов'ї, політиці тощо.

Яскраві зразки ораторського мистецтва в нашій національній культурі явили митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать», невідомий автор «Золотого слова Святослава» («Слово о полку Ігоревім»),

Володимир Мономах у «Повчанні дітям своїм», Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Іов Борецький та інші у численних полемічних творах, Феофан Прокопович у своїх виступах і створеній ним «Риторичі», Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Володимир Винниченко, Олександр Довженко, Олесь Гончар, Борис Харчук, Олесь Бердник та інші письменники в своїх творах і виступах.

В умовах становлення демократії в Україні вміння переконливо говорити набуває особливого значення, оскільки від цього залежить вибір правильних рішень у законодавстві, у бізнесі, у виробництві, в суді, в освіті, в політиці, в банківській сфері — одним словом всюди, де розв'язання проблем здійснюється колегіально і суспільний прогрес в цілому залежить від чіткості, доказовості, обґрунтованості пропонованого способу подолання тієї чи іншої суперечності. Уміння змістовно, переконливо, гарно говорити необхідне кожному громадянину України заради примноження національного й особистого блага.

Отже, бажаємо вам успіху, юні друзі, в опануванні цієї науки і мистецтва слова!

II. Сформулюйте основну думку тексту. Наведіть додаткові аргументи на її підтвердження.

III. Поясніть епіграф.

Найважливіші вимоги до публічного виступу

208. I. Упродовж вивчення курсу української мови ви ознайомилися з основними вимогами до написання творів, а також до підготовки усних виступів. Тому попередньо визначте, про які вимоги йтиметься в цьому тексті. Зафіксуйте їх у вигляді стислого плану.

II. Прочитайте текст і перевірте, наскільки правильним виявився ваш прогноз.

Певні вимоги є однаковими як для писемного, так і для усного мовлення.

Зокрема, на першому місці за важливістю зміст письмового тексту чи промови з певної теми, який може забезпечити лише добре обізнана людина. Цицерон з цього приводу зауважував: «Промова повинна

розцвітати й розгортатися на основі повного знання предмета; коли ж за нею не стоїть зміст, засвоєний та пізнаний оратором, то словесне її вираження уявляється пустою дитячою балаканиною». Найважливіші показники змісту — його багатство, глибина, новизна. Тому кожній людині, щоб забезпечити широкий кругозір і водночас фахову кваліфікацію, необхідно, з одного боку, знати трохи про все, а з другого — все про дещо. Для цього потрібно регулярно читати пресу, популярні наукові тижневики та спеціальні журнали й книги, стежити за передачами по радіо й телебаченню, за політичним, громадським, культурним та спортивним життям, за технічним розвитком, володіти вмінням пошуку інформації в Інтернеті. Потрібно дивитися серйозні фільми, бувати в театрі, на концертах, відвідувати музеї, виставки і спостерігати за власними переживаннями, оцінками сприйнятого, висновками, контролюючи власний духовний розвиток.

По-друге, належним чином дібраний зміст необхідно логічно розташувати. Логіка викладу змісту залежить передусім від провідного типу мовлення. Так, якщо це розповідь, то її будова складається з таких елементів: вступ, зав'язка, розвиток дії, кульмінація і розв'язка. Опис потребує спочатку передачі загального вигляду предмета, основного враження про нього, а потім дається характеристика окремих його частин, після чого може наводитися узагальнюючий описовий висновок. Роздум будується двояко: від загального до конкретного (дедукція) або від конкретного до загального (індукція). Якщо обирається дедуктивний виклад, то композиція роздуму така: спочатку формулюється теза, яка потім обґрунтовується доказами (аргументами), після чого наводиться висновок. При індуктивному викладі розв'язання певної проблеми спочатку дається аналіз низки фактів, явищ, предметів, на основі чого робиться узагальнюючий висновок.

По-третє, виклад змісту набирає стрункості, чіткості, прозорості, коли підпорядковується основній думці, а також коли тема розкривається повно і немає зайвих елементів, які її не стосуються.

По-четверте, багатство, глибину й стрункість викладу змісту і письменник, і промовець зможе забезпечити лише тоді, коли добре відповідне мовне оформлення, яке має бути правильним, виразним, доцільним, точним, багатим, свіжим, довершеним.

По-п'яте, оскільки мовлення може служити як добру, так і злу, то воно потребує постійної оцінки з морально-етичного погляду. Диктатори, різного ґатунку шахраї, злочинці зазвичай користуються словом, щоб ввести в оману громадськість, приховати свої егоїстичні наміри, надати власним негідним вчинкам пристойного вигляду. Тому важливо, з одного боку, вміти відрізнити за словесною формою шляхетні мотиви від егоїстичних, правду — від облуди, а з другого — слідкувати за тим, щоб мотиви власного слова і діла відповідали загальнолюдськи метичним нормам, були спрямовані на творення добра, що належним чином може здійснити лише освічена, висококультурна людина.

Загалом цих вимог було б достатньо, якби певна тема розкривалася лише на письмі, але їх замало для усного виступу, для якого велике значення мають такі чинники, як врахування особливостей аудиторії за різними її характеристиками (вік, стать, професія, рівень обізнаності з темою виступу та ін.), особистість мовця (зовнішність, одяг, поведінка, характер, ставлення до життя), його жести, поза, міміка, а також дикція, тон, гучність мовлення, вміння зацікавити слухачів й утримувати їхню увагу тощо. Досконалий за змістом, будовою і мовним оформленням текст можна виголосити невиразно, мляво, непереконаливо, великою мірою ослабивши його можливості впливу на слухачів. І навпаки: слабкіший за змістом текст може справити значно більший вплив на аудиторію, якщо промовець виголосить його майстерно.

ІІІ. Доберіть заголовок, який тематично об'єднував би тексти вправ 207 і 208.

209. Ознайомтеся із вправами, вміщеними в *Додатку 1*, і почніть виконувати їх на уроці.

■ 210. Виконайте вдома всі вправи з *Додатка 1*. Повторюйте їх самостійно і систематично.

Техніка підготовки до виступу

*З посудини не можна вилити більше,
ніж було в неї налито.*

А. Церетелі

211. І. Прочитайте уривок з тексту. Чи погоджуєтеся ви з рекомендаціями автора? Доберіть аргументи на підтвердження власної позиції.

Загалом існують чотири варіанти підготовки до виступу та його проведення:

- 1) написати весь текст виступу, а потім прочитати його слухачам;
- 2) написати текст виступу, кілька разів прочитати його, а потім виголосити з пам'яті, коли-не-коли заглядаючи в записи;
- 3) підготувати тільки коротенькі тези;
- 4) виступати без будь-яких нотаток.

Рекомендуємо насамперед другий і третій варіанти. До першого й четвертого вдавайтеся лише зрідка (*І. То-ман*).

II. Зіставити хід своїх думок з авторськими ви можете, звернувшись до видання: *Т о м а н І. Мистецтво говорити: Пер. з чеської.*— К.: Політвидав України, 1986.— С. 160—162.

212. І. Прочитайте текст, складіть за його змістом план виступу і занотуйте його.

Передусім необхідно точно визначити тему виступу і дізнатися про склад, кількість, вік, фах слухачів, рівень їх обізнаності з темою виступу.

Щоб виступ справив очікуване враження, задумайтесь, що нового дізнаються з вашого виступу слухачі, чи зацікавляться ним. Щоб викликати зацікавлення в аудиторії, доповідач має переконати, що допоможе розв'язати проблему.

Починаючи підготовку до виступу, з'ясуйте, якої мети ви хочете досягти: поінформувати, переконати, розважити чи спонукати до чогось слухачів.

Після цього найголовніше — дібрати матеріал, що стосується обраної теми, осмислити його, вилучити зайве, впорядкувати, логічно вибудувати, виділивши композиційні частини, відшліфувати стиль, за-

пам'ятати текст виступу і на завершення спочатку мислено, а потім і вголос проговорити, узгоджуючи з відведеним на виступ часом.

Найпередбачливіше чинить той, хто не тільки збирає відомості для конкретного виступу, але й постійно збагачує свої знання, систематично добираючи і впорядковуючи матеріали з різних галузей знань, які можуть знадобитися потім. Для цього необхідно визначити коло своїх інтересів і виробити звичку постійно збирати і впорядковувати важливу й цікаву інформацію в спеціальній картотеці. Якщо у вас є комп'ютер, то цю інформацію можна впорядковувати на жорсткому диску і на дискетах. При цьому не обминайте увагою тем, що стосуються особистих зацікавлень. Не забувайте також вказувати джерело дібраного матеріалу.

Велике значення має товариство, з яким ви спілкуєтеся, добір книг, які ви читаєте, вистав, які ви дивитеся. Чим вищі духовні запити товариства, тим благотворніший вплив воно справлятиме на вас. Слід багато читати, відвідувати спектаклі, переглядати телепередачі, слухати радіопередачі високого художнього рівня.

Обдумуючи дібраний матеріал, напихваті тримайте блокнот і олівець чи ручку, щоб записати цікаві думки, які можна забути, якщо вчасно їх не занотувати. Особливу увагу приділіть формулюванню основної думки. Це допоможе вилучити зайве, надасть виступу чіткості, композиційної стрункости.

Коли в цілому задум виступу визрів, фіксуємо його у вигляді ключових слів, що утворюють «каркас» понять, на яких тримається публічний виступ. Потім на основі ключових слів записуємо в повному словесному обсязі основну частину виступу, розподіляючи її на мікротеми і оформляючи кожен мікротему в окремому абзаці. Між абзацами мають бути логічні переходи, що пов'язують мікротему абзацу з попередньою мікротемою чи основною думкою. Для переходів між окремими реченнями використовуємо сполучні слова та вирази типу: *внаслідок цього, незважаючи на це, тому що, через те, крім того, натомість, по-перше, по-друге, з цього погляду тощо*. Лише після завершення основної

частини формулюємо вступ і висновки, в яких, зазвичай, подаються посилання на основну частину.

Закінчивши запис промови, корисно продовжити її вдосконалення, переглядаючи від початку до кінця і навпаки: від висновків до вступу. Міркуємо, як поліпшити композицію виступу, як зробити виразнішими, чіткішими, дохідливішими окремі фрази.

Наступний етап підготовки — запам'ятовування промови. У першу чергу намагаємося зафіксувати в пам'яті план виступу, мету і основну думку, її зв'язок з окремими думками, аргументами.

Завершуємо підготовку виголошенням промови у внутрішньому мовленні, а потім і вголос. Така ретельна підготовка забезпечить успіх публічного виступу.

Якщо планується короткий виступ, то підготовка спрощується. Вона складається з таких основних етапів: *збір матеріалу → ключові слова, що відображають основну частину виступу, вступ і висновки → перегляд цілого і виступ.*

II. За складеним планом стисло відтворіть послідовність підготовки до виступу.

III. Перечитайте 5, 6 і 7 абзаци і відобразіть зміст кожного з них у відповідному ключовому реченні за поданим зразком (зміст 1 і 2 абзацив).

Зразок. Виступ має збагатити слухачів новими для них відомостями.

IV. Перефразуйте зміст кожного із записаних ключових речень, порівнюючи їх за такими характеристиками, як виразність, чіткість, простота, переконливість тощо.

Зразок. 1. Тему виступу потрібно формулювати так, щоб зацікавити аудиторію, а розкриваючи тему, не розчарувати слухачів, тобто повідомити щось нове для них. 2. І тема, і сам виступ мають бути цікавими для аудиторії, бо інакше їй виступати не варто. 3. Якщо не хочете розчарувати слухачів, подбайте, щоб цікавій темі відповідав цікавий зміст виступу. 4. Перед тим, як виступати, подумайте, чи не змарнуєте час слухачів, не повідомивши нічого нового.

213. I. Прочитайте уривок з підручника риторики і зіставте його зміст зі змістом попередньої вправи, відзначаючи в них спільне й відмінне.

Змістовий план риторики можна виразити риторичною формулою, що відображає закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю¹.

$$P = K + A + C + T + M + EK + CA$$

Коротко зупинимося на характеристиці риторичних законів.

Перший закон (к о н ц е п т у а л ь н и й) формує й розвиває уміння всебічно аналізувати предмет дослідження і вибудовувати систему знань про нього (задум і концепцію).

Другий закон (м о д е л ю в а н н я а у д и т о р і ї) формує і розвиває уміння вивчати в системі три групи ознак, які визначають психологічний портрет будь-якої аудиторії:

- соціально-демографічні;
- соціально-психологічні;
- індивідуально-особистісні.

Третій закон (с т р а т е г і ч н и й) формує й розвиває уміння розробляти програму діяльності на основі створеної концепції з урахуванням психологічного портрета аудиторії:

- визначення цільової установки діяльності (н а в і щ о?);
- виявлення й розв'язання суперечностей у досліджуваних проблемах;
- формулювання тези (основної думки, власної позиції).

Четвертий закон (т а к т и ч н и й) формує й розвиває уміння працювати з фактами та аргументами, а також активізувати мисленнєву діяльність співрозмовника (аудиторії), тобто створити атмосферу інтелектуальної й емоційної співтворчості.

П'ятий закон (м о в л е н н є в и й) формує й розвиває вміння володіти мовленням («одягати» свою думку в дієву словесну форму).

---

¹ Р — риторика, К — концептуальний закон, А — закон моделювання аудиторії, С — стратегічний закон, Т — тактичний закон, М — мовленнєвий закон, ЕК — закон ефективної комунікації, СА — системно-аналітичний закон.

Система п'яти умінь, кожне з яких виробляється шляхом оволодіння відповідним законом риторики, й становить зміст того поняття, яке ми назвали «організацією мисленнєво-мовленнєвої діяльності».

Шостий закон (ефективної комунікації) формує й розвиває вміння встановлювати, зберігати й закріплювати контакт з аудиторією як необхідну умову успішної реалізації продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Сьомий закон (системно-аналітичний) формує й розвиває вміння рефлексувати (виявляти й аналізувати власні відчуття з метою навчитися робити висновки з помилок і нарощувати цінний життєвий досвід) та оцінювати діяльність інших, тобто визначатися, як допомогти іншому ефективніше здійснювати його діяльність, а також — як навчитися збагачувати себе цінним досвідом іншого.

Аналізована риторична формула становить собою певну цілісну систему, в якій кожний компонент зумовлює й доповнює інший, причому всі компоненти побудовані у логічній послідовності (За Г. Сагач).

II. Спираючись лише на запропоновану Г. Сагач формулу, поясніть суть риторичних законів.

III. Поясніть епіграф до теми.

214. Прочитайте афоризми, і обравши один з них як тему, підготуйте експромтом виступ на одну-дві хвилини.

1. Чим старші стають люди, що живуть *духовним життям*, тим більше розширяється їхній розумовий кругозір, тим більше ясніє їхня свідомість; люди ж, що віддаються мирському життю, з роками тупіють все більше і більше (*Талмуд*) 2. *Життя духу* вище за життя плоті і незалежне від неї Часто в теплому тілі укладений закоцюблений дух і в жирному — дух злидений і кволий. Що означають для нас всі багатства світу, коли ми убогі духом? (*М. Торо*). 3. Тіло знесилюється внаслідок посиленних занять і надмірної втоми; *дух, завдяки вправам*, стає більш діяльним і жвавим (*Цицерон*). 4. *Здоровий дух* — у здоровому тілі (*Ювенал*). 5. Висока душа при найменшій нагоді прагне до добродійності; *душа низька* не інакше, як

плазом, іде до своєї мети (*Конфуцій*). 6. Головні турботи повинні бути присвячені *душі*, потім менш важливі турботи — тілу, що підкоряється душі; гроші повинні займати третє і останнє місце (*Платон*).

■ 215. I. Підготуйте виступ на тему «Техніка підготовки до виступу».

II. Виконайте вправи з *Додатка 1*.

Зміст і структура виступу

Non multa, sed multum dicere.
(*Стисло, але багато сказати.*)

216. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Зміст виступу визначається передусім його темою.

Тематика розмов у вузькому колі товариства буває найрізноманітнішою: про спорт, театр, моду, політику, художню літературу, мистецтво, економіку, філософію, кіно, дозвілля, про сімейні справи, дітей, школу, медицину, про рецепти лікування хвороб, хобі тощо. У значній за кількістю учасників аудиторії коло тем для обговорення істотно звужується, обмежуючись переважно професійним спрямуванням учасників або ж воно стосується спільних для більшості людей проблем — питань здоров'я, культури, освіти, політики, економіки, моралі і права.

Ознайомившись із темою конференції, семінару, наради, зборів, сформулюйте тему свого виступу так, щоб зацікавити слухачів (наприклад, у формі питального речення), і розпочніть підготовку до нього, приділяючи передусім головну увагу змістові виступу.

Основними змістовими характеристиками вдалого виступу є його об'єктивність, чіткість, образність, цілеспрямованість, підвищення напруги, повтор, несподіваність, змістова насиченість, стислість і гумор.

О б' є к т и в н і с т ь означає передусім відсутність упередженості, безсторонність, правдивість повідомлюваного. При цьому, якщо промовець хоче висловити особисте ставлення до повідомлюваного, він повинен чітко розмежувати факти, явища, закономірності і особисту думку про них.

Чіткість виступу зумовлюється простотою, однозначністю формулювань, з яких він складається. Тому якщо ми вживаємо багатозначні слова і поняття, то потрібно їх уточнювати з допомогою визначень. Прозорість значного за обсягом виступу забезпечує логічна послідовність, наявність зв'язків між його частинами.

Образність надає промові яскравості, барвистості, наочності, смаку, завдяки чому виступ набагато краще запам'ятовується. Але це має місце тоді, коли прислів'я, приказки, порівняння, описи та інші образні засоби органічно кріпляться на чіткому каркасі абстрактних понять. Тобто виступаючий повинен вживати образні засоби в міру, не допускаючи й іншої крайності, коли мовлення, що складається із сухих слів та позбавлених емоційного забарвлення абстрактних висловів, стає нецікавим, прісним, як несолонна страва.

Цілеспрямованість виступу досягається багаторазовим повторенням основної думки в тому самому, а також у різних формулюваннях, щоб слухачі краще зрозуміли і запам'ятали суть повідомлення.

Підвищення напруги викладу змісту від вступу аж до кульмінації, яка чітко формулюється заздалегідь, здійснюється заради підтримання уваги слухачів і є однією з найважливіших умов досягнення мети виступу. Відомий французький оратор Жан Жорес завжди виступав настільки захоплююче, що одного разу навіть стенографістки заслухались і забули записати його промову.

Повторення основної думки та інших істотних частин змісту полегшує сприйняття, осмислення і запам'ятовування виступу.

Несподіваність, нетрадиційний зв'язок деталей, фактів забезпечує підвищення напруги викладу змісту повідомлюваного, підвищує зацікавленість слухачів.

Змістова насиченість виступу є безумовно позитивною ознакою, але тут також потрібно дотримуватися міри, чергуючи насичені інформацією частини промови з легшими для сприйняття частинами, у яких дається роз'яснення нового в повідомленні, його ілюстрація тощо.

Стислість за наявності інших позитивних характеристик виступу забезпечує його досконалість. «Справжня красномовність,— відзначав Ларошфуко,— полягає в тому, щоб сказати все, що необхідно; але сказати лише те, що необхідно».

Дотепність та іронія надають нового забарвлення виступу. Вважається, що вони глибше висвітлюють зміст, ніж трагічна серйозність. Особливо цінним є гумор, який виявляє, окрім гостроти розуму виступаючого, також його сердечність. Гумор просто необхідний після викладу складних для розуміння частин виступу, бо, мов сонце, освітлює похмурість серйозності.

II. Поміркуйте і зробіть висновок, чи є серед поданих змістових ознак вдалого виступу менш чи більш важливі? Обґрунтуйте своє твердження.

III. Проведіть експеримент, уявіть випадки, коли виступ позбавлений однієї з позитивних характеристик його змісту. Яким буде виступ у кожному такому разі?

217. I. Проаналізуйте текст, виділяючи в ньому ключові слова чи речення. Доберіть заголовок.

Будь-який виступ складається з трьох основних частин: початку (вступу), основної частини і закінчення (висновків).

Початок виступу має велике значення, бо саме на цьому етапі промовець має розв'язати кілька важливих завдань, від яких залежить успіх подальшого виступу:

- 1) подолати хвилювання й набути впевненості;
- 2) встановити контакт зі слухачами, завоювати їхні симпатії;
- 3) зацікавити аудиторію темою свого виступу;
- 4) стисло схарактеризувати загальний зміст виступу і розподілити його на окремі питання

Перш за все, з'явившись перед широким загалом, слід привітатися з присутніми, витримати їхні погляди, подолати внутрішнє напруження й почати виступ з чогось цікавого або із суті питання, уникаючи шаблону. Це може бути випадок із життя, парадоксальне формулювання. Можна почати з компліменту слухачам, а потім коротко схарактеризувати зміст, завдання промови, а також часткові питання, на яких виступаючий передбачає зупинитися.

Виклад змісту основної частини слід здійснювати за принципом від простого до складного, стежачи, щоб, з одного боку, усе, що говориться, було зрозумілим слухачам, а з другого, щоб не було банальним, усім відомим. Інформація упорядковується по-різному:

1) у хронологічній послідовності, коли потрібно викласти події чи схарактеризувати певний процес роботи, діяльності;

2) у формі опису певного предмета, пояснення його будови, функцій та інших істотних ознак;

3) шляхом переліку основних пунктів, характеристик, прикладів застосування, переваг тощо;

4) шляхом викладу певних тез, їх аргументації.

Тобто промовець викладає думки, пояснюючи, описуючи, розповідаючи, доводячи.

Слід пам'ятати, що найменш цікавим з-поміж інших типів мовлення є опис, тому не варто ним надуживати. Пожвавити опис можна оригінальними образами, порівняннями, метафорами, оцінками, проблемністю викладу, зіставленням протилежних думок, що стосуються того самого предмета, динамізмом подачі інформації, її новизною тощо.

Розповідь належить до найцікавіших форм викладу змісту, тому особливих проблем щодо підтримання уваги слухачів не викликає, якщо містить новизну.

Рівень інтересу до мовлення типу роздуму залежить від актуальності порушеної проблеми, ґрунтовності, глибини, переконливості аргументації висунутих промовцем тез, у яких пропонується її розв'язання, а також від доступності самого викладу.

Важливе значення має також закінчення виступу, в якому оратор узагальнює основні думки, робить підсумок свого виступу, надаючи йому логічної завершеності, закінченості, цілісності і тим самим посилюючи вплив на слухача.

II. Перекажіть своїми словами зміст тексту, перефразовуючи подані в ньому речення.

III. Поясніть епіграф до теми.

218. I. Прочитайте текст виступу учениці однієї з київських шкіл і оцініть його з погляду викладених вище вимог до публічної промови.

Шановні слухачі! Сьогодні я хочу розповісти вам про найкращу рису людського характеру — інтелігентність. Інтелігентність потрібна нам завжди. Але це не тільки блискуча і всебічна освіченість, начитаність, знання багатьох мов, але й певний стан людської душі. Інтелігентна людина має намагатися завжди трішки переоцінювати світ і трішки недооцінювати себе, вміти бачити в житті те хороше, що в ньому є, вона не повинна бути дріб'язковою, така людина має взяти від життя все найцінніше, що воно може дати. Інтелігентна людина повинна завжди терпимо ставитись до недоліків інших. Ці правила створюють життєву позицію, яка виявляється у способі життя. Інтелігентна особа завжди пам'ятає, що щастя людини не може полягати в тому, щоб приносити нещастя іншим; людина не може бути щасливою серед нещасних. Інтелігентна людина усвідомлює, що як в нещасті не можна втрачати мужності, так і в щасті не можна губити розуму. Якщо ти вмієш бути щасливим щастям інших, якщо ти відчуваєш красу світу, бережеш її, то ти — інтелігентна людина. Інтелігентність — це передовсім свобода, а свобода завжди передбачає відповідальність, тож особистість має відповідати за кожен свій вчинок і звітувати насамперед перед своєю совістю. Бо якщо людина приймає всю відповідальність на себе, то тим самим вона відстоює свої людські можливості, доводить у щоденній борні з життєвими випробуваннями свою інтелігентність.

Розвинутість будь-якого суспільства залежить від кількості інтелігентних людей у ньому. Молодь! Діти! Плекаймо в собі інтелігентність!

Оксана С.

II. Максимально скоротіть виступ (найкраще, коли ви передасте його суть одним реченням).

III. Виступіть із повідомленням на цю або подібну тему.

219. Підготуйте невеликий за обсягом виступ, що належить до одного з типів мовлення, додержуючись відповідної структури.

■ 220. I. Підготуйте виступ на тему уроку.

II. Виконайте вправи з *Додатка 1*.

Особистість мовця і його стосунки з людьми

Джерело красномовства — у серці.

Дж. Мілль

221. I: Прочитайте текст і подумки перекажіть його. Потім перевірте, чи не пропустили ви чогось важливого.

Є така закономірність: чим яскравішою є особистість мовця, тим більше зацікавлення вона викликає в інших людей своєю оригінальністю, несхожістю. Найвищий рівень особистісного розвитку людини — це індивідуальність, найвиразнішою ознакою якої є неповторність, самотність бачення світу, вираження власного ставлення до нього, його інтерпретації і самовираження.

Для зручності характеристики мовця сукупність його рис поділяють на зовнішній вигляд, внутрішні якості особистості, вміння спілкуватися з людьми.

Зовнішній вигляд — це фізичні дані людини та її одяг. Вони мають істотне значення для кожного. Так, приємне враження справляє на нас врода людини, особливо тоді, коли вона поєднана із внутрішньою красою. Так само добре сприймається пристойний, випрасуваний, чистий одяг.

Проте внутрішні якості людини мають набагато більше значення. Наприклад, коли людина обдарована від природи вродою, але сбділена інтелектом, то її краса блідне, а інколи викликає відразу.

Окрім інтелекту, не менш цінними є такі особистісні риси, як людяність, порядність, толерантність, енергійність, наполегливість. Зокрема людяність свідчить про духовну розвинутість особистості, здатність її до емпатії (вміння поставити себе на місце іншого), що забезпечує розуміння людей, плекає великодушність, здатність вибачати їхні слабкості, готовність прийти на допомогу. Ця риса зумовлює щире, дружнє ставлення до інших. Така людина не буде силувати себе виконувати пораду з курсу риторики: «Усміхайся — і світ вертатиме тобі усмішку». Завдяки любові до людей вона ніколи не підведе, завжди дотри-

має свого слова, першою і привітається, і щиро усміхнеться, розпитає про здоров'я, сім'ю, службові й особисті справи, а вже потім звернеться до питання, що потребує розв'язання.

В істинності знаменитої фрази: «Бог є любов» можна переконатися на тисячах прикладів із життя, в тому числі й досить опосередкованих. Так, Д. Карнегі у своїй книзі «Як набувати друзів і впливати на людей» відзначає, що один з його знайомих редакторів, який перечитав сотні рукописів початкуючих авторів, за-примітив, що успіх у читачів завжди мають ті твори, що написані з любов'ю до людини. А любов є завжди творчою силою. І особливо яскраво ця істина підтверджується в спілкуванні: хто любить людей, того й люди люблять, і в результаті їхнє спілкування завжди приносить добрі плоди. Виступ, пройнятий бажанням узяти участь у спільному пошуку розв'язання певної проблеми, щирим наміром допомогти іншим у якійсь справі, завжди знайде прихильний відгук у слухачів і матиме успіх.

Культурна людина зазвичай самокритична, тому вона завжди подбає, щоб не бути нечемною, невдячною, надокучливою, непривітною і неуважною. Навіть тоді, коли в неї немає підстав веселитися, вона не викаже свого поганого настрою, щоб не псувати настрій когось, а постарається розрадити себе, поіронізувати над своєю невдачею, поліпшуючи таким чином свій настрій і подаючи приклад уміння володіти своїми емоціями за будь-якої ситуації у спілкуванні.

Така людина завжди цікавиться іншими людьми, пам'ятає про дні народження не тільки своїх родичів, а й знайомих і не забуває їх привітати з цієї нагоди, щиро співчуває при невдачах, дає дружні поради і щиро радіє за своїх друзів. Тому з людьми, наділеними внутрішньою культурою думок і почуттів, ми не почувемося самотніми, нам приємно з ними співпрацювати і спілкуватися, брати з них приклад, займаючись самовдосконаленням, спільно творячи добро і ділом, і словом.

Привабливою рисою виступаючого є його енергійність, наполегливість і переконаність у своїй правоті. Натхненність промови мимоволі захоплює аудиторію,

допомагає йому вплинути на слухачів, довести, що він має рацію.

Отже, якщо ви подолали сходинку егоїзму, знайшли своє покликання, виробили власний погляд на світ, печали цікавитися іншими людьми, навчилися любити їх і прагнете щиро допомогти їм, то ви забезпечили одну з дуже важливих умов успіху ваших публічних виступів.

II. З'ясуйте, чи відповідає текст епіграфові.

III. Позмагайтеся з однокласниками, хто найбільш стисло передасть основний зміст тексту.

222. I. Проаналізуйте текст і вкажіть, якими якостями має володіти людина, щоб досягти оптимального результату в процесі спілкування.

Більшості людей не так часто трапляється виступати з трибуни перед численною аудиторією. Значно частіше доводиться спілкуватися у колі друзів, знайомих, у колективі, де ви навчаєтесь чи працюєте. І тут особливо велике значення має знання психології людей.

Численні приклади з досвіду багатьох людей засвідчують, що ті керівники, які полюбляють вказувати на найменші недоліки своїх підлеглих, рідко здобувають у них авторитет і ще рідше домагаються бажаних результатів у роботі очолюваного ними колективу. Незрівнянно більшого успіху досягають ті, хто не картає підлеглих за дрібні невдачі, а відшукує в кожному з них те, що гідне похвали, щиро за це хвалить і заохочує. Цим він розвиває все краще, що закладене в людині, визнає її гідність і викликає в неї вдячність, натхнення й ентузіазм у роботі, і тоді позитивних результатів не доводиться довго чекати.

Проте трапляються випадки, коли справа вимагає, щоб людині вказали на її помилки і вона навчилася їх виправляти. Робити це потрібно дуже тактовно, щоб не образити. У цьому разі слід дотримуватися порад, наведених у книжці І. Томана «Мистецтво говорити»:

- 1) указуйте на помилки лише віч-на-віч;
- 2) робіть це по-дружньому і з усмішкою;
- 3) зазначте, що подібних помилок припускаються й інші, що ви теж колись робили такі помилки;

4) почніть з похвали за роботу, яку працівник виконує добре;

5) покажіть йому, як правильно треба виконувати роботу;

6) висловіть упевненість у тому, що працівник зрештою зуміє добре впоратися з дорученою справою;

7) якщо можна, уникайте прямої критики;

8) зважте, в цьому разі критичні зауваження краще висловити відразу чи, може, пізніше, коли ті самі зауваження сприйматимуться спокійніше, з більшим розумінням і з меншим упередженням

Одним із секретів успіху відомих людей було те, що вони знали, як приємно людині, коли її шанують як особистість. Тому вони докладали чимало зусиль до запам'ятовування тисяч імен, щоб під час спілкування засвідчити свою увагу і повагу до людини, не забуваючи назвати її по імені. У відповідь їм платили гарячою шаною, любов'ю і відданістю.

Навчитися уважно слухати людей, щиро цікавитися їхніми інтересами — ще один спосіб викликати у них симпатію й заслужити авторитет гарного співбесідника. І навпаки: коли хочете набриднути, то нікого не слухайте, а говоріть тільки про себе і власні проблеми.

Ненавість ніколи не знищиться ненавістю, а тільки любов'ю. Тому уникайте суперечок із співбесідником, щоб довести свою над ним перевагу. У цьому разі значно мудріше поступитися другові чи незнайомцеві. Інша річ, коли мова йде про принципові питання, що стосуються загалу.

II. Сформулюйте одним реченням основну думку тексту.

223. I. Прочитайте уривок з тексту. Поміркуйте, чи має його зміст якийсь стосунок до проблеми підготовки публічного виступу. Своє твердження обґрунтуйте.

Переповнений трамвай зупиняється на зупинці. До виходу, енергійно працюючи ліктями, проштовхується літній чоловік. «Пропустіть, не бачите, що виходжу?!» Він продирається крізь групу молодих людей: «Хулігани! Дайте вийти!» Протягом кількох хвилин лунають лайливі вирази з обох сторін. Вийшовши, чоловік продовжує вигукувати щось про «бешкетників», а молодь у трамваї говорить про «грубіяна».

Скільки разів на день повторюються такі сцени! Чи ж можна уникнути їх? Безумовно. Для відвернення таких випадків досить кількох слів. Адже вони існують, чарівні слова, які обеззброюють. У даному разі вистачило б, якби чоловік, що хотів вийти з трамвая, сказав: «Пробачте, будь ласка, мені треба вийти».

Приміром, ви шукаєте потрібну вам вулицю. Навколо нікого немає. Аж ось з'являється перехожий, який кудись поспішає. Ви звертаєтесь до нього: «Вибачте, що затримую вас. Чи не скажете, як пройти до...» Ви звернулися до перехожого із запитанням ввічливо, і тому він зупиниться й відповість, навіть якщо й поспішає. Ви говорите на прощання: «Дякую. Даруйте, що затримав вас». — «То нічого», — відповідає перехожий і поспішає далі.

Не думайте, що слова «перепрошую», «пробачте за турботу», «будьте ласкаві», «мені прикро, що затримую вас» зайві. Ці слова повинні завжди бути у вашому лексиконі — вони чудодійно полегшують стосунки між людьми.

Дехто може заперечити: знаю я, мовляв, таких аж надто пристойних — постійно просять пробачення, дратуючи своєю солодкавістю. Якщо такі випадки і мають місце, то їх буває не більше, ніж один на десять тисяч. А крім того, не треба, мабуть, ніколи боятися перебрати міру ввічливості: це краще, ніж бути неввічливим (*За І. Томаном*).

II. Поміркуйте, чи існує проблема дефіциту ввічливості у місті чи селі, де ви проживаєте? Якщо так, то чим вона зумовлена і як її розв'язати? Підготуйте відповідь на запитання з дотриманням вимог до публічного виступу.

III. Поміркуйте, що ще істотного ви могли б додати до змісту текстів вправ 221, 222, 223.

224. I. По черзі дайте визначення понять, витрачаючи на підготовку не більше однієї хвилини: *фамільярність, любов, щастя, чуйність, щирість, чесність, вірність, грубість, черствість, мудрість*.

II. Перевірте точність своєї відповіді за словником етичних термінів.

225. I. Передайте зміст текстів вправ 221, 222, 223 двома-трьома реченнями, намагаючись не пропустити чогось істот-

ного. Організуйте змагання між собою, хто виконав завдання найкраще і визначте переможця.

II. Наведіть відомі вам приклади з життя, які б служили ілюстрацією до основних тез, висловлених на уроці.

226. Виразно прочитайте самостійно дібраний і вивчений напам'ять вірш. Дотримуйтесь артикуляційних норм.

227. Доберіть по два-три фразеологічні синоніми до слів *забути, зникнути, їсти, картати, непотрібний, схожий*. Запишіть їх.

■ 228. I. На основі наведених вище текстів підготуйте цілісний виступ на тему уроку, додержуючись вивчених вимог.

II. Виконайте вправи з Додатка 1.

Виразальні засоби риторики

Красномовство — це не що інше, як уміння надати краси логічним побудовам.

Д. Дідро

229. I. Прочитайте текст і визначте, що в ньому є для вас відомим, а що — невідомим або недостатньо зрозумілим.

ФІГУРИ МОВЛЕННЯ

Ще в Стародавній Греції представники однієї з філософських шкіл дійшли висновку, що можливість виражати певний зміст різними мовними засобами дає змогу добирати їх у такий спосіб, щоб використовувати як засіб психічного впливу на слухача. Пізніше було розроблено цілу систему таких засобів, частина з яких використовується і в сучасній риторичі.

«Фігурами мовлення називаються речення і групи речень, які, стаючи типовими формами, стало повторюються. Такими є найуживаніші влучні вислови. Вони необхідні, щоб зробити повідомлення коротшим, таким, що швидко запам'ятовується», — відзначив К. Ясперс.

Існує багато класифікацій їх, але основними є дві групи: 1) стилістичні, або риторичні, фігури; 2) тропи.

До першої групи належать *анафора* та *епіфора*, *паралелізм*, *антитеза*, *градація*, *інверсія*, *еліпсис*, *умов-*

чання, риторичне звертання, риторичне запитання, короткі розповіді, повтор, пояснення, рафінування, заклик, цитування, перехрещення, натяк, затягування, несподіванка, гра слів, вставка, передмова, попередження. До другої — епітет, порівняння, метафора, метонімія, синекдоха, гіпербола, іронія, алегорія, уособлення, парадокс, перифраз.

Основні функції фігур мовлення — це вплив на слухача, привернення й підтримування його уваги, зацікавлення змістом промови, надання мовленню образності, переконливості, вишуканості і краси.

II. Дайте визначення виділених понять, суть яких знаєте.

230. I. Проаналізуйте, які з риторичних фігур є відомими для вас і про які ви дізналися вперше.

РИТОРИЧНІ ФІГУРИ

Анафора, або **єдинопочаток**, — це стилістичний прийом, який полягає у повторенні на початку рядків, строф чи речень однакових звуків, слів чи синтаксичних конструкцій; вживається в художній літературі та ораторському мистецтві. Наприклад: 1. Українська пісня! *Який митець* не був натхненний її багатющими мелодіями, безмежною широтою і красою її образів, її чарівною силою? *Який боєць* не знаходив для себе в українській пісні сили і завзяття, бойової щедрості, любові до народу, презирства до ворога і до смерті? *Яка мати* не співала цих легких, як сон, пісень над колискою дорогих дітей своїх? *Яка дівоча весна* не приносила кохання на її крилах? (За О. Довженком). 2. Він бачив несправедливість і намагався її ліквідувати. Він бачив страждання і намагався їх пам'ятати. Він бачив війну і намагався покінчити з нею (З виступу Е. Кеннеді).

Епіфора — стилістична фігура, протилежна анафорі, яка полягає в повторенні однакових слів, виразів, звукосполучень у кінці речень (їх частин), рядків чи строф з метою посилення виразності висловлювання. Наприклад: Виють собаки, *віщують* недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і *віщують* недолю. І реве худоба вночі, і *віщує* недолю. Біжать миші стенами незчисленні на схід і *віщують* недолю (О. Довженко).

Паралелізм — паралельне зображення двох (інколи більше) явищ у схожих синтаксичних конструкціях. Наприклад:

— Ні! Не зігнути ворогові нашої волі до перемоги. Ми переможемо! — гримить артилерія.

— Живе непорушне товариство! — гуркочуть льотчики, змітаючи з лиця землі ворогів без ліку.

— Непорушно тримається братерство народів! — ревуть і гримотять танкісти (*За О. Довженком*).

Антитеза — особливо підкреслене протиставлення протилежних життєвих явищ, понять, почуттів, думок, людських характерів тощо. Наприклад: 1. *Нещасна, неправдива* людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови; *щаслива, праведна* людина, що в радості й горі будує слово своєї землі. *Нещасні, прокляті* батько й мати, що сплджують перевертнів; *щасливий, непереможний* народ, що породжує своїх захисників і оборонців (*Б. Харчук*). 2. ...Одні дуже мало або зовсім нічого не роблять, але розкошують, а інші тяжко працюють, часто понад силу, але мають заледве стільки, скільки їм крайньо необхідно для життя. Одні потопають в достатках, інші гинуть з голоду. Одні виховуються, вчаться і розкошують у мистецтві й науці, інші заледве мають час і засоби, щоб навчитися писати (*І. Франко*).

Градація — нанизування виразів з усе зростаючим чи спадаючим значенням з метою посилення емоційності висловлювання. Наприклад: 1. Були часи криваві, були стражденні, були вирішальні часи, були величні часи в нашій історії, але такого кривавого і такого величного часу, як наш час, — такого часу не було (*О. Довженко*). 2. Ми більше не воюємо, ми хочемо миру! Ми, здригаючись, відвернулися від винищення: ми знаємо, горе тим, хто накликав війну! Але тричі горе тим, хто сьогодні зволікає із встановленням миру хоч на один день! (*З промови Ф. Шейдемання*).

Інверсія — незвичайне розміщення слів у реченні з метою виділення найбільш значущого слова. Наприклад: *Великий і незламний* народ твій, народ-трудівник, народ-воїн, народ-лицар. *Не підкорився* він мерцям. *Жива* душа народна, жива, неподоланна! (*О. Довженко*). (Порівняйте із звичним порядком слів: *Народ твій великий і незламний, народ-трудівник, на-*

род-воїн, народ-лицар. Він не підкорився мерцям. Душа народна жива, жива, неподоланна!)

Еліпсис — пропуск у реченні слова чи словосполучення, зрозумілого з контексту, для надання виразу енергійності, передачі схвильованості, складних переживань тощо. Наприклад: 1. Бджола жалить жалом, а людина — словом (*Нар. творчість*). 2. І хворі почали марити: один — мартеном, а другий — гутою (*Ю. Яновський*).

Риторичне звертання — це підкреслене звертання до кого-небудь або чого-небудь, щоб посилити виразність мовлення. Наприклад: 1. *Україно-батьківщино! Велика земле наша, чесна, прекрасна мати, ти в огні* (*О. Довженко*). 2. *Брате мій дорогий, колгоспнику, шахтарю, агрономе, вчителю, інженере, студенте! Ненавидь гітлерівське рабство, як смерть* (*О. Довженко*).

Риторичне запитання — це запитання, яке ставиться не для того, щоб одержати відповідь, а для того, щоб привернути увагу слухача. Наприклад: 1. *Чи знаєте ви українську ніч?* О, ви не знаєте української ночі! (*М. Гоголь*). 2. *Допоки ж ти, Катіліно, зловживатимеш нашим терпінням? Як довго ще ти, в своєму шаленстві, знущатимешся над нами? Доки ти будеш вихвалитися своєю зухвалістю, яка не знає меж?.. Невже ти не розумієш, що твої наміри викрито? Не бачиш, що твій заколот уже відомий всім присутнім і розкритий?* (*Цицерон*).

Короткі розповіді (приклади з життя, подробиці, анекдоти) урізноманітнюють, увиразнюють виступ, роблять його цікавішим.

Повтор має особливе значення, бо сприяє запам'ятовуванню основної думки, підвищує переконливість промови.

Пояснення — розширений повтор, за допомогою якого підсилюється висловлювана думка. Наприклад: *Нема уз святіших за товариство! Батько любить своє дитя, мати любить своє дитя, любить і звір своє дитя! Але поріднитися рідністю по душі, а не по крові може сама тільки людина...* (*М. Гоголь*).

Рафінування — це узагальнюючий повтор перед переходом до нової частини промови.

Заклик — широко вживаний засіб, що використо-

вується для підсилення емоційності висловлювання і впливу на слухачів.

Цитування, коли воно влучне, підсилює висловлювання, але ним не слід надуживати.

Перехрещення — перехресне розташування чотирьох членів речення, що увиразнює вислів. Наприклад: Ці плани легко скласти, але важко виконати.

Ланцюжок — ефективний засіб впливу на слухачів, коли зміст однієї ланки думки розгортається, уточнюється, підсилюється наступними. Наприклад: Кому належить Берлін, тому належить Німеччина, кому належить Німеччина, тому належить Європа (Г. Жуков).

Натяк на відомий усім факт без його обговорення — ефектний риторичний прийом.

Затягування — риторична фігура, яка полягає в тому, що виступаючий вказує чи натякає на розв'язок поставленої проблеми не відразу, а відкладає це на найближчу перспективу, викликаючи цим самим напружене очікування, інтерес. Наприклад: Про що свідчать ці факти? Чи не свідчать вони про те, що потрібні зміни? В такому разі, які з них будуть найкращими? Розгляньмо одну можливість... (П. Сопер).

Несподіванка — несподіваний зворот, що є ефективним засобом впливу на слухачів. Наприклад: Я також за відміну смертної кари, — сказав опонентові німецький канцлер Бісмарк і додав: — Але я за те, щоб початок цьому поклав убивця.

Гра слів є окрасою виступу і завжди подобається слухачам. Наприклад: 1. Ми хочемо не одержавлення людей, а олюднення держави (Хеусс). 2. Ми не боїмося ніяких переговорів, але ми ніколи не вестимемо переговори через страх (Д. Кеннеді).

Вставка — це зауваження, що робиться побіжно, для привернення уваги слухачів. Наприклад: Можливо, це Вас не переконує, тоді давайте замислимось над такими фактами...

Передмова — зауваження щодо подальших намірів промовця з метою загострення уваги слухачів. Наприклад: 1. Зараз я наведу Вам аргументи... 2. Ви здивуєтесь, дізнавшись про такі факти...

Попередження — формулювання можливих запереч-

чень висунутих виступаючим тез і їх спростування, що підсилює аргументацію промови.

II. Згрупуйте риторичні фігури в такий спосіб, щоб краще їх запам'ятати.

231. Проаналізуйте текст з погляду вживання риторичних фігур. Свої висновки підтверджуйте прикладами.

ЛЮБОВ ДО РІДНОЇ МОВИ

Є різні люди, різного культурного рівня, і по-різному вони ставляться до мови. Одні розуміють всю глибину значення мови в житті народу, тому плекають її і леліють, дбають про неї... Є люди і малоосвічені або й зовсім без освіти, але які від природи мають тонке чуття мови...

Однак є навіть освічені люди, які не дбають про мову, говорять «неохайно», суржилом, не стежать за чистотою слова. Та ще гірше буває, коли людина нехтує мовою свого народу... Доречно буде навести слова російського письменника Костянтина Паустовського з його статті «Поезія прози»: «Справжня любов до своєї країни неможлива без любові до своєї мови. Людина, байдужа до рідної мови, — дикун. Вона шкідлива за самою своєю суттю тому, що її байдужість до мови пояснюється повним збайдужінням до минулого, сьогодення і майбуття свого народу».

Якщо ти не любиш свого народу і нехтуєш його мовою, то хто ж тобі повірить, що ти любиш і поважаєш сусідні народи?.. Мова — це глибина тисячоліть. Це найдорожчий скарб, переданий нам сотнями й сотнями попередніх поколінь, злеліяний у пісні, в переказі, в приказці. Історія живе в нашій мові, в пісні, слово нам доносить з глибини віків пристрасті, сподіванки й горе наших предків.

Мова — це душа народу... Дитина росте, чує першу казку, першу пісню, сама лепече ту казку й пісню і розводить свій квітник слів, що чим далі — тим розростається і все пишніше буває... В її свідомість разом з материнським словом входять картини рідної природи з усіма її особливостями, враження від них, виражені словами з тим емоційним забарвленням, яке дав їм народ у своїх піснях, казках і приповідках...

Слово рідне! Мабуть, не було жодного видатного письменника, який би від усього свого людяного серця не висловив любові до рідної мови і своєї тривоги за її долю, який би не покладав на неї найбільших надій, бо долю свого народу в майбутньому бачив невідривною від долі рідного слова.

Проте є люди, які вважають, що прийде час, коли буде одна мова для всіх, чого ж, мовляв, так старатися, так дбайливо ставитися до своєї рідної мови? Це дуже прикра помилка. Одна мова для усього людства — це справа далекого-далекого майбутнього. Це клопіт не наш, не наших дітей і не наших онуків та правнуків. Не скоро заговорять однією мовою і визнають її за свою рідну індійці, китайці, росіяни, українці і т. д. На це підуть не сотні, а тисячі років. До того часу пишно розквітнуть мови всіх народів на всіх континентах.

Не такий то давній час, коли панівні класи Росії, а за ними значна частина інтелігенції і чиновництво нехтували російською мовою... І якщо в нас трапляються люди, які через свою несвідомість нехтують рідною українською мовою, то це пояснюється відсталістю, непереборною інертністю, виявами розперезаного великодержавного шовінізму...

Люби свою мову, плекай і дбай про неї. Це ж дорога твоя спадщина віків і поколінь. Користуйся нею, оберігай її, передай її, збагачену і ще більш розвинену, своїм дітям і онукам, а вони передадуть наступним поколінням (За М. Шумилом).

232. Прочитайте афоризми і, обравши один з них як тему, підготуйте експромтом виступ на одну-дві хвилини.

1. Скільки українців, за давньою традицією, шукали таланту в розбудові чужих держав?! Навіщо нам вороги? Ми самі собі вороги! (І. Драч). 2. Без віри в Бога людина розлюднюється (В. Захарченко). 3. Залишив слід в історії? Наслідив! 4. А з нього таки вийшла людина. І не повернулася. 5. Ми стільки взяли від природи, що годі сподіватись її ласки (А. Крижанівський). 6. Людина, з якої розум загриз серце, — шкаралупа без ядра. 7. Напівосвіта — це коли у людини спочатку вкрали традиції, а потім дали освіту (В. Мороз).

- 233. I. Підготуйте виступ на тему «Риторичні фігури».
II. Використайте під час виступу кілька риторичних фігур.
III. Виконайте вправи з *Додатка 1*.

234. I. Прочитайте відомості про тропи, запам'ятайте їх.

ТРОПИ

Т р о п — це зворот мовлення, в якому слово або вислів вжиті в переносному значенні. За їх допомогою створюються образи, увиразнюється мовлення, бліді абстрактні поняття завдяки порівнянням, метафорам та іншим тропам стають наочними, яскравими, зримими і тоді гарно запам'ятовуються. Чим нижчий рівень образного мислення у слухачів, тим наочнішою має бути промова.

Порівняння — це зіставлення двох (і більше) явищ (предметів, дій), щоб пояснити одне з них за допомогою іншого (інших). Наприклад: 1. Сонце низько стоїть на заході між білими й сизими хмарками, червоне, *як жар, мов розпечене в жару залізо*, без проміння, тільки ніби в сяєві од жару (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Підприємства нашої економіки, *як зів'яле листя*, лежать на землі (*З виступу Ф. Рузвельта*).

Метафора — слово або словосполучення, що вживається в переносному значенні на основі подібності двох предметів чи явищ в певному відношенні. Наприклад: Панове! Ми працювали швидко. Ми, так би мовити, *саджаємо Німеччину в сідло*. Вона може *скакати* (*Бісмарк*).

Метонімія — слово або вираз, що вживається в переносному значенні на основі зовнішнього або внутрішнього зв'язку між двома предметами чи явищами. Наприклад: *Чорний смокінг у білих штанах* мовчки і методично ріже криваве м'ясо... (*М. Коцюбинський*).

Синекдоха — різновид метонімії, утворений перенесенням значення з одного явища на інше за ознакою кількісного співвідношення між ними. Наприклад: 1. *На Банковій знову зміни...* 2. *Білий дім* рішуче заперечує *Багдаду...* (*З газети*).

Гіпербола — перебільшення розміру, сили, значення певного явища, щоб надати зображуваному виняткової виразності. Наприклад: 1. Там було справжнє

пекло! 2. Не було протягом ряду років жодного злочину, якого не вчинив ти; не було мерзенності, здійсненої без твоєї участі; ти один безкарно і безперешкодно позбавляв життя багатьох громадян, утискав і грабував наших спільників... (*Цицерон*).

Парадокс — це позірна суперечність, свідомо заострене формулювання. Наприклад: 1. Найбільший той, хто найменший (*Євангеліє*). 2. Тихше їдеш — далі будеш (*Нар. творчість*).

Перифраз — називання предмета або явища не прямо, а в формі опису їхніх істотних і характерних рис та ознак, внаслідок чого посилюється яскравість, картинність зображення, виявляється емоційне ставлення до описуваного. Наприклад: 1. Не будь тою людиною, що *догори щетиною* (*Нар. творчість*). 2. *Країна, де сходить сонце*, в багатьох галузях економіки володіє передовими технологіями (*З газети*). Перифраз не слід змішувати з парафразою — скороченим переказом літературного твору або ж викладом його у зміненій формі (переказ прози віршами).

Персоніфікація — вид метафори, полягає у наданні предметам, явищам природи та поняттям властивостей людини.

Іронія — прихована насмішка, коли про когось чи про щось говориться начебто в позитивному тоні, а мається на увазі протилежне. Наприклад: Це дуже розумна й освічена жінка, інакше її, звичайно, на таку високу посаду нізащо б не призначили... Від довгого напруження розумових сил і широти охоплення складних предметів у неї з'явилася короткозорість, внаслідок чого подруг свого босоногого дитинства вона майже не впізнає (*О. Довженко*).

II. Зіставте роль тропів і риторичних фігур. Які висновки ви зробили?

235. I. Проаналізуйте, які риторичні засоби виразності використовуються в уривку. Наведіть приклади.

ЗАПОВІТ УКРАЇНСЬКОГО ПРОРОКА

Наша історія — це історія віковичної боротьби українського народу за своє місце під сонцем. У цих змаганнях українство мало дві зброї — шаблю і слово.

Коли ворог вибивав з наших рук шаблю, тоді на зміну їй приходило слово. Іноді таке могутнє і гаряче, що було дужче за легіони військ. Із Божого веління це слово приходило у час найбільшої скрути. Тоді, коли здавалося, що втрачено все. Така чорна смута огорнула Україну після ліквідації гетьманщини і знищення Січі. Ось коли ми вже справді не мали нічого, окрім великої руїни. Не мали навіть надій. Народ потрапив у рабство. Старшина хапливо стала шукати теплого місця в московському болоті. Новітні псевдогетьмани подалися у фаворити до німкені, яка доконала України. Націю спіткав цілковитий моральний занепад.

І тут, на цьому німому згарищі, раптом з'являється живе українське слово. З'являється Котляревський, який отим словом переносить козацьку славу в убогу сирітську хату. І хоча в «Енеїді» ще вчувається подекуди регіт божевільного на руїнах Січі, та ще з більшою силою звучить голос українського соловейка, що віщує пробудження. Пробудження і народження новітньої думи. Квітка, Гулак, Гребінка, Костомаров, Куліш... Починається новий життєпис народу. Куліш виношує ідею про всеохоплюючу книгу буття українства, книгу, яка б увібрала в себе нашу історію, пісню, еволюцію духу. Але згодом відмовляється від цього задуму і каже, що такої книги вже не треба. Чому?! Та тому, що вона вже є! У світ виходить «Кобзар» Тараса Шевченка. Виходить у вічність священна книга пророка української нації. З'являється слово, яке стає на сторожі народу. Ось уже півтора сторіччя воно береже і живить українську націю, її Духовну соборність, веде нас крізь морок і нетрі до жаданої волі. Чи є ще у світі такий поет, слово якого б врятувало народ? Слово, яке дає відповідь на найпекучіші питання, що постають перед цим народом за будь-якої доби.

В усі роки нас вражало дивовижне співзвуччя Шевченкової поезії із сучасністю. Кожне покоління гортало «Кобзаря» справді як Святе Письмо — книгу пізнання добра і зла. Ми пізнавали з нього самих себе і вчилися бути собою.

Розгорнімо ж цю книгу й сьогодні! І ми побачимо: те, що нині нуртує у наших душах, що постійно хвилює і не дає нам спокою, — там є (*М. Горинь*).

II. Дайте загальну характеристику ролі риторичних фігур у тексті виступу.

236. I. Проаналізуйте уривок з виступу Аристіда Бріана в Лізі Націй з нагоди вступу Німеччини до цієї міжнародної організації. Визначте мовленнєві фігури.

Що означає сьогоднішній день для Німеччини і Франції? Про це я хочу сказати: кінець довгому ряду скорботних і кривавих сутичок, які ганьблять сторінки нашої історії; кінець війні між нами, кінець довгої траурної вуалі. Ніякої війни, ніякого насильства!.. Я знаю, що відмінність думок між нашими країнами є і сьогодні, але в майбутньому наші відносини будемо приводити в порядок як приватних осіб — перед судом.

Тому я кажу: геть гвинтівки, кулемети, гармати! Вільний шлях для примирення, підсудності третейському суду, шлях до миру!

II. Визначте, яким є загальний тон виступу.

237. I. Проаналізуйте висловлювання і визначте, які з них можуть слугувати взірцем, а які потребують правки.

1. «Данте був людиною, яка однією ногою ще стояла в середньовіччі, а другою вітала вранішню зорю людства», — відзначив один оратор. 2. «Єдиний шанс, щоб євреї забули, що з ними трапилося, полягає в тому, щоб ми не забули, що сталося з ними», — сказав німецький політик. 3. Оратор вжив образний вислів: «Двом пернатим в одному барлозі не жити». 4. Охорона природи — обов'язок кожної людини, яка хоче вести гідне життя, обов'язок кожної держави, яка хоче дати гідне життя своєму народові. 5. Був такий вчений, Чарльз Дарвін. Він багато створив нового про те, як людина походить від мавпи. 6. Я кожний день їжджу на автобусі, штовханина і тиск такі, що весь сік залишається в салоні.

II. Відредагуйте невдалі вислови і запишіть.

238. I. Прочитайте в газеті переднє слово чи якусь проблемну статтю. Визначтесь у ставленні до змісту статті, до позиції її автора, доберіть аргументи, що обґрунтовують вашу позицію, і виступіть перед друзями чи уявними слухачами з короткою промовою про ваше ставлення до прочитаного.

П. Проаналізуйте свій виступ з погляду використання в ньому риторичних фігур і тропів.

239. I. Дайте визначення понять: *кар'єризм, фарисейство, скептицизм, благородство, самовідданість, принципівість, оптимізм, егоїзм, марнославність*.

II. Перевірте точність своєї відповіді за словником етичних термінів.

III. Образно, захоплююче розкажіть коротку історію, анекдот або передайте особисте враження від концерту, прочитаної статті, книжки, переглянутого кінофільму, телепередачі, відвіданого музею тощо.

■ **240. I.** Підготуйте виступ на тему «Фігури мовлення».

II. Використайте під час виступу кілька тропів.

III. Виконайте вправи з *Додатка 1*.

Уміння переконувати

Кращою похвалою ораторові буде, якщо кожний, хто чув його промову, скаже собі: «Але я сам так думав, він лише висловив те, що я почував».

Віолле де Дюк

241. I. Проаналізувавши текст, передайте його зміст у вигляді опорних слів і речень.

Уміння переконувати потребує глибоких знань, умінь, життєвої мудрості і є необхідною складовою більшості публічних виступів.

Досвід спілкування між людьми засвідчує, що домогтися, аби співбесідник змінив свою думку, набагато легше, ніж змінити його переконання, тому що переконання складаються протягом тривалого часу і становлять систему поглядів, пов'язаних між собою в єдине ціле, тоді як окрема думка, що не зачіпає переконань, є короткочасним феноменом і порівняно легко змінюється.

Дуже нелегко змінити риси характеру людини, такі, наприклад, як авторитарність, агресивність, егоїзм, аморальність, потяг до пиятики, азартних ігор тощо, тому що за ними стоять певні типи світогляду і комплекс мотивів, бажань. Проте в принципі і така

зміна можлива, але вона потребує докорінної перебудови внутрішнього світу людини, що не так легко зробити. У цьому разі покладатися лише на аргументи не можна, а слід враховувати цілий комплекс чинників, від яких залежить зміна поглядів людей.

Вченими-психологами було встановлено, що на дієвість аргументів під час переконування впливають такі чинники:

1) характер джерела інформації, тобто того, хто переконує;

2) характер самої справи, тобто переконливість того, про що говориться;

3) характер групи (тобто її склад і погляди), яку переконують;

4) характер і важливість погляду, який має бути змінений;

5) характер слухачів.

До людини, яка переконує, слухачі можуть ставитися:

1) з довірою;

2) із сумнівом;

3) з недовірою.

Довіру викликає зазвичай авторитетна людина, яку добре знають. А до незнайомця найчастіше ставляться з сумнівом чи недовірою, які він має подолати пристойним зовнішнім виглядом, приємними манерами, поведінкою, вмінням встановлювати контакт зі слухачами, впевненістю у відстоюванні своїх поглядів. Окрім того, він має враховувати, наскільки його погляди розходяться з поглядами аудиторії. Якщо розбіжність у поглядах значна, то слід добирати аргументи особливо ретельно, щоб вони відповідали рівню поінформованості, світогляду, інтересам, бажанням слухачів.

Зокрема, щоб ваші слова прийняли на віру, ви маєте бути відомим фахівцем з обговорюваного питання або ж посилатися на авторитет, але не абстрактно, а вказуючи прізвище авторитетної людини, компетентність якої з проблеми, що розглядається, не підлягає сумніву.

Вагомою формою доказу може бути аргумент, який вказує на взаємозалежність причини й наслідку. При цьому така закономірність повинна бути науково обґрунтованою, а не спиратися на випадковий збіг

обставин. Наприклад, зустріч з чорною кішкою не віщує нічого неприємного, хоча й існує такий забобон.

Іншою формою доказу є аргумент, побудований на аналогії. Він ґрунтується на тому, що два предмети, схожі в чомусь одному, можуть бути схожими і в чомусь іншому. Проте цей доказ не завжди може бути надійним.

Процес аргументації може здійснюватися у формі індукції або дедукції. Якщо обирається індукція, то на основі низки повторюваних фактів формулюється загальний закон. Наприклад, досвід переконує, що усі біологічні істоти існують тільки протягом певного відрізка часу, тому робиться загальний висновок: вони смертні. Дедуктивний спосіб доведення істини здійснюється навпаки: від загального до часткового. Так, на основі закону про смертність біологічних істот ми можемо зробити достовірний висновок, що фільми про так званих безсмертних є фантастичними і не мають ніякого реального ґрунту.

Істотне значення мають кількісний склад слухачів і ступінь знайомства з ними. Так, якщо переконувати потрібно небагатьох знайомих людей, то легше врахувати їхні індивідуальні особливості і досягти успіху. Коли ж аудиторія велика, у першу чергу слід зважати на те, що їх об'єднує (професія, вік, рівень освіченості, ступінь згуртованості тощо). Наприклад, наукові працівники першорядного значення надають логічним доказам, а для менш освічених людей вияви почуттів важать більше за докази. Вони з більшою готовністю змінюють свої погляди, коли їхні друзі або члени їхньої групи погоджуються з тим, у чому їх намагається переконати промовець. Важливе значення має достатня кількість яскравих життєвих прикладів.

Давно відома також така закономірність: чим поважніша за віком людина, тим менше ймовірності, що вона поміняє свої погляди, і навпаки: молодих людей значно легше переконати, ніж старших за віком.

Зазвичай люди намагаються відкинути інформацію, яка не узгоджується з їхніми звичками чи особливостями характеру (курець не любить слухати аргументи про шкідливість куріння, а ледар — заклики до праці). У таких випадках найдієвішими є сугестивні методи.

коли особі непомітно нав'язують якусь думку, що потім викликає реакцію, відповідну певним навичкам чи прагненням цієї особи. Наприклад, значно більшого ефекту ми досягнемо, якщо в спілкуванні з курцем підкреслимо силу його характеру і висловимо впевненість, що завдяки цьому він спроможний успішно подолати шкідливу звичку, а ледареві висловимо щире захоплення його здібностями, чим і спонукатимемо його до діяльності. У цих випадках ми використовуємо відомий психологічний феномен: прагнення людини до визнання. Якщо стимулювати й задовольняти це прагнення, то воно дає чудодійні результати.

Слід зважити також на те, що переконати людину легше під час дискусії, аніж у процесі лекції. Але щоб дискусія була плідною, необхідно на її початку уточнити зміст невідомих слів, термінів, абстрактних понять, які входять до складу тези, що доводиться; визначити головні проблеми і зосередити зусилля на їх розв'язанні, знехтувавши другорядними. У процесі дискусії зважайте на слушні аргументи опонента і визнавайте їх, це спонукатиме опонента зважити й на ваші аргументи. У разі перемоги не тріумфуйте, щоб опонент не відчував гіркоти поразки, не озлоблювався проти вас, а навпаки — відчував ваше людяне ставлення до нього, що допоможе йому відмовитися від хибних переконань. Добре буде, якщо вам вдасться переконати учасників дискусії, що відстоювана вами думка є результатом зусиль у пошуку істини усіх, хто брав участь у диспуті.

II. Відтворіть зміст тексту, змінивши порядок його викладу, але дотримуючись логічних зв'язків між мікротемами.

III. Прокоментуйте епіграф до теми.

242. Проаналізуйте поради, наведені у книжці І. Томана «Мистецтво говорити», і визначте, чи всі з них стосуються теми уроку. Вкажіть на зв'язок між порадами і окремими мікротемами тексту вправи 241. Які з порад уточнюють, доповнюють, збагачують його зміст?

1. Цікавтеся людьми, які вас оточують, їхньою роботою, турботами й radoцями.

2. Вживайте якомога більше слів, які підкреслюють шанобливе ставлення до людей: *даруйте, перепрошую, дякую, будь ласка* і т. ін.

3. Не чекайте на виняткові події та виняткові вчинки, щоб висловити своє визнання.

4. Намагайтеся похвалити людину за кожну дрібницю, яка вам сподобалася, за найменші успіхи в роботі.

5. Вимовляйте слово *ви* голосно, а слово *я* — пошепки.

6. У деяких випадках доцільно визначити позицію партнера за допомогою запитання або зауваження, які ні до чого вас не зобов'язують.

7. Олановуйте навички самовладання — не допускайте виникнення негативних емоцій, а позитивні виявляйте повною мірою.

8. Поступіться опонентові всім, чим можна поступитися, і не стверджуйте нічого, що неспроможні довести.

9. У процесі обговорення треба стежити за тим, щоб:
— усі пункти обговорювалися послідовно один за одним;

— не пропустити жодного важливого фактора;

— всі учасники обговорення мали можливість висловити свою думку про дану справу;

— ніхто не відхилявся від суті справи;

— було відзначено, в яких пунктах учасники дійшли згоди, а в яких — ні;

— результати обговорення були записані в протоколі конкретно й недвозначно.

10. За кожним пунктом дискусії треба підбивати підсумки.

243. I. Прочитайте афоризми Івана Франка. Оберіть один з них і спробуйте довести його слушність.

1. Лиш боротись — значить жити. 2. Хто твердить — люблю свій народ, а не виконує своїх обов'язків перед ним, — той твердить лож. 3. Хто з злом не бореться, той людей не любить. 4. Більш, ніж меч, і огонь, і стріла, і коса, небезпечне оружжя — жіноча краса. 5. Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт звання освіченого народу. 6. Чому у нас відступників так багато і чом для них відступство не страшне? 7. Найстрашніша клятва — полюбити раба. 8. Не все ще той святий, хто богомільний. 9. Лиш праця світ таким, як є, створила, лиш в праці і для праці треба жити.

II. Визначте, якого типу докази ви використали.

244. Дайте визначення понять: *солідарність, сенс життя, невинність, стоїцизм, аскетизм, фаталізм, міщанство.*

- 245. I. Підготуйте висловлювання за темою уроку.
II. Виконайте вправи з Додатка 1.

Редагування підготовленого тексту

*Форма, в яку одягнені думки оратора,
збуджує увагу й захоплення натовпу.*

Ф.Честерфілд

246. I. Прочитайте текст. Проаналізуйте, чи не пропущено якийсь важливий аспект аналізу тексту виступу.

Редагування тексту виступу — важливий етап його підготовки. Довершеним текст можна вважати лише тоді, коли належним чином вдосконалені навіть дрібні деталі. Мікеланджело висловився ще вимогливіше: «До досконалості ведуть подробиці, а досконалість є те, в чому дрібниць немає».

Щоб відредагувати текст, необхідно уважно його прочитати, домагаючись повного розуміння всього змісту. Таке розуміння досягається у процесі кількаразового читання і риторичного аналізу тексту приблизно за таким планом:

1. Тема виступу, що розподіляється на підтеми і мікротеми.
2. Авторський задум.
3. Жанр виступу.
4. Тип мовлення: розповідь, опис, роздум.
5. Стиль, його різновид.
6. Особливості будови.
7. Риторичні фігури.
8. Тропи.
9. Внутрітекстові зв'язки.
10. Дотримання правописних норм.
11. Засоби усної виразності, якщо текст озвучено.

Окрім аналізу тексту на предмет його відповідності темі, авторському задуму, правописним і стилістичним нормам, вимогам щодо будови, мовного оформлення, особливостей обраного жанру, типу мовлення тощо, необхідно також брати до уваги, наскільки цей текст вра-

ховує конкретного адресата, обстановку та інші обставини, за яких передбачається виголосити промову.

II. Відредагуйте речення.

1. По технічним причинам майстерня тимчасово не робить. 2. Об'єм робіт на заводі зріс у півтори рази. 3. Із-за тебе ми спізналися. 4. На зустрічі із знаменитістю присутня більша половина колективу. 5. Завдання виконане, не дивлячись на несприятливі обставини.

247. I. Прочитайте текст і проаналізуйте його за планом, наведеним у вправі 246.

Шановне товариство! Непростим, тернистим є багатостовіковий шлях людства. Люди завжди прагнули інтенсифікації науково-технічного прогресу, сліпо вважаючи, що тільки він є найвищою мірою бажаного. Тепер, в умовах екологічної катастрофи, усім очевидно, як вони помилялися.

Основна помилка західної цивілізації полягає в тому, що, захопившись науково-технічним прогресом, абсолютизуючи матеріалістичну науку, вона занедбала духовний розвиток особистості. У результаті людина втратила віру в абсолютні загальнолюдські цінності, zdegradувала морально. Окремі держави, обстоюючи лише національні інтереси, двічі у XX столітті втягували людство у криваві світові війни. На місці Російської імперії постав жорстокий диктаторський режим більшовиків, що винищив десятки мільйонів невинних людей. Особливо великих втрат зазнали українці, яких масово знищували у штучно організованих голодоморах, війнах, концтаборах, в'язницях.

Ми маємо врахувати досвід пращурів, якщо хочемо знайти належне місце у гармонії всесвітнього розвитку.

На сьогоднішній день Україна зазнає моральної деградації. Показником цього є внутрішній стан нашої молоді. Кидається в вічі, що багато юнаків та дівчат байдуже ставляться до минулого і не дбають про майбутнє України. Внаслідок цього збільшилась кількість молоді, яка активно вживає алкоголь, наркотичні речовини, цілодобово грає в одноманітні комп'ютерні ігри... Оцінивши такий духовний стан молоді, ми можемо передбачити песимістичний прогноз на майбутнє.

Ще не пізно все виправити! Треба тільки скерувати молодь у потрібний напрямок, створити належні умови для реалізації фізичного, духовного та інтелектуального потенціалу, бо молодь — рушійна сила майбутнього, надія на краще (Степан Д.).

II. Зіставте свої висновки з редакторськими.

ВИСНОВОК РЕДАКТОРА

Тема виступу — актуальна проблема пошуку шляхів виходу людства загалом і України зокрема з екологічної і духовної кризи. Авторський задум, очевидно, полягає у спробі зробити свій внесок у відвернення цієї біди. Найімовірніше цей задум може реалізуватися у виступі на класних чи загальношкільних зборах. Провідний тип мовлення — роздум, стиль мовлення — публіцистичний.

Проте намір автора тексту досить віддалений від прогнозованого результату, тому що підготовлений виступ і за змістом, і за мовним оформленням не є досконалим.

Передусім слід відзначити, що хоч зміст тексту в цілому правильно відтворює суть суспільної кризи і напрямок розв'язання означеної проблеми, але основні положення змісту логічно або не пов'язані, або ж пов'язані слабо. Окрім того, є певні неточності, повтори, а спосіб розв'язання проблеми фактично відсутній, бо не визначено, хто ж має скеровувати молодь у потрібному напрямку і створювати відповідні умови для її самореалізації і чому до цього часу всього цього не зроблено. Вимога щодо необхідності розв'язання суспільної кризи, виражена словом *треба*, звучить надто абстрактно й нікого ні до чого не зобов'язує і навіть не закликає.

Основний прорахунок автора тексту полягає в тому, що його адресат не визначений, через що й ефективність такого виступу наближається до нуля. Навіть якщо припустити, що його адресат — школярі, то виникає запитання, чому автор не звертається до них безпосередньо, не закликає брати участь у розв'язанні проблеми, а сподівається невідомо на кого.

Мова тексту невиразна, трапляються стилістичні й граматичні помилки.

Отже, текст виступу потребує ґрунтовного доопрацювання.

III. Відредагуйте текст виступу відповідно до зауважень редактора і запишіть його.

IV. Зіставте виправлений вами текст із доопрацьованим автором варіантом.

Шановні друзі! Непростим, тернистим є багатовіковий шлях людства. Протягом останніх кількох століть люди західної цивілізації понад усе прагнули інтенсифікації науково-технічного розвитку, сліпо вважаючи, що тільки він є визначальним чинником прогресу. Захопившись зовнішнім прогресом, абсолютизуючи дані матеріалістичної науки, вони занедбали свій духовний розвиток, тобто розвиток власної суті. У результаті *homo sapiens* втратив віру в абсолютні загальнолюдські цінності, zdeґрадував морально. Падіння загальної культури призвело до розв'язання двох світових війн, до перемоги в ряді країн деспотичних режимів фашистського типу, з вини яких загинули десятки мільйонів безневинних людей. З великим запізненням в умовах екологічної і духовної катастрофи людство усвідомило свою помилку і намагається її виправити.

Особливо великих втрат зазнали українці, яких більшовицькі кати масово знищували, штучно організовуючи голодомори, по концтаборах, в'язницях... При цьому в першу чергу винищувалася національна еліта — письменники, вчені, вчителі, артисти, кобзарі, щоб решту перетворити на слухняне покірне бидло, прищеплюючи йому відчуття меншовартості.

Але нам вдалося вирватися з ганебного тотального рабства. У 1991 році більшість українців висловилося за утворення незалежної Української держави. Здавалося б, усе найгірше позаду: ми спромоглися на те, щоб мати шанс прокласти свій гостинець до омріяного ідеалу.

Проте виявилось, що не все так просто: дається взнаки брак національної культури, яку так методично винищували. А саме національні звичаї, традиції, історична пам'ять, мова, народна мораль еднають окремих індивідів у націю, дають відчуття великої родини, впорядковують стосунки, надають їм краси,

зумовлюють здоров'я великого соціального організму. На жаль, цього духовного здоров'я нам не вистачає, що негативно вплинуло на все суспільство, але особливо на молодь, сприяло її моральній деградації. Збільшилась кількість молодих людей, які вживають алкоголь, наркотичні речовини, цілодобово грають в одноманітні комп'ютерні ігри... Велика, багатообіцяюча нація, якій іноземці пророчили славне майбутнє нової Еллади, перебуває в стані кризи.

Але ще не пізно все виправити! Потрібно тільки опам'ятатися, пригадати заповіти предків, оглянутися навколо — ми ж не гірші за інших, хоч саме це нам втовмачували протягом кількох століть наші недруги. Ми — великий, талановитий народ із самобутньою і багатою культурою, яку ми зобов'язані перед предками і Богом розвивати й далі!

Тому не ганьбімося перед світом, шануймо і бережімо своє! Від кожного з нас залежить, знеславимо чи прославимо ми свій народ.

Сподіваюся, що і в цей складний момент нашої історії ми вистоїмо, не станемо зрадниками Матері-України. Дотримуймося заповіту нашого національного Пророка: «І чужого навчайтесь, й свого не цурайтесь!» Передаймо одержаний і примножений нами духовний спадок нашого народу своїм нащадкам! (Степан Д.).

248. І. Проаналізуйте висловлювання і визначте, які з них можуть слугувати взірцем, а які потребують правки.

1. Охорона природи є обов'язком — суворим, вимагаючим стійкості, але водночас великим і прекрасним обов'язком. 2. Квартет — це коли чотири музиканти або співаки. Тому в ньому не може бути багато людей, а ось п'ять-шість — може. 3. Жовта преса — це коли газета або журнал бідний, грошей немає на білий папір, тому вони друкують свої інтерв'ю на поганому папері, жовтому. 4. Бійся одразу переходити до справи, якщо слухачі щось мають проти неї: щоб ліквідувати упередження, потрібні деякі непрямі шляхи, як потрібні зм'якшувальні припарки перед втиранням мазі.

ІІ. Відредагуйте невдалі висловлювання і запишіть.

249. Оберіть один з афоризмів і експромтом виступіть за його змістом перед однокласниками. Підготовка має тривати не більше хвилини.

1. Велич народу не вимірюється його кількістю, як велич людини не вимірюється її зростом; єдиною мірою служать її розумовий розвиток і її моральний рівень (*В Гюго*). 2. Народ — серце країни; варто лише торкнутися його, щоб виявити скарби безкорисливості, терплячості, мужності (*А. Ламартін*). 3. Військових сил недостатньо для порятунку країни, але коли її захищає народ, тоді вона непереможна (*Наполеон І*). 4. Врешті решт народи бувають тим, чим їх зробив уряд (*Піфагор*). 5. Сусідство вільного і сильного народу завжди корисне, сусідство народу поневоленого, з деспотичним правлінням завжди згубне (*З газети*).

■ 250 І Прочитайте текст виступу і відредагуйте його. Виправлений варіант запишіть

ЛЮДИНА, НА ЯКУ Я ХОЧУ БУТИ СХОЖИМ

Шановні друзі! Хочу сказати кілька слів про людину, яка для мене є взірцем.

Це мій брат, який старший мене на три роки. Він успішно закінчив середню, а також музикальну школу. Окрім того, він початкуючий поет і вже надрукував кілька віршів, охоче малює масляними фарбами.

Між нами давно встановилися дружні відносини, і ми любимо у вільний час поговорити по душам, помандрувати по вулицям Києва, помилуватися оточуючим світом на схилах Дніпра.

Проте це буває не так часто, бо брат чистолубивий і багато працює над собою. Він підписує багато газет і журналів і засиджується над книжками й періодикою допізна, подовгу грає на піаніно, не любить, коли я відволікаю його по будь-якому приводу. Ще відзначу, що брат не живе на чужий рахунок, випрошуючи кошти у батьків, а заробляє, даючи уроки музики.

Брат мріє пройти по конкурсу в консерваторію і стати композитором.

Я пишаюся своїм братом і хочу бути подібним на нього (*Андрій В.*).

II. Виконайте вправи з Додатка 1.

Виступ перед аудиторією

Якщо людина говорить справді те, що думає, то знайдуться слухачі, хоч би якими були перешкоди.

Т. Карлейль

251. I. Прочитайте текст і сформулюйте його основні тези.

ЯК ЗАПОБІГТИ ХВИЛЮВАННЮ

Передусім підготовлений текст виступу потрібно запам'ятати у процесі кількаразового повторення, а також повправлятися в читанні тексту перед дзеркалом, щоб простежити за своєю жестикуляцією. При цьому голову слід тримати прямо й дивитися на уявних слухачів. Коли треба підглянути в рукопис, то опускають лише очі, а голову не нахиляють.

Читаючи текст, зосереджуйте увагу на змісті, а не на стилі, поступово виробляючи уміння формулювати думки без опори на рукопис. Після висловлення кожної думки робіть коротку паузу, щоб слухачі краще усвідомили почуте. Після кожного абзацу витримуйтеся довша пауза.

Ретельна підготовка забезпечить упевненість у своїх силах. Проте кожного разу перед виступом ви все одно хвилюватиметесь. Тому дуже важливо також навчитися володіти собою, переборюючи хвилювання. Для цього слід мати на увазі, що слухачі такі самі люди, як і ви, а тому вони готові дружньо вас прийняти й вислухати. Окрім того, пам'ятайте, що ви сумлінно готувалися і тепер повідомите їм нову інформацію, яка збагатить їх. Віра у власні сили — невід'ємна складова вдалого виступу.

Вчіться, як досвідчені оповідачі, обертати схвилюваність у натхнення. Говоріть із запалом, переконаністю, впевненістю в повідомлюваному — і ваше натхнення неодмінно передасться слухачам.

Важливим засобом подолання схвилюваності є контроль за диханням і м'язами тіла. Зазвичай під час хвилювання м'язи всього тіла скорочуються, стискаються кулаки, рухи стають скутими, а дихання — неглибоким. Тому передусім кілька разів на повні груди

вдихніть і видихніть (повним йогівським диханням) і надалі контролюйте, щоб дихання було глибоким. Розслабте м'язи рук, ніг, тулуба, голови (для цього позіхніть двічі або тричі) — і хвилювання почне спадати. Неквапливо пройдіться до трибуни, зберігаючи стан розслаблення і спокійного глибокого дихання, розкладіть рукопис виступу і, витримавши паузу, доки настане тиша, почніть промову.

Дотримуйтеся принципу поступовості у підготовці публічних промов. Починайте з невеликих співдоповідей, доповнень, уточнень, а вже потім переходьте до виступів перед широким загалом.

II. Спираючись на сформульовані тези, перекажіть текст своїми словами.

252. I. Прочитайте текст. Перекажіть його, починаючи із заключної тези.

РУХИ, ПОЗА, ЖЕСТИ Й МІМІКА

Означені в заголовку поняття відображають важливі складові виступу, від яких також залежить його успіх.

Насамперед треба запам'ятати, що будь-які рухи, поза, міміка, жести мають бути природними, інакше вони привертатимуть надмірну увагу й відволікатимуть слухачів від змісту виступу. На це слід звертати увагу, вже йдучи до трибуни. Хода має бути ані надто квапливою, ані вайлуватою, недбалою, бо це справить неприємне враження на слухачів.

Почавши промову, оглядайте увесь зал, щоб слухачі впевнились, що ви звертаєтесь до кожного з них. При цьому стійте спокійно, не роблячи різких рухів і час від часу природно міняючи позу, скупую жестикуляцією підкреслюючи сказане.

Жести, міміка, рухи тіла мають значення не лише для слухачів, але й для промовця, бо вони знімають у нього нервові напруження, виражають певні почуття, впливаючи відповідно на аудиторію, зближують її з виступаючим, увиразнюють сказане і дуже багато говорять про особистість промовця.

Психологи класифікують жести за трьома рівнями:

- 1) нижній (від попереку вниз);
- 2) середній (від попереку до плечей включно);
- 3) верхній (від плечей вгору).

Жести нижнього рівня виражають ненависть, опір. Жести на верхньому рівні супроводжують висловлювання про величне, святе, прекрасне в житті і мистецтві. Найбільше значень виражають жести середнього рівня. Наприклад, вказівним пальцем ми вказуємо на певний напрямок, предмет, особу; стиснутим кулаком підкріплюємо наголос на чомусь важливому; долонею, обернутою догори, пропонуємо щось обміркувати, зважити, оцінити; а долонею, оберненою донизу, виражаємо незгоду, заперечення, презирство; знизуванням плечей, розведенням рук даємо знати про свою невпевненість тощо.

Отже, жести, поза, рухи, міміка роблять наше мовлення зрозумілішим, природнішим, виразнішим.

II Скоротіть текст до одного-двох речень, намагаючись якнайповніше відтворити його зміст.

253. I. Прочитайте текст вголос, використовуючи належним чином жести, позу, міміку.

ГОЛОС І ТЕМП МОВЛЕННЯ

Основний зміст виступу має донести до слухачів голос промовця, який повинен бути досить сильним, щоб його чули всі в залі, чітким, виразним, приємним для слухачів.

Перша вимога досить легко розв'язується, якщо в залі є підсилювальна апаратура, а органи дихання здорові. У зв'язку з цим, готуючись до виступу, слід заздалегідь дізнаватися, чи є в приміщенні така апаратура, а також оберігатися від простуди, не бувати довго в накурених приміщеннях тощо.

Щодо чіткості, то вона залежить передусім від правильної артикуляції, яка передбачає ретельну вимову всіх звуків відповідно до орфоепічних норм, а також від правильного дихання, яке має бути досить глибоким і ритмічним. Недбала вимова є неприпустимою вадою, від якої слід позбавитися за допомогою відповідних вправ. Усім відомий приклад Демосфена, який виправив ваду вимови завдяки наполегливому вправлянню.

Виразність голосу зумовлюється врахуванням змісту виголошуваної промови, яка передається силою

голосу і його тоном. Так, важливіші думки виділяються з-поміж інших посиленням голосу або, навпаки, його послабленням. Різноманітність думок і почуттів передається відповідною тональністю голосу, що не повинна бути одноманітною, як у робота.

Розрізняють також тон товариський і ворожий, агресивний і миролюбний, розмовний і театральний, урочистий і саркастичний, діловий і повчальний, лекційний тощо. Тон має відповідати змісту й характеру промови. Наприклад, найбільше симпатій у слухачів може викликати товариський тон і найменше — повчальний. Виступу про досягнення науки і техніки у невеликому колі слухачів відповідає розмовний тон, а у великому залі — лекційний. Під час свят, зустрічі високих гостей, з нагоди відкриття пам'ятника, нової споруди, з'їзду доречним є урочистий тон і недоречним — ворожий чи саркастичний тощо.

Немонотонним має бути також темп мовлення, який потрібно міняти під час виступу, а також дотримуватися пауз: коротких між окремими реченнями, довгих — між абзацами, ще довгих, що звуться драматичними, — для збудження уваги слухачів.

Корисно також заздалегідь уявляти різні несподівані ситуації під час власного виступу і знаходити правильну реакцію на них, щоб у разі виникнення такої ситуації бути готовим до неї і справити враження дотепної і винахідливої людини.

II. Об'єднайте тексти вправ 251, 252, 253 і складіть план переказу їх змісту.

254. Висловте особисте враження від концерту, прочитаної статті, книжки, переглянутого кінофільму, телепередачі, відвіданого музею тощо, дотримуючись наведених вище рекомендацій.

255. Гра «Портрет». Клас ділиться на дві команди, представники кожної з яких по черзі дають словесний опис відомої «зірки», використовуючи риторичні засоби і не називаючи її імені, а гравці іншої команди вгадують, про кого йде мова.

256. I. Дайте визначення понять: *ревнивість, скромність, лицарство, ненависть, лицемірство, ввічливість, принциповість, злорадність, заздрісність*.

II. Перевірте точність своєї відповіді за словником етичних термінів.

■ 257. I. Підготуйте усний виступ на тему уроку.

II. Виконайте вправи з *Додатка 1*.

III. Підготуйте контрольні виступи, розраховані на тричотири хвилини за поданою тематикою.

1. Обов'язок оратора — говорити правду (*Платон*).
2. Добре говорити — значить просто добре думати вголос (*Е. Ренан*).
3. Слова — теж вчинки (*А. Франс*).
4. Людина народжена для великих справ, якщо у неї вистачає сили перемагати себе саму (*Ж. Массильон*).
5. Будь приготовлений до власної історії (*Ю. Липа*).
6. Держави стоять не на династії, а на внутрішній єдності і силі народу (*О. Теліга*).
7. Захочеш — і будеш (*О. Ольжич*).
8. Мова — перша зброя в боротьбі: виживе мова, виживе й Вітчизна (*О. Ільченко*).
9. Доля України вирішується в наших душах і серцях (*Д. Мирон-Орлик*).
10. Егоїзм — першопричина раку душі (*В. Сухомлинський*).
11. Що більше в народі байдужих «я», то трагічніша доля народу.
12. Дехто вмирає, так і не народившись (*П. Загребельний*).
13. У мудреця багатство відіграє службову роль, а в дурня — панівну (*Ю. Мушкетик*).
14. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (*Л. Костенко*).
15. Бог — це наша несвобода чинити зло і безмежна свобода творити добро (*В. Захарченко*).
16. Для людини не існує нічого неможливого (*В. Черняк*).
17. Нашу націю кілька століть перевертали з ніг на голову, тому серед нас так багато перевертнів (*В. Яворівський*).
18. Що більше скромних, то краще живеться нахабам (*Ю. Рибников*).
19. Як мало треба, щоб хотіти багато! (*Л. Сухоруков*).
20. Великим служити не сором, сором служити нікчемам (*А. Коваль*).

Контроль і самоконтроль

258. I. Виберіть білет з одним із наведених у вправі 257 афоризмів і за його змістом виступіть перед однокласниками, використовуючи засвоєні відомості з курсу риторики.

II. Продовжуйте самотужки опановувати мистецтво гарного мовлення, яке завжди знадобиться у житті.

ВСТУП

Українська мова в світі

▲ 259. Дайте відповіді на запитання.

1. Які функції виконує українська мова в Україні?
2. Звідки вона походить?
3. Як розвивалася мова впродовж історичного шляху українського народу?
4. Які ознаки властиві українській мові?
5. Які її діалектні різновиди ви знаєте?
6. Як співвідносяться поняття «українська мова» і «сучасна українська літературна мова»?

260. І Прочитайте Складіть план тексту у формі питальних речень і дайте на них докладну відповідь.

Українська мова є державною мовою України, національною мовою близько 50 мільйонів українців і однією з робочих мов ООН.

Поза межами України українська мова побутує серед українського за походженням населення західної (понад 2 млн осіб) та східної (6,8 млн осіб) діаспор.

У західній діаспорі українською мовою в усній і писемній формах послугуються етнічні українці США, Канади, Великої Британії, Бразилії, Аргентини, Австралії, Австрії, Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини, Литви, Латвії та багатьох інших країн. Вони видають рідною мовою книжки, газети, журнали, проводять богослужіння, телепередачі. Окрім того, українські громади США і Канади організували мережу осередків української культури — бібліотеки, архіви, музеї, театри, хорові, музичні, танцювальні ансамблі, наукові товариства. Україністика викладається в 28 університетах і коледжах США, кафедри української мови створено в 12 університетах Канади. Україномовні загальноосвітні школи діють в Канаді, Австралії, Польщі, Молдові, Литві. Докладаються зу-

силля щодо відновлення шкіл з українською мовою навчання в Румунії та деяких інших країнах.

Східна українська діаспора чисельніша, але в Росії, а потім у колишньому СРСР, де майже завжди провадилась насильницька русифікація населення, вона не мала належних умов для задоволення своїх культурних запитів. Сприятливі умови були створені тільки в 20-х роках ХХ століття. Тоді лише в Російській Федерації діяло близько 2,5 тис. україномовних шкіл, 16 педтехнікумів, педінститутів, працювали видавництва, театри, видавались книжки, газети. Але невдовзі все це було ліквідовано. Внаслідок асиміляційних процесів кількість етнічних українців у східній діаспорі різко скоротилася, а українська мова продовжувала тут функціонувати лише в усній формі.

Розпад СРСР і відродження державності в Україні дали поштовх піднесенню етнічної свідомості українців східної діаспори. В Москві, Алмати, Єревані, Таллінні, Вільнюсі, Ризі відкриваються недільні школи для українського населення, створено культурно-громадські товариства й осередки, земляцтва тощо.

Нині наша держава докладає чимало зусиль для зміцнення зв'язків з нашими країнами за кордоном, що сприятиме відродженню й духовному збагаченню українського народу, зростанню мовної культури, взаєморозумінню між народами.

II. Доповніть поданий текст відомостями, одержаними з інших джерел.

261. I. Прочитайте текст. Назвіть інші відомі вам місця розселення українців у східній діаспорі.

Найбільше українців східної діаспори проживає в Казахстані (понад 3 млн.), Кубані (2 млн.), Поволжі, Москві (близько 1 млн.), Зеленому Клинку, що на Далекому Сході (500 тис.).

У Казахстані українці населяють переважно північні і південно-східні землі, що придатні для хліборобства. Кубань почали заселяти запорозькі козаки в кінці ХVIII століття, де утворили Кубанське козацьке військо, єдину формацію українського козацтва, що проіснувала до 1920 року. На Далекому Сході українці становили більшість населення в Зейсько-Буреїнській

і Уссурійсько-Ханківській рівнинах, де вони до 1935 року мали національно-культурну автономію.

На жаль, під тиском русифікаторської політики більшість українців цих країв втратила рідну мову, особливо молодші покоління. І все ж український дух тут не вичах. Тягнуться люди душею до рідної землі, відчуваючи кровну й духовну спорідненість із нею. І наше завдання — допомогти їм відродити споконвічні традиції, рідну мову, не дати згаснути нашій культурі.

II. Чим пояснити різну долю української національної культури в західній і східній діаспорах?

262. Прочитайте. Які твори названих письменників ви читали? Назвіть деякі з них, охарактеризуйте тематику.

Рідко яка еміграція змогла відродити на чужій землі нову гілку літературного процесу, живе відгалуження національної культури. Українській еміграції це вдалося завдяки існуючим традиціям літературної творчості таких поетів, як, скажімо, Юрій Клен, Юрій Дараган, Євген Маланюк, Леонід Мосендз, Олекса Стефанович, Юрій Липа, Наталя Лівицька-Холодна, Оксана Лятуринська, Олена Теліга, Олег Ольжич, Богдан Кравців, Святослав Гординський, Теодосій Осьмачка, Михайло Орест, Іван Багряний, Василь Барка, Юрій Косач, Остап Тарнавський... (*М. Жулинський*).

* 263. I. Прочитайте. Чим, на вашу думку, викликане написання цієї поезії? З яким твором давньоукраїнської літератури вона перегукується?

ХТО

Твоїй пам'яті, брате Самійле.

На персах землі — гора
у важке небо зоряне впира чолом.
Од п'ят гори до зір небесних — криваві тумани.
На горі в туманах — хрест.
Простяг рамена од краю світа до краю,
од сходу на захід.
У світ упала тінь хреста з півночі на південь.
На хресті — людина.
На степи, на води звисає глава.
З душі землі встають крики,

тьмою птахів летять на хрест.
Голосінням там сповняє небо.
По дереву муки із ран людини — стікає кров.
Ріками рине з горя по стегнах,
по ребрах землі в моря криваві — вщерть.
З печер і нор, з хащів, лісів вовки пішли.
По чреву світу ватаги ходять —
ситі, п'яні, п'ють кров.
Розп'яв хтось правду на Голгофі знов!
Звір бенкетує! Душа болить, душа...

Т. Осьмачка

II. Напишіть відгук про символічне значення образів у вірші.

264. I. Прочитайте поезії. Визначте в них спільні мотиви.
Внук кремезного чумака, січовика блідий
праправнук,
я закохавсь в гучних віках, я волю полюбив
державну...
Даремно, вороже, радій — не паралітик і не лірник
народ мій — в гураган подій жбурне тобою ще
невірний!
Ще засилатимеш, на жаль, до Києва послів
московських —
і по паркету наших заль ступати лаптю буде сковзко.

Є. Маланюк

Держава не твориться в будучині, держава
будується нині.
Це люди, на сталь перекуті в огні, це люди, як брили
камінні.
Не втішені власники пенсій і рент, тендітні квітки
пансіонів,—
хто кров'ю і волею сціпить в цемент безвладний
пісок мільонів.

О Ольжич

МУЖЧИНАМ

Не зірвуться слова, гартовані, як криця,
і у руці перо не зміниться на спис.
Бо ми лише жінки. У нас душа — криниця,
з якої ви п'єте: змагайся і кріпись!

Гойдайте ж кличний дзвін! Крешіть вогонь
із кремнів!

Ми ж, радістю життя вас напоївши вщерть,—
без металевих слів і без зітхань даремних
по ваших же слідах підемо хоч на смерть!

О. Теліга

■ II. Використовуючи вступ та інші джерела, підготуйте усний виступ або невеликий письмовий твір на тему «Українське слово».

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО З СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

§ 11. Слово, словосполучення, речення

Суть словосполучення найкраще виявляється при зіставленні його, з одного боку, зі словом, а з другого боку — з реченням.

265. Пригадайте: що таке словосполучення, що є спільне і відмінне між словосполученням і словом, словосполученням і реченням; якими за будовою і видами бувають словосполучення; зв'язок слів у словосполученні. Наведіть приклади. При потребі користуйтеся таблицями.

Слово і словосполучення

Слово	Словосполучення
олівець	<div>довгий</div> <div>чорний</div> <div>кольоровий</div> <div>хімічний</div> <div>м'який</div> <div>олівець</div>
олівець	<div>списати</div> <div>затупити</div> <div>зламати</div> <div>підстругати</div> <div>олівець</div>

Словосполучення — це сполучення двох або кількох самостійних слів, пов'язаних одне з одним за змістом і граматично. Як і слово, словосполучення

називає певний предмет, ознаку чи дію, проте дає їм конкретнішу, точнішу назву. Якщо речення є одиницею повідомлення, служить засобом комунікації (спілкування), то словосполучення — це номінативна одиниця, одиниця називання, позначення. На відміну від речення словосполучення не виражає закінченої думки, виступаючи засобом спілкування лише через речення. Воно позбавлене основної ознаки речення — предикативності (присудковості). Тому сполучення підмета і присудка не слід вважати словосполученням: між підметом і присудком існують відношення, характерні для речення.

Словосполучення і речення (синтаксичні одиниці)

	Словосполучення	Речення
Роль у мові	Називає предмет, ознаку або дію	Виражає закінчену думку
Будова	Складається: 1) з головного і залежного слова — непоширене; 2) із кількох повнозначних слів — поширене	Має граматичну основу
Вид	За головним словом: іменні, дієслівні, прислівникові	За кількістю граматичних основ: прості, складні
Тип зв'язку	Між словами: узгодження керування прилягання	Між простими реченнями у складному: сурядний підрядний
Функція	Є будівельним матеріалом для речення	Служить для спілкування

266. І. Прочитайте речення. Виділіть у них словосполучення. Складіть схеми словосполучень, визначте їх будову і вид.

1. Ой, яка чудова українська мова! (*О. Підсуха*).
2. Ти наше диво калинове, кохана материнська мова! (*Д. Білоус*).
3. Буду я навчатись мови золотої (*А. Малишко*).
4. Мова — це доля нашого народу (*О. Гончар*).
5. Патріотизм починається зі ставлення до своєї мови (*В. Русанівський*).

II. Пригадайте інші висловлювання видатних письменників, діячів науки і культури про національну самобутність української мови, її багатство і красу.

267. I. З'ясуйте, які пари слів є словосполученнями, а які — реченнями.

Польові квіти; ростуть у полі; чудовий ранок; уранці прохолодно; чай — напій; чай у чашці; діти читають; читання книжки; жовте листя; жовтіє листя.

II. Напишіть твір-мініатюру за опорними словосполученнями.

Рідна школа; вчитель української мови; уважно слухати; робота за підручником; виконання вправ; у кінці уроку; творче завдання; дзвінок на перерву.

268. Визначте типи синтаксичного зв'язку в словосполученнях і реченнях. Поясніть правопис виділених слів.

I. Навчальний рік; *старанно* вчитися; слухати розповідь; дуже цікаво; здобувати знання; мої захоплення.

II. 1. Колишеться м'ята, і *тремтить* далина, і доріг є багато, а *Вітчизна* одна (*В. Сосюра*). 2. Як парость виноградної лози, *плекайте* мову (*М. Рильський*). 3. *Святковим* здається вечір, коли тобі добре попрацювалося вдень (*О. Гончар*).

269. Випишіть із тексту словосполучення зі зв'язком: 1) узгодження, 2) керування, 3) прилягання. Позначте головне слово. Вкажіть, чим виражене залежне слово.

Земля! Це безглуздий чорний шматок, що лине безтямно в просторі. Навіщо? І люди теж чорні, вони теж шматки і собі метушаться без упину. Вони горді, опанували природу, вони творять мистецтво, будують хмарочоси, мріють про рай. Навіщо? Перед цим питанням блідне мистецтво, падають хмарочоси й розлітаються мрії. Навіщо? Це прекрасне питання для людини й землі! (*В. Підмогильний*).

270. Що вам відомо про життя і творчість Архипа Куїнджі? З якими полотнами художника ви знайомі? Пригадайте, що на них зображено. Складіть усну розповідь «Чарівний світ Куїнджі» за опорними словосполученнями.

Живописець-пейзажист; художник-реаліст; широка задуму; лаконічність живопису; ефект денного й нічного освітлення; декоративне чуття.

«Забуте село», «Чумацький тракт», «Українська ніч», «Вечір на Україні», «Березовий гай», «Місячна ніч на Дніпрі», «Дніпро вранці».

271. Перекладіть словосполучення українською мовою. Порівняйте написання їх в українській та російській мовах.

Скучать по другу; благодарить кого-то; оценка по языку; в семь часов; плыть по течению; к вашему сведению; синий по цвету; в ста метрах; согласно приказу; билет по заказу; остановка по требованию; иметь в виду; обратиться по адресу; по окончании школы.

272. Знайдіть і виправте помилки. Поясніть правильність вимови і написання в українській мові.

Підручник по літературі. Вчитися мові. Згідно розпорядження. Дякувати водія. В одинадцять годин. У ліс за грибами. Купити в розстрочку. Вниз по берегу річки. Вибачити товариша. Хворіти грипом. По законах природи.

§ 12. Просте речення. Члени речення

273. Відповідаючи на запитання, розкажіть про речення як основну синтаксичну одиницю.

1. Серед яких синтаксичних одиниць речення є основною?

2. Яку роль виконує речення в мові?

3. Що становить граматичну основу речення?

4. Поділ речень на прості і складні.

5. Види простих речень: а) за складом; б) за метою висловлювання.

6. Що виражає розповідне, питальне, спонукальне речення?

7. Коли речення стає окличним?

Одиницями синтаксису є словосполучення, речення, складне синтаксичне ціле (текст). Речення — основна синтаксична одиниця: служить мовленнєвому спілкуванню і є будівельним матеріалом для тексту. Дуже важливо правильно членувати текст на речення за допомогою інтонації (в усному мовленні) та розділових знаків (на письмі). Від цього залежить смислове сприймання висловлення.

274. Прочитайте записку учениці своїй подрузі: «Що задано з літератури передай Олею завтра буду в школі о восьмій». Записку можна зрозуміти по-різному (як саме?). Виправте написане, поставивши потрібні розділові знаки.

275. Прочитайте речення, визначте в них граматичні основи, поясніть спосіб вираження.

1. Був чудовий ранок (М. Коцюбинський). 2. На майдані пил спадає (П. Тичина). 3. У повітрі пахло липовим цвітом (О. Десняк). 4. Співають ідучи дівчата (Т. Шевченко). 5. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).

Речення поділяються на прості і складні. Просте речення містить у собі одну граматичну основу, складне — дві і більше. У простих реченнях розрізняють відповідно до кількості головних членів — поширені двоскладні та односкладні; за наявності — відсутності другорядних членів — поширені і не поширені; за наявності — відсутності структурно обов'язкових членів — повні і неповні речення. За метою висловлювання розрізняються: 1) речення, в яких про щось повідомляють (розповідні), 2) речення, які містять питання (питальні), 3) речення, якими кого-небудь спонукають до дії (спонукальні). Окличні речення виділяються окремо — за інтонаційною ознакою. Проте кожне з названих речень, виголошене з сильним почуттям, стає окличним. Серед простих розрізняють також ускладнені речення — із звертанням, вставними словами (словосполученнями, реченнями), словами-реченнями та вигуками.

276. Прочитайте речення. Визначте, які речення є простими, а які — складними. Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Нове життя нового прагне слова (*М. Рильський*).
2. Гаї шумлять — я слухаю (*П. Тичина*). 3. Ми хочемо всю нашу землю вкрити квітучими садами (*О. Гончар*).
4. Стало чути, як видзвонює у тиші вода (*О. Донченко*). 5. Жайворонок купався у свіжому ранковому повітрі (*В. Собко*).

277. Доведіть, що одні з поданих речень є двоскладними, інші — односкладними; визначте їх види.

1. Хата без хазяйки — сирота. 2. Хліб-сіль їж, а правду ріж (*Нар. творчість*). 3. Зима. Криниця. Стук обмерзлого відра. Жіночі голоси і перегук дитячий (*М. Рильський*). 4. В повітрі тихо, холодно і морозно (*Панас Мирний*). 5. Пам'ятаєш перший клас? (*Д. Павличко*). 6. Висунули мене кандидатом у депутати (*Ю. Яновський*). 7. Надворі розвиднялося (*Г. Епик*). 8. Я наварила м'яти, драголюбу... (*Л. Костенко*).

278. Прочитайте речення. Випишіть спочатку непоширені, а потім поширені речення. Поясніть, чим ви при цьому керувалися.

1. Забилось серце (*П. Тичина*). 2. Життя є молодість, труд і любов (*Ю. Яновський*). 3. Я рідним полем вічно буду йти (*Д. Павличко*). 4. Книжка мовчки все розкаже (*Нар. творчість*). 5. Дрімає соняшник. Смачніше пахне м'ята (*М. Рильський*). 6. Знання — сила. 7. З-поміж верб та садків виринають білі хати (*І. Нечуй-Левицький*).

279. І. Прочитайте діалог. Які члени речення відсутні? Чому, однак, усе зрозуміло?

— Де батько?

— В анкеті сказано.

— Він репресований?

— Так.

— Ворог народу?

Колосовський, зціпивши зуби, промовчав.

— За нашими даними, вас ще в школі виключали з комсомолу. Це правда?

— Правда.

- За що?
  - Все за те ж.
  - За що «за те ж»?
  - За батька. За те, що відмовився зректися його.
  - А чому відмовились? Адже він ворог народу?
  - Він не ворог...
  - То ви вважаєте, що він постраждав невинно?
  - Вважаю.
  - Ви не вірите в наше правосуддя?
- Богдан мовчав (*О. Гончар*).

II. Розкажіть, де і з якою метою вживаються неповні речення.

280. I. Прочитайте речення, змінюючи їх будову та інтонацію залежно від мети висловлювання. Запишіть речення, поставивши потрібні розділові знаки.

1. Ми йдемо на екскурсію! 2. Тут збираються гуртківці. 3. Твій брат студент? 4. Скоро весна настане. 5. Заходьте до хати.

II. Пригадайте, які інтонаційні особливості властиві розповідним, питальним і спонукальним реченням. Наведіть приклади.

Різні за метою висловлювання речення вимовляються по-різному: а) рівним тоном (розповідна інтонація) з його підвищенням на наголошеному слові і зниженням у кінці; б) з питальною інтонацією при підвищенні тону на слові, пов'язаному зі змістом питання; в) з імперативною (наказовою) інтонацією — високим або низьким тоном залежно від того, що виражають: наказ, заборону, заклик чи просьбу, пораду, застереження; г) з окличною інтонацією — виділяється слово, що виражає емоцію.

281. Прочитайте текст, дотримуючись належного інтонування окличних і питальних речень; з'ясуйте їх стилістичну роль.

Спинися, людино, ти ж бо — найрозумніша істота природи! Нащо ж ти нищиш своє право на щастя жити? Воно ж дане тобі тільки раз! І всі блага землі та неба тобі дано для цього. Чом же не користуєшся цим щастям? Чому ти дивишся на світ не своїми, а чужими очима?..

Отямся ж, спинися, людино! Ти ж бо — людина! Умийся росою чистої совісті і поглянь на світ своїми очима... Візьми землю усю в свої трудові руки, обласкай її теплом серця свого, і вона заколоситься тобі ще буйнішими, ніж оці, врожаями. Всю природу візьми, а вона невичерпна скарбами,— розкривай їх, навішайся ними, живи, блаженствуй і свято оберігай од зловісних хмар сонце миру! (Яків Баш).

282. Прочитайте. Яку смислову та стилістичну роль відіграють, на вашу думку, подвійні розділові знаки в кінці речень?

Шістдесят літ Павлові Григоровичу Тичині. І всі зразу:

— Кому?! Павлові Григоровичу?! Тичині?!

— Не може бути!

— Метрика!

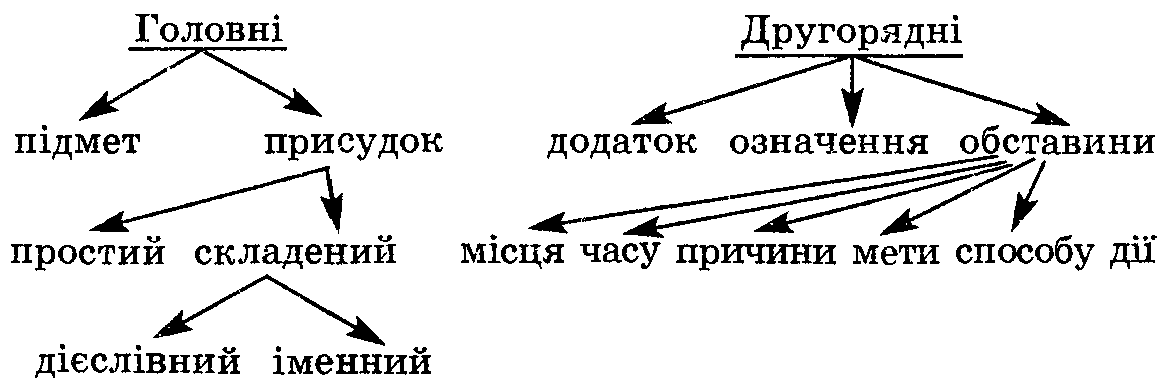
— А що ви там про метрику?! Яка може бути метрика для «молодого, молодого, молодистого»?! (Остан Вишня).

283. Перекладіть українською мовою і запишіть. Підкресліть частку, що відповідає російській *ли*. Зверніть увагу на її місце в реченні.

1. Правильно ли ты оценил отношения соучеников? 2. Не хотите ли проехать до Киева? 3. Сможем ли закончить работу в срок? 4. Женщина спросила, знаю ли я адрес института. 5. Есть ли большая радость, чем встреча с родными? 6. Все ли прочитали книгу?

284. Розкажіть, користуючись схемою, що ви знаєте про члени речення, їх види та способи вираження. Розповідь підтверджуйте прикладами.

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

—— — підмет

— — — — — додаток

===== присудок

~~~~~ означення

----- обставини

285. Перепишіть речення; підкресліть, користуючись умовними позначеннями, головні члени. Усно визначте їх вид та спосіб вираження.

1. На чорній землі білий хліб родить (*Нар. творчість*). 2. Найбільше добро в кожного народу — це його мова (*Панас Мирний*). 3. «Лісова пісня» Лесі Українки може бути названа гімном природі (*М. Рильський*). 4. Межи втікачами були й Остап з Соломією (*М. Коцюбинський*). 5. Рад би він ще раз побачить отаку зиму (*В. Сосюра*).

286. I. Перепишіть; позначте другорядні члени речення. Усно охарактеризуйте їх.

1. Високо небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом (*С. Васильченко*). 2. Видно шляхи полтавської і славу Полтаву (*І. Котляревський*). 3. Усі вулиці Вербівки ніби навмисне обсажені вербами (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Внизу вирує потік (*О. Гончар*). 5. Гафійка прсжогом кинулась у сіни (*М. Коцюбинський*).

II. З'ясуйте значення виділеного слова.

287. Зробіть повний синтаксичний розбір речення (усно).

Широкою долиною між двома рядами розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця (*І. Нечуй-Левицький*).

288. I. Прочитайте, дотримуючись відповідної інтонації. Визначте ускладнені речення, поясніть, чим саме і з якою метою їх ускладнено.

1. Життя без книг — це хата без вікна (*Д. Павличко*). 2. Земля! О, скільки в слові цьому злилося вищих почуттів! (*П. Воронько*). 3. До чистої мети треба йти чистою дорогою (*Леся Українка*). 4. Гори, здавалось, стояли тут поруч (*О. Гончар*). 5. Так ніхто не кохав (*В. Сосюра*). 6. Сніг на полі — хліб у коморі (*Нар. творчість*). 7. Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були

і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині (*Т. Шевченко*). 8. У всякому ділі є свої майстри і своє, так би мовити, натхнення (*О. Гончар*). 9. Вибачай, прошу до хати, хоч у мене трошки темно, бо, коли я сам у хаті, не палю вогню даремно (*Леся Українка*). 10. Треба берегти, як зіницю ока, безцінну культурну спадщину нашого народу (*О. Гончар*). 11. Благословен будь, мій рідний краю (*Д. Павличко*). 12. — Ви хочете перейти туди, до наших? — Авжеж (*М. Рильський*).

II. Пригадайте, як інтонуються в усному мовленні звертання, вставні слова, словосполучення і речення та слова-речення. Наведіть власні приклади.

Звертання відокремлюються паузою і вимовляються залежно від місця в реченні та ступеня вираження почуття високим або низьким тоном. Вставні слова (словосполучення, речення) вимовляються прискорено і відділяються від інших слів у реченні зниженим голосом. Слова-речення вимовляються з інтонацією ствердження, заперечення або спонукання.

289. Розкажіть про звертання, вставні слова (словосполучення, речення) та слова-речення, граматичні й інтонаційні засоби їх вираження. Розповідь ілюструйте прикладами.

До ускладнених належать також речення з однорідними та відокремленими членами речення.

290. Прочитайте. Визначте однорідні та відокремлені члени речення, охарактеризуйте їх.

1. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине (*Т. Шевченко*). 2. Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли (*О. Гончар*). 3. На світі все знайдеш, крім рідної матері (*Нар. творчість*). 4. Рівно, на повні груди, дихав степ (*І. Кириленко*). 5. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ (*О. Довженко*). 6. Рано, за холодку, з росю добре жати (*І. Франко*). 7. Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле (*І. Нечуй-Левицький*).

291. I. Прочитайте, дотримуючись правильного інтонування речень з однорідними членами. Перепишіть, вставте і поясніть розділові знаки.

1. Працею людина і славна і красива (*О. Гончар*).
2. І на тім рушникові оживе все знайоме до болю: і ди-

тинство й розлука й твоя материнська любов (А. Малишко). 3. Скрізь червоно на небі на узгір'ях і на горі (Марко Вовчок). 4. Хай живуть на світі мир і труд і спокій (В. Сосюра). 5. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами (М. Коцюбинський). 6. В лісі не було нічого ані грибів ані ягід ані черешень (Ю. Яновський). 7. І хліб і першу радість і сльозу ми все по-братськи порівну ділили (Д. Луценко). 8. Біля возів під возами й подалі скрізь було видно запорожців (О. Довженко).

II. Поясніть правопис виділених слів.

В усному мовленні характерною ознакою для однорідних членів є перелічувальна інтонація. Узагальнююче слово перед однорідними членами вимовляється з попереджувальною інтонацією, після — з підсумковою.

292. I. Прочитайте, виділяючи паузами та зміною інтонації відокремлені другорядні члени речення. Перепишіть, вставте і поясніть розділові знаки.

1. На берегах Дніпра крутих весь помережений садами стоїть у сяйві днів нових наш рідний Київ перед нами (М. Рильський). 2. Восени перед відльотом у вирій тривожиться і табунами збирається птаство (М. Стельмах). 3. Надворі ніч тиха весняна ніч засріблена місяцем (П. Загребельний). 4. У тій хатині у раю я бачив пекло (Т. Шевченко). 5. Повечерявши полягали спати (Панас Мирний). 6. За хатою на північному причілку росте розлога вишня (І. Цюпа). 7. Окрім того Соломії докучав голод (М. Коцюбинський). 8. Чіпка наперекір світові й людям якийсь веселий радий (Панас Мирний). 9. Таня вмостившись біля дідусевих ніг слухає його сумовиті легенди (О. Гончар).

II. З'ясуйте значення виділених слів.

■ 293. Перекладіть українською мовою, користуючись словником. Визначте відокремлені члени речення. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки, поясніть їх вживання.

1. Наука самое важное самое прекрасное и нужное в жизни (А. Чехов). 2. Трепещущие листики бьются друг о друга стараясь оторваться и улететь (М. Пришвін). 3. Несмотря на все их недостатки люди больше всего

достойны любви (*Афоризм*). 4. Вечером тихо без песен проезжали через станицы (*К. Симонов*). 5. Вопреки предсказанию моего спутника погода прояснилась и обещала нам тихое утро (*М. Лермонтов*). 6. У каждой даже маленькой речки есть на земле заслуги (*В. Песков*). 7. Первыми появились птицы мокрые нахохленные (*В. Астафьев*). 8. Видя чужие пороки умный избавляется от своих (*Афоризм*).

§ 13. Складне речення

Складним називається речення, що складається з двох або кількох простих речень, об'єднаних в одне ціле за змістом та інтонацією. Прості речення у складному втрачають інтонаційну завершеність. Інтонацію кінця має все складне речення, а не кожне з простих, що входять до нього.

294. Користуючись таблицею (див. с. 283, 284), дайте загальну характеристику складного речення за таким планом:

1. Поділ складних речень: а) за способом поєднання простих речень; б) за характером їх синтаксичного зв'язку. 2. Розрізнення складнопідрядних речень за будовою. 3. Види підрядних речень.

295. I. Прочитайте речення, дотримуючись правильного інтонування. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки, поясніть їх вживання. Підкресліть сполучники.

1. Надійшла весна весела закипіли в праці села розшумілися лани (*М. Рильський*). 2. Загриміло і полегшено зітхнув степ (*О. Гончар*). 3. Вдалині хиталися дерева і синів задуманий прибій (*В. Сосюра*). 4. Людьми дорожиш і тобою дорожать (*О. Гончар*). 5. Дмухнув вітер понад ставом і сліду не стало (*Т. Шевченко*). 6. Ні вітер не колихнеться ні пташка не защебече (*М. Коцюбинський*). 7. Коса була довга але вузька і хвилі скоро мушили затопити її (*М. Трублаїні*). 8. Чи то так сонечко сіяло чи так мені чого було. 9. Сичі в гаю перекликалились та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*). 10. Несподіваний ривок і ми відриваємося від землі (*А. Шиян*).

II. Пригадайте визначення складносурядного речення. Розкажіть про способи зв'язку простих речень, що входять до складносурядного, та вживання розділових знаків. Коли в складносурядному реченні кома не ставиться?

296. Прочитайте речення. Визначте, який тип інтонації (перелік, протиставлення, відбиття причинно-наслідкових зв'язків чи швидкої зміни подій) характерний для кожного з них. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Співають птицями діброви, шумлять, хвилюються жита (*В. Сосюра*). 2. Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне (*М. Коцюбинський*). 3. А літо йде полями і галями, і вітер віє, і цвіте блакить (*А. Малишко*). 4. Дощ пройшов — і Київ зеленіє (*М. Рильський*). 5. З білого зробити чорне легко, але з чорного біле — важко (*Нар. творчість*). 6. Наближається вечір, небо заволокається хмарами, зривається вітер (*О. Гончар*). 7. Уже поснули старші — і дітей заколихав піснями соловей (*М. Рильський*).

297. Прочитайте речення, поясніть вживання у них крапки з комою.

1. Розбуджена свіжим весняним повітрям, відчуває людина стремління пригорнути весь голубий світ; і вона робиться добрішою, відвертішою, співчутливішою, довірливішою (*Григорій Тютюнник*). 2. Сонце зовсім сіло, вечірня зоря погасла; над містом спускалася ніч; у хатніх шибках заблищало світло (*Панас Мирний*). 3. Край берега, у затишку, прив'язані човни; а три верби схилилися, мов журяться вони (*Л. Глібов*). 4. Останній день сунеться поволі; сіре небо цідить біле сяйво (*М. Коцюбинський*). 5. Сонце високо підбилося вгору; надворі стало душно (*І. Нечуй-Левицький*).

298. Прочитайте вірш. Як ви гадаєте, яку стилістичну роль виконує вживання в ньому різних видів складносурядних речень?

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,

А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх.
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

Т. Шевченко

299. Складіть речення за схемами.

1. , , . 2. , і . 3. , а .
4. , але . 5. , хоч . 6. , так .
7. — і . 8. ; . 9. ; ; .

300. Перекладіть українською мовою. Зіставте вживання розділових знаків в обох текстах. Який висновок можна зробити?

ПОСЛЕДНИЕ ГРИБЫ

Ветер разлетался, и липа вздохнула и как будто выдохнула из себя миллион золотых листочков. Ветер ещё разлетелся, резанул со всей силой — и тогда разом слетели все листья, и остались на старой липе, на чёрных её ветвях только редкие золотые монетки.

Так поиграл ветер с липой, подобрался к туче, дунул, и брызнула туча и сразу вся разошлась дождём.

Другую тучу ветер нагнал и погнал, и вот из-под этой тучи вырвались яркие лучи, и мокрые поля и леса засверкали.

Рыжие листья засыпали рыжики, но я нашёл немного и рыжиков, и подосиновиков, и подберёзовиков, это и были последние грибы (М. Пришвин).

301. Складіть усну розповідь на тему «Види підрядних речень» (див. с. 284) за поданими запитаннями.

1. Які речення називаються складнопідрядними?
2. На які види поділяються підрядні речення?
3. Як зв'язуються прості речення в складнопідрядному (засоби зв'язку)?

302. I. Прочитайте, дотримуючись належної інтонації. Визначте види підрядних речень, поясніть розділові знаки.

1. У селі, де немає молоді, немає майбутнього (М. Іщенко). 2. Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш (І. Франко). 3. Мати сита, коли діти не голодні (К. Гордієнко). 4. Він вважав себе дуже багатим: є молодість, є сила, є нестримне бажання працювати (С. Склярєнко). 5. Іди, іди, дощик, упади, щоб плодами красувалися сади (І. Нехода). 6. Благословен, хто викопав криницю (М. Рильський). 7. Земля без снігу — літо без хліба (Нар. творчість). 8. Дарма, що стояло тихе, сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху (Ю. Смолич). 9. Ніхто так Вітчизну не любить, як син трудової землі! (В. Сосюра).

II. Поясніть творення і правопис виділеного слова.

Складнопідрядним називається речення, в якому одне речення залежить від іншого і пояснює його.

303. I. Замініть підрядні означальні речення дієприкметниковими зворотами. Що при цьому змінилося в стилістичному відношенні?

1. Юнак *дивився* на небо, яке засіяли зорі. 2. Здалека виднілося село, що потопало в садах. 3. До току під'їжджали машини, які було навантажено добірним зерном. 4. Клен, який укрило золотавим листям, наче горів у променях сонця. 5. Я з *інтересом* прочитав книжку, що її *рекомендував* мені бібліотекар.

II. Поясніть правопис виділених слів.

304. Перекладіть українською мовою. Зіставте конструкції речень в обох мовах. Зробіть висновок.

1. Поражают мудростью и красотой пословицы и поговорки, созданные народом. 2. На картине изображены дети, бегущие от грозы. 3. Ружьё, заряженное дробью, висело на плече. 4. Солнце, вставшее над рекой, ярко осветило всё вокруг. 5. Режиссёр внимательно рассматривал кадры, снятые прошлым летом. 6. Число людей, пожелавших увидеть новый спектакль, довольно велико. 7. На перекрёстке стоит автобус, поджидающий пассажиров.

■ 305. Відредагуйте речення. Обґрунтуйте (усно) свої правки.

1. Учні вже повернулися із школи, що навчалися в другу зміну. 2. Воротар відбивав м'яч кулаком, який одлітає вбік. 3. Хлопець з усіх сил старався, щоб врятувати овець. 4. У поході, коли буваєш, то милуєшся природою. 5. Товариш сказав, що прийду завтра. 6. Вода, текуча з гір, чиста і прохолодна.

306. I. Прочитайте, дотримуючись належної інтонації. Визначте, які з речень є супідрядними, які — з послідовною підрядністю; поясніть розділові знаки.

1. Помиляється той, хто гадає, що з одержанням свідоцтва чи диплома кінчається період навчання (*Петро Панч*). 2. Почали радитися, як їм вибратися з плавнів, куди йти (*М. Коцюбинський*). 3. Над світом стояла така благословенна тиша, що було чути, як кущики жита ронили краплі роси (*М. Стельмах*). 4. Я з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї, де з дня народження мені співали солов'ї (*М. Нагнибіда*). 5. Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці, бо щастя не дається дурно (*М. Коцюбинський*).

II. Накресліть схеми речень.

У складних реченнях, що мають декілька простих речень, можливі різні види зв'язку — сурядний і підрядний, сполучниковий і безсполучниковий.

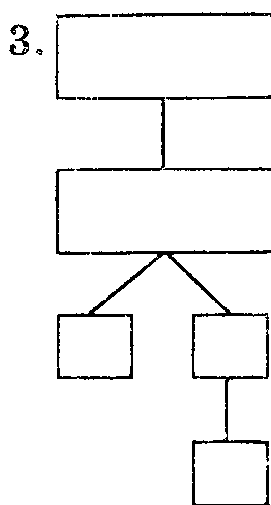
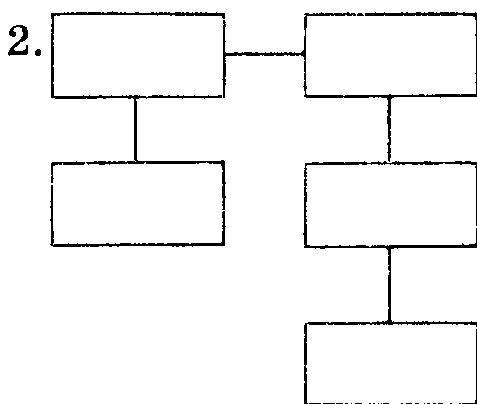
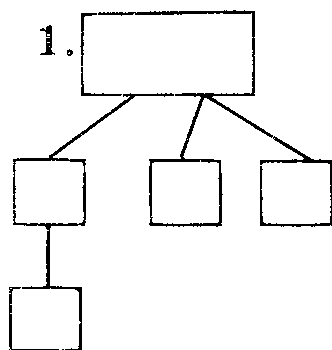
307. I. Прочитайте. Визначте види зв'язку між простими реченнями у складних; поясніть вживання розділових знаків.

1. На мить гомін стих, і стало чути, як десь лунає тиха мелодія (*Ю. Мушкетик*). 2. Квітеня виправдовував свою назву: весело гомоніли струмки, сніг розтанув, у полях зазеленіла озимина... (*Ю. Збанацький*). 3. Йдемо ми до машини, і тільки тепер я помічаю, що небо вже зовсім чисте, і сонце, піднявшись ген-ген, починає припикати. 4. Зліва співали струмки, що збігали з гір, і кожен з них мав свій голос. 5. Деревастояли обіруч голі, але вже відчувалося, що їм хочеться зазеленіти (*З тв. О. Гончара*). 6. Мати й школярі-брати давно спали, батька не було: він працював на нічній зміні (*О. До-*

вженко). 7. Перед світом чорніє ніч надворі, і час гасить світло, щоб його день не засоромив своїм промінням (Леся Українка).

II. Поясніть значення виділеного слова.

308. Складіть речення за схемами.

309. I. Перепишіть текст. Вставте пропущені розділові знаки, поясніть їх вживання.

«ЧУЄШ, БРАТЕ МІЙ»

Спочатку 1910-го з'явився текст пісні. Того року львівський тижневик «Неділя» опублікував лірико-поетичну мініатюру «Видиш, брате мій» сповнену глибокої проймаючої душі туги і відчаю за втраченою батьківщиною. Поет Богдан Лепкий що виступив під псевдонімом Нестор зумів створити проникливо-емоційну картину прощання журавлів з рідною землею передати святе почуття любові до неї невимовний біль за її утратою. Пісня *асоціюється* з долею-недолею українських *емігрантів* які із західноукраїнських земель масово виїздили (через Краків де тоді жив поет) за океан, їх мучила перспектива майбутнього «В чужині умру»... Згодом під час першої світової війни брат Богдана Лепкого Лев (Льоньо) котрий мав *хист* до поетичного слова та музики, написав мелодію до вірша.

Філарет Колесса створив на цій основі чотириголосний хор. Пісня набула значного поширення особливо серед Січових стрільців. Її *аранжування* зробив Кирило Стеценко. Зверталися до мелодії й інші композитори. Пісня виконувалася спочатку як *реквієм* борцям що впали в бою за волю України потім увійшла до кон-

цертних програм. Тільки в наш час називаються автори слів і музики. Досі пісня існувала як народна (Ф. Погребенник).

II. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділених слів.

310. Розкажіть, що таке текст (визначення тексту як складного синтаксичного цілого, його тема й основна думка, способи синтаксичного зв'язку складових частин, розрізнення текстів за стилями і типами мовлення).

311. I. Прочитайте, придумайте заголовок. Скажіть, яка основна думка тексту. Визначте стиль і тип мовлення.

Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю. Поринули весняні води, *задзюрчали* струмочки, заклекотали в ярах, *розіллялись* широкою *повіддю*. *З-під* снігу зазеленіла травиця й звеселила жайворонка. Звився жайворонок під чисте, неначе нове, небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадівши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясным; що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли в веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелені листочки та *схиливши* білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни (М. Коцюбинський).

II. Поясніть правопис виділених слів.

312. Побудуйте усну розповідь на тему «Людина і природа», використовуючи різні види простих і складних речень.

313. Напишіть твір-мініатюру «Як тебе не любити, Києве мій», обравши відповідний стиль і тип мовлення.

§ 14. Система розділових знаків

Вживання розділових знаків ґрунтується на граматичному, інтонаційному та смислового принципах. Основним, або провідним, є логіко-граматичний принцип. Відсутність розділових знаків, недоречне їх використання ускладнюють розуміння написаного.

314. Розкажіть, користуючись таблицею (див. с. 285), на які групи поділяються розділові знаки та для чого вони вживаються.

315. I. Прочитайте вірш. До якої групи належить кожний розділовий знак?

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,—
Ідїть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! орли мої!
Летіть в Україну,—
Хоч і лихо зострінеться,
Так не на чужині.
Там знайдеться душа щира,
Не дасть погибати,
А тут... а тут... тяжко, діти!

Т. Шевченко

II. Перепишіть, поставте пропущені розділові знаки, поясніть їх вживання.

1. Сніг і вітер Хурделиця Мороз (А. Головка). 2. Любіть Україну як сонце любіть як вітер як трави і води (В. Сосюра). 3. Хто поверне в рабство ту країну де свободи стяг затрепетав (М. Рильський). 4. Ой хлопчику хороший мій чому ти плачеш (А. Малишко). 5. Слава рукам що пахнуть хлібом (О. Гончар). 6. О мово рідна їй гаряче віддав я серце не дарма. 7. Ти прийшов Вернувся Сину мій, синочок (В. Сосюра).

316. Зробіть пунктуаційний розбір речень.

1. В піснях і труд, і даль походу, і жаль, і усміх, і любов, і гнів великого народу, і за народ пролита кров (М. Рильський). 2. Наближався вечір, небо заволокалося хмарами, зривався вітер (О. Гончар). 3. Защебетав соловейко — пішла луна гаєм (Т. Шевченко). 4. Ну, прокидайтеся, діти: ранок — до школи пора! (П. Грабовський). 5. Свіжий весняний вечір спускався над нашим садом (О. Гончар). 6. За селом шелестіли хліба й пахло полином (А. Головка). 7. Веселая весна була: зе-

ленів вишневенький садочок; пахучая фіалка розцвіла і звеселила свій куточок (*Л. Глібов*). 8. На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні (*Ю. Смолич*). 9. Як тільки вийдеш за поріг, лишивши рідний клас, немало сонячних доріг тобі розкриє час (*М. Упеник*).

317. Прочитайте, дотримуючись належної інтонації; поясніть пунктограми.

ПАМ'ЯТЬ ДУШІ

Хто щасливий?

Той, хто дає багато, а бере найменше. На чиїх слідах виростають найкращі квіти, хто по своїй дорозі розкидає для вжитку всіх самоцвіти.

Як?

Навіть тоді, коли ті квітки виростають з крові серця його, що зрошує землю, і навіть тоді, коли ті самоцвіти — лише стверділі сльози, що поливають дорогу життя?

І навіть тоді...

Хто ж той щасливий? Хто ж той бідний багач?

Поет.

А хто нещасний?

Той, чия душа, глибока, як море, ревниво ховає на дні цілий таємний світ, чудний і багатий, як казка.

Чия душа любить, як море, бурі.

Хто знає, що буря та підхопить з глибини все найдорожче, найбільш затаєне і викине на голий берег, на вдивовижу цікавим. Хто знає це — і прагне бурі.

Хто дає те, чого не хоче, чого не може дати, хто годує звіра м'ясом свого серця, поїть його своєю кров'ю і чує, як йому плещуть в долоні байдужі (*М. Коцюбинський*).

Різні розділові знаки зумовлюють особливості інтонування в усному мовленні певних частин та слів різних за структурою речень.

Зокрема, частина речення, виділена з обох боків парним тире, вимовляється підвищеним тоном. Перед двома крапками голос підвищується, після неї робиться вичікувальна пауза, і далі слова вимовляються звичайним тоном. Частина речення, взята в дужки, вимовляється — залежно від її змісту — підвищеним або пониженням голосом. Три крапки в середині речення вказують на схвильованість висловлювання, у кінці — на незакінченість думки.

318. I. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть їх вживання.

РУКИ МАТЕРІ

Ти стежив за матір'ю як вона ступає по підлозі як осміхається як тримає вже посічену сивиною голову. Але найчастіше мабуть твої зір ловив її проворні руки. Навіть тоді коли не мали ніякого діла материні руки не залишалися в абсолютному спокої.

Жодної хвилини не відаючи відпочинку материні руки знаходили роботу.

Не було *либонь* такого чого б вони не вміли!

Начебто весь світ постійно потребував уваги й роботи материних рук і мабуть уві сні руки теж не заспокоювались ні на мить а мали й тоді щось-таки робити.

І завжди пахли чимось... чи свіжовипраною й щойно випрасуваною білизною або пшеничним борошном і гарячим хлібом а то кропом і петрушкою і терпким гудинням огірків або яблуками грушами і медом у Спасівку а то просто вітряним осіннім полем або шпарким морозцем і снігом або першими весняними бруньками (*За Є. Гуцалом*).

II. Що означає виділене у тексті слово?

319. I. Перепишіть, поясніть розділові знаки.

1. Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив. 2. Голова в нього була темноволоса, велика, і великі розумні сірі очі... 3. Весь у полоні сумного і весь в той же час з якоюсь внутрішньою культурою думок і почуттів. 4. Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! 5. Як вправно робив, який був дужий і чистий... 6. Як гарно ніс ложку до рота. 7. Жарт любив, точене, влучне слово. 8. Такт розумів і шанобливість (*О. Довженко*).

II. Доведіть, що наведені речення становлять синтаксичну єдність.

320. I. Прочитайте і перекажіть.

НАШ ЕТИКЕТ

Хоч у повсякдення й увійшло багато словесних вітань, проте люди були завше обачливими з ними, до кожного випадку використовували далеко не весь арсе-

нал. Зранку, в обід чи ввечері уживали лише ті слова, що відповідали певному часові. Це ж стосується кількості осіб, їх віку, статі, навіть соціальної приналежності. Скажімо, коли одинак вітався з гуртом людей, неодмінно вживав множинну форму: «Здоровенькі будьте» чи «Доброго вам здоров'я» тощо.

На окрему розмову заслуговують і родинні звертання. Традиційно в Україні діти називали своїх батьків на «ви». Така форма диктувалася високою повагою до найближчих людей.

Неабияке значення має тон розмови, вміння вислухати іншого, вчасно і доречно підтримати тему. Ввічливість, уважність і чемність — основна вимога мовленнєвого етикету. Від чемного привітання, шляхетного потиску руки, невимушеної, ненав'язливої розмови виграш обопільний. Лихослів'я, лицемірність, невміння вислухати колегу, навпаки, лише нервує, псує настрій.

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово «дякую». Чи часто користуємося ми ним, особливо в магазинах? Цілий день стоїть за прилавком продавець. Беручи покупку, ми нерідко забуваємо сказати одне-єдине слово. А може, воно б зняло в людини втому, підняло настрій.

Вироблені віками і закріплені в побуті кращі форми питань-звертань, повсякденного спілкування — не звичайна людська забаганка і, тим паче, не пусте фразерство. Це наш повсякденний етикет, наша культура, взаємостосунки, зрештою, наше здоров'я не тільки в буквальному, але й у переносному значенні. Коротше кажучи, це наш спосіб життя (В. Скуратівський).

II. Складіть відповідно до мовленнєвої ситуації звернення до уявного співрозмовника зі словами *спасибі, будь ласка, перепрошую, даруйте мені, шановний Андрію Васильовичу, з приїздом, зичу здоров'я, на добраніч, на все добре, до зустрічі, щасливої дороги*.

321. I. Прочитайте і поясніть вживання розділових знаків.

Композитор Петро Чайковський приїхав до Одеси, коли там уперше було поставлено його оперу «Пікова дама». І тоді ж у т..атрі драми виступали україн..с..кі артисти, серед них і Марія Заньковецька, давнім прихильником якої був композитор. Тепер вони зустрілися. По закінче..і прем'єри «Пікової дами»

Заньковецька піднесла Чайковському лавровий вінок з написом: «Безсмертному від смертної». Ро..чул..ний н..забутн..ою грою артистки, він після вистави теж підніс їй лавровий вінок, де було написано: «Безсмертній від смертного». Так вони обмінялися щирими компліментами (*З журналу*).

II. Спишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

322. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть їх вживання.

Багато зусиль до розвитку різних наук доклали вихованці Києво-Могилянської академії. Чимало слухачів її які продовжували навчання в медичних закладах Росії і за кордоном стали відомими медиками викладачами медичних установ. То були Нестор Амбодик-Максимович основоположник акушерства ботаніки й фізіотерапії в Україні і в Росії Петро Погорецький Іван Полетика Данило Самойлович що став почесним членом дванадцяти закордонних академій. Більшість вихованців Київської академії брали активну участь у створенні лікувальних установ працювали лікарями в Грузії Прибалтиці Білорусії і звичайно в численних містах Росії. У В'ятці наприклад посаду міського штабс-лікаря обіймав Петро Чайковський (справжнє прізвище Чайка) дід знаменитого композитора Петра Ілліча Чайковського (*З журналу*).

323. Прочитайте. Знайдіть підрядні речення, визначте їх види та поясніть розділові знаки.

РИСУВАЛЬНИК І ГРАВЕР

Лише двох років не дожив до свого столітнього ювілею народний художник України Іван Сидорович Їжакевич. Велике це життя, сповнене плідної творчої праці в ім'я рідної культури, попри всі труднощі та матеріальні нестатки можна було б вважати щасливим, адже що може бути дорожчим, аніж стати на правильний шлях і сповна здійснити задумане, виконати своє призначення. Навряд чи могли батьки його — селяни-злидарі з Вишнополья на Київщині навіть мріяти про таку долю для свого сина Івася... А йому «тринадцятий минало», коли потрапив він «у науку» до Братського монастиря в Києві. Побачив там, як учні Лаврської іконописної

школи малюють, і закалатало серце. «А що як і собі спробувати?» — уперше тоді взявся за олівця. Здібного хлопчину прийняли у навчання, а згодом його забрав до своєї рисувальної школи Микола Мурашко, який уже тоді зумів розгледіти неабиякий талант.

Роки навчання у Київській рисувальній, пізніше — в Петербурзькій академії мистецтв дали чудові наслідки. Експозиції багатьох музеїв сьогодні прикрашають полотна Їжакевича. Серед них «Григорій Сковорода в дорозі», «Жнива», «Селянське подвір'я», «Продаж кріпаків» тощо. Численні ілюстрації збагачують видання творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Гоголя, І. Котляревського. Його малюнки до цих визначних книг психологічно виразні, змістовні. Визнано, що то було найсильнішою стороною багатогранної творчості митця (*З журналу*).

324. І. Прочитайте, поясніть пунктограми.

УКРАЇНСЬКИЙ РУШНИК

І сучасну, і традиційну оселю в Україні важко уявити без рушників. Тчуть їх і вишивають досі. Для краси у домі, на щастя в ньому, просто так, для душі. Узори на рушниках — то давні забуті символи: ромб з крапкою посередині — засіяна нива, вазон чи квітка — світове дерево од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка, — знак *берегині*, богині хатнього вогнища. А подивіться, де висять рушники. Над вікнами і над дверима, на покуті — це *обереги* від усього злого, що може зайти в дім.

Широкою була сфера використання рушників: на знак згоди на шлюб дівчина подавала їх старостам; намітка, головний убір уже заміжної жінки, — це довгий (8 м) рушник. У нього загортали маля, що з'явилося на світ. На рушниках опускали в домовину.

«Хай стелиться вам доля рушниками!» — казали, бажаючи людині щастя (*Г. Бондаренко*).

II. Наведіть приклади вживання виділених слів у переносному значенні.

325. Зробіть мовний аналіз речення *Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами...* (*В. Сосюра*).

§ 15. Будова тексту

● 326. І. Прочитайте. Визначте, яку будову має текст.

«ДОРОГОВКАЗИ В МАЙБУТНЄ»

Таку книжку видав Богдан Гаврилишин, дійсний член Всесвітньої академії наук і мистецтв, Всесвітньої академії менеджменту, іноземний член АН України, керівник Фонду відродження української культури, член правління Римського клубу. Вона про те, де стоїть світове співтовариство, де стоїть Україна напередодні третього тисячоліття.

Майбутнє України Богдану Гаврилишину бачиться оптимістично. Підстави для таких прогнозів — потужний потенціал нашої країни: родюча земля, природні багатства, велика промисловість і насамперед люди. Порівняно з рештою світу, пише автор, навіть із західними державами, в Україні високий загальний рівень освіти і водночас низький рівень зарплати. Якщо врахувати досить сумлінне ставлення до праці, то можна твердити, що Україна бодай в майбутньому дістане змогу приєднатися до світової економіки, здобути на світових ринках місце для себе і таким чином стати однією з провідних держав Європи.

ІІ. Зіставте свої висновки з поданими відомостями про будову тексту.

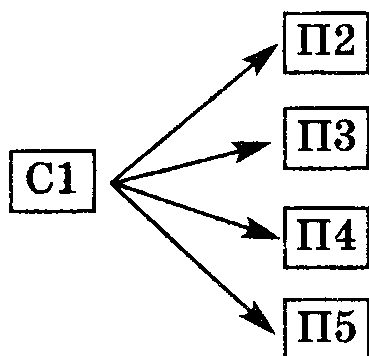
До складу тексту входять як поєднані між собою речення, так і надфразові єдності або складне синтаксичне ціле.

У надфразовій єдності можна виділити дві частини: одна з них подібна до підмета і логічного суб'єкта (це текстовий суб'єкт), а друга частина — до присудка і логічного предиката (це текстовий предикат). Текстовий суб'єкт (С) означає те, про що говориться в тексті. Текстовий предикат (П) — це те, що говориться в тексті про текстовий суб'єкт. Текстовий суб'єкт і текстовий предикат виражаються цілими реченнями — одним, двома або кількома. Проаналізуємо текст:

Сосна щедро годує багатьох лісових мешканців. Майже протягом усього року її глищею живляться глухарі. Найкращі ласощі для лося — молоді соснові пагони та кора дерев. Білки, бурундуки, шишкарі з

великим задоволенням поїдають соснове насіння. Навіть рибний молодняк охоче ласує сосновим пилком, який навесні тоненькою плівкою затягує усі плеса лісових озер та річок.

У цьому тексті перше речення — суб'єкт, в якому йдеться про сосну як джерело корму для тварин. А всі наступні речення становлять предикат. У них конкретизується думка, виражена суб'єктом. Графічно зв'язки між реченнями у тексті відображаються так:

Зв'язок першого речення з будь-яким із наступних є послідовним, або ланцюговим, тому що певний елемент першого речення стає вихідним пунктом у наступних. А зв'язок між другим, третім, четвертим і п'ятим реченням є паралельним, оскільки вони рівнозначні стосовно першого, яке вони конкретизують. Аналогом ланцюгового і паралельного зв'язку є відповідно підрядний і сурядний зв'язки на інших синтаксичних рівнях. Проаналізуємо продовження попереднього тексту:

Сосна росте на пісках, на скелях, на позбавлених рослинності та ґрунту кам'яних розсипах. Вона закріплює їх та захищає круті схили від обвалів і зсувів, зупиняє сипучі піски, оберігає від замулення річки. Завдяки сосні пощастило приборкати безкраї Олешківські піски, які протягом віків захоплювали все нові землі на півдні України. Колишня піщана пустеля перетворилася нині на зелений сосновий бір.

Ця частина тексту становить окрему мікротему, в якій речення поєднані таким чином:

Як бачимо, зв'язок між реченнями ланцюговий. Водночас при такому зв'язку спостерігається діалек-

тика суб'єктно-предикатних відношень. Наприклад, друге речення цієї надфразової єдності є предикатом першого рангу стосовно першого речення, але водночас воно є суб'єктом другого рангу відносно третього речення. Аналогічне відношення третього речення стосовно другого і четвертого речень. У поданій надфразовій єдності сусідні речення поєднані к о н т а к т н и м зв'язком, а ті, що знаходяться на відстані, — д и с т а н т н и м. Наприклад, дистантним зв'язком пов'язані перші речення обох надфразових єдностей.

Плавність розгортання теми у великих текстах забезпечується також р е т р о с п е к т и в н и м і п е р с п е к т и в н и м зв'язками. Ретроспективний зв'язок — це опора на вже сказане, а перспективний — як буде розгортатися виклад у подальшому. Зокрема, засобом ретроспективного зв'язку є повтор слова *сосна* у перших реченнях поданих надфразових єдностей, що тематично єднає ці структури.

Одним із засобів перспективного зв'язку є зачин у казках (*Діялося це за царя Гороха...*), слова типу *по-перше, по-друге; наведемо приклад, проаналізуємо факти, уявімо ситуацію і т. ін.*

327. І. Прочитайте. Назвіть види зв'язків, які використані в цьому тексті.

«СПІТЬ, ХЛОПЦІ, СПІТЬ...»

Так називалася робота Нила Хасевича, представлена ним на виставці на початку 40-х років у Львові. Створена на мотив відомої пісні Української повстанської армії, з якою художник пов'язав свою подальшу долю. Тому й заборонялося в нас донедавна говорити про нього і про його творчість, навіть ранню...

Графікою Хасевича милувалися знавці на виставках у Луцьку, Рівному, Празі, Берліні, Чикаго, Лос-Анджелесі. Високо поціновуючи створені ним книжкові знаки, сучасники ставили його в один ряд з майстрами української графіки Василем Кричевським, Оленою Сахновською, Оленою Кульчицькою, Петром Холодним, Святославом Гординським. Він міг би й далі успішно працювати в цьому жанрі. Але інші герої вже кликали за собою. Ті, з ким разом пішов воювати за сво-

боду України. Цілий альбом «Волинь у боротьбі» присвятив художник будням повстанців у лісах, які ретельно прочісували чекісти. Тоді з Москви прийшов наказ негайно розшукати автора малюнків «і перепинити його антирадянську діяльність». 4 березня 1952-го біля села Сухівці було оточено бункер. Здаватися Нил Хасевич не хотів. І загинув разом із своїми товаришами. Спіть, хлопці, спіть... (В. Шиляєв).

II. Визначте, з яких мікротем складається текст. На основі тексту складіть усне висловлювання на тему «Художник Нил Хасевич».

Зверніть увагу!

Перше речення (заголовок) і останнє наведеного вище тексту те саме, хоч мають різний смисл. Це один з конструктивних прийомів організації тексту — прийом рамки. Якщо в тексті щось протиставляється чомусь, то має місце **п р и й о м к о н т р а с т у**. Коли ж демонструється альтернативне протиставлення і вказується на можливість вибору одного з двох положень (*або..., або...*), то це **п р и й о м д и л е м и**.

328. I. Прочитайте. Визначте текстовий суб'єкт і текстовий предикат першого абзацу.

ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ

Він є одним із найвідоміших графіків і малярів США українського походження. Народився 27 січня 1915 року в селі Пилипчому Борщівського повіту на Тернопільщині. Мистецьку освіту здобув у Варшавській Академії красних мистецтв та Хорватській Академії мистецтв у Загребі. Подальша його творчість пов'язана з Мюнхеном. Там оформив багато україномовних книг і журналів та змалював кілька картин на побутові теми. 1949 року Гніздовський емігрував до США.

Темами для своїх малярських творів Гніздовський обирав пейзажі, натюрморти, а також анімалістику (зображення тварин і птахів). Проте розв'язував ці теми дуже глибоко, на філософському рівні. Він знаходив у довкіллі все досконале, гармонійне, неначе для того, щоб підвести глядача до думки, що Бог створив світ і все в ньому є прекрасним. Твори Гніздовського

мають найвідоміші музеї світу і багато приватних збирачів. Є його твори і в Білому домі — резиденції Президента США. Помер митець 8 листопада 1985 року в Нью-Йорку, його прах знаходиться в соборі св. Івана Богослова (За Д. Степовиком).

● II. Чи можна другий абзац поділити на частини? Чи завжди збігаються мікротема і абзац?

III. З'ясуйте, до якого типу і стилю мовлення належить текст. Чи впливає це на його будову?

■ IV. На основі текстів цієї і попередньої вправ складіть письмове висловлювання на тему «Дві долі».

Для текстів т и п у р о з п о в і д і характерний послідовний розвиток подій. У розповіді художнього, публіцистичного стилю виділяються експозиція, зав'язка, розгортання подій, кульмінація і розв'язка. У розповідь звичайно вводяться описи, роздуми, діалоги. Тексти-розповіді ділового чи наукового стилів простіші за будовою: в них не завжди простежується кульмінація, рідко вставляються роздуми, діалоги, описи.

У т е к с т а х - о п и с а х відображаються характерні ознаки описуваного об'єкта. Описи наукового і ділового стилів відзначаються повнотою, докладністю, тоді як в художньому стилі повнота охоплення об'єкта не є обов'язковою.

У т е к с т а х - р о з д у м а х доводяться або заперечуються певні тези, розкриваються зв'язки між явищами дійсності. Спосіб викладу змісту в текстах-роздумах може бути дедуктивним чи індуктивним. При дедуктивному викладі текст починається з тези, яка в наступних реченнях доводиться або спростовується. Завершується такий текст висновками. При індуктивному викладі спочатку наводяться окремі факти, на основі яких потім робиться висновок.

▲ 329. I. Прочитайте. Визначте, до якого типу і стилю мовлення належить текст.

Чуга — це короткий, не довший ніж по коліна одяг без коміра, а тільки з вирізом для шиї, що обшитий шкірою або червоним сукном. Рукава довгі і рівні, без будь-яких оздоб. Чуга тчеться з овечої вовни таким способом, що зверху виглядає як велика овеча шкіра з

довгою вовною, а всередині — густа тканина. Отже, чуга подібна на вивернутий кожух. Чуги робляться для жінок білі, а для чоловіків чорні (*О. Воронай*).

II. Накресліть схему тексту, відбивши зв'язки між реченнями.

330. I. Прочитайте. Охарактеризуйте будову тексту.

Історики в усі часи неоднаково оцінювали постать гетьмана Хмельницького. Складні-бо то події, центральною фігурою яких він був. Однак основні й об'єктивні наслідки діяльності Богдана свідчать на його користь. Їх два. І обидва історично значимі і незаперечні. По-перше, український народ визволився від польсько-шляхетського ярма. По-друге, Україна стала самостійною державою — козацькою республікою, досвід якої, хоч і короткий, має повчальні демократичні здобутки. При цьому Україна вперше вийшла на міжнародну арену як самостійна політична сила. Переговори з Кримом, Туреччиною, Молдавією, Семигородом (Трансільванія), Польщею, Австрією, Швецією, Росією вела як держава з державами. І не вина Богдана, що його наступники за нових обставин не зуміли відстояти козацькі вольності. Донині гетьман Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький залишається видатним подвижником української історії (*За А. Оніщенком*).

II. Побудуйте і запишіть аналогічне висловлювання про гетьмана І. Мазепу.

331. I. Прочитайте. Визначте, які види зв'язків наявні в тексті.

МАЕСТРО З ГЛУХОВА

У Болонській музичній академії золотими літерами на мармурі викарбувано ім'я Максима Березовського. 1771 року йому тут було присвоєно звання академіка як видатному музиканту.

Талант до музики у Максима помітили ще в дитинстві. З милого серцю Глухова їде він на навчання до Києво-Могилянської академії. Скоро і тут помітили його талант та й відправили до Санкт-Петербурга у Придворну капелу. А згодом, як одного з найобдарованіших її співаків, посилають Максима на навчання до Італії.

Багато літ маестро із славного українського містечка Глухова зачаровував своїм красивим голосом найвишуканішу італійську публіку. На сцені театру у Ліворно поставив Максим Созонтович оперу «Демофонт», виявив себе талановитим творцем церковної музики. Та коли повернувся до Петербурга, царедворці його не помітили. Зарахували знову до капели без будь-якої посади і перспективи. Три роки приниження і відчаю призвели талановиту людину до білої гарячки, а закінчилася ця життєва драма трагедією — самогубством.

Музична спадщина М. Березовського належить до класики хорового мистецтва. Лейтмотивом у ній є українська пісенна мелодія. Сьогодні хори і концерти Максима Березовського наснажують наше музичне відродження (За Н. Руденко).

II. Виділіть мовні засоби міжфразового зв'язку.

III. Порівняйте свої відповіді з поданими теоретичними відомостями.

Засоби міжфразового зв'язку за функцією поділяються на такі, що забезпечують єдність змісту тексту, і ті, що виражають логічні зв'язки між частинами тексту.

До засобів, що забезпечують єдність змісту тексту, належать лексичний повтор, займенники і прислівники (*хлопець — він, за річкою — там*), синоніми, перифрази (*лев — цар звірів*), близькі за змістом слова (*метробудівці — будівельники метро*), контекстуальні синоніми (*О. Гончар — письменник*), родові і видові назви (*сосна — дерево*), метафори (*сніг — біла ковдра*) і метонімії (*Франція — Париж*). До цих же засобів належать і тематично близькі групи слів, протилежні за змістом слова, відповідність часово-видових форм, питальні риторичні речення.

Засобом вираження логічних відношень між частинами тексту служать вставні слова, що вказують на послідовність аргументів (*по-перше, по-друге, отже, як бачимо*), речення із загальним значенням, слова із просторовим чи часовим значенням (*справа — зліва, одного разу — потім — пізніше*), називні речення, сполучники (*а, але, адже та ін.*), частки (*же, навіть*), вставне слово *навіки* тощо.

332. І. Прочитайте. Назвіть мовні засоби міжфразового зв'язку.

УКРАЇНСЬКИЙ МОЦАРТ

1758 року до Придворного хору у Петербурзі зараховано «камер-співачом» семирічного хлопчину з українського міста Глухова. У чарівний світ музики прийшов тоді її майбутній класик Дмитро Степанович Бортнянський. Юний співак одразу привернув увагу красивим м'яким і водночас сильним дискантом. В одинадцять літ він співає головну жіночу, а через три роки головну чоловічу партію в опері «Альцеста».

В Італію він приїхав шістнадцятилітнім хлопцем удосконалюватися в музиці і співі. А на батьківщину повернувся зрілим композитором, автором трьох опер, кількох ораторій. Петербург обдаровує Бортнянського званням композитора Придворного хору. А далі... міняються часи, змінюються царі, а Бортнянський до останніх своїх днів залишається на чолі музичного життя столиці.

Композиторська спадщина Дмитра Бортнянського багата й різноманітна за жанрами. Передовсім то — шість опер, хорові культові твори, концертні увертюри, камерні ансамблі, сонати, п'єси для фортепіано, романси і навіть музика для військових оркестрів. В усьому тому розмаїтті нерідко звучать мотиви українських народних пісень.

Біографи Д. Бортнянського слушно називають його українським Моцартом. Бо він і справді є яскравою зіркою у світовій музичній культурі (За Н. Руденко).

* II. На основі текстів «Маестро з Глухова» і «Український Моцарт» складіть висловлювання на тему «Знамениті глухівчани».

333. І. Прочитайте подані вислови. Доберіть з них ті, які ви зможете конкретизувати, додавши власні міркування, спостереження.

1. Ніяка причина не вибачає невивічливості (Т. Шевченко). 2. Ви споглядаєте зірку з двох причин: тому, що вона блищить, і тому, що вона незбагненна. Але поряд з вами — сяйво ще ніжніше і таємниця ще глибша — жінка (В. Гюго). 3. Щоб розпізнати людину, треба її полюбити (Л. Фейєрбах). 4. Смійся зі своїх прикрощів

— гіркота їх зникне. Смійся зі свого супротивника — зникне його озлоблення. Смійся і зі свого озлоблення — зникне і воно (*Я. Райніс*).

■ П. Напишіть невеликий письмовий твір-роздум на одне з висловлювань.

334. І. Прочитайте. Які запитання виникають при ознайомленні з текстом? Про що ми можемо здогадатися, хоч про це в тексті не розповідається? Назвіть інші тексти, що близькі за тематикою до поданого.

ВИДАТНИЙ МУЗИКАНТ

Діячі української культури добре знають ім'я Кошиця, яке відоме усьому світові.

Народився Олександр Кошиць у 1875 році в сім'ї священика села Ромашки Канівського повіту на Київщині. Змалку перебував під впливом народної музики: знала багато пісень мати, співала вся родина. Закінчив Київську духовну семінарію і академію, працював учителем, викладачем співів різних навчальних закладів Києва, керував хором студентів Київського університету, пропагував твори Лисенка, Стеценка, Леонтовича, Демуцького. Концерти колективів Кошиця з народними піснями, веснянками, колядками під час шевченківських днів перетворювалися на свята української музичної культури.

Композиторська діяльність митця пов'язана з театром Миколи Садовського. Він створює музику до п'єс «Зачароване коло», «Казки старого Млина», до спектаклю «Вій».

1919 року О. Кошицю було запропоновано організувати Українську капелу і поїхати за кордон. Концертні шляхи колективу з тріумфальним успіхом пролягли через Австрію, Францію, Англію, Німеччину, США...

Помер видатний композитор, диригент, популяризатор української пісні у Вінніпезі (Канада), куди приїхав 1941 року. До останнього подиху він мріяв повернутися додому, у золотoverхий Київ. Не судилося. Тоталітарний режим не визнавав, не шанував геніїв (*За А. Чалою*).

П. Назвіть види і засоби міжфразового зв'язку.

III. На основі тематично близьких текстів напишіть твір на тему «Нашого цвіту — по всьому світу».

§ 16. Типи, стилі і жанри мовлення

▲ 335. I. Назвіть основні ознаки типів мовлення і сфери їх застосування.

II. Перевірте свої відповіді, зіставивши їх з відомостями таблиці «Типи мовлення та їх ознаки» (с. 288—289).

336. I. Прочитайте. Визначте, до якого типу мовлення належить текст. Своє твердження доведіть.

Русалки — се богині земної води. Вони живуть у морі, у річках, у криницях і ставках. Русалки дуже гарні з лица, з русими або зеленими косами з осоки, з зеленими або чорними очима. Вони розпускають по плечах розкішні довгі коси аж до самих колін, ходять в одній сорочці або зовсім голі, в зелених вінках з осоки або зіллячка, прикрившись косами. Більше всього вони люблять гуляти на берегах річок, на низині коло берегів між вербами і на зелених нивах, в житах та в пшеницях. Для русалок місяць буває сонцем, і їх найбільше бачать ясної місячної ночі. Виринувши з води, русалки чіпляються на вербах, гойдаються на гіллі, бігають по траві, неначе вітер, хвилюючи зелену траву й жита, кричать у лісі, кличуть людей, а найбільше хлопців, заманюють парубків чудовими піснями (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Складіть висловлювання, що розкриває одне з понять української міфології.

337. I. Прочитайте. Визначте, до якого типу мовлення належить текст. Поясніть свою тезу.

Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серце. Кожен має свою мету в житті; але не кожен — головну мету, себто не кожен піклується про голову життя. Один піклується про череву життя, себто усі свої діла скеровує, щоб дати життя череву; інший — очам; інший — волоссю; інший — ногам та іншим членам тіла; інший — одягу та подібним бездушним речам; філософія або любов до мудрості скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий,

думки спокійні, серце мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія (Г. Сковорода).

II. Наведіть власні аргументи на підтвердження тези, сформульованої Г. Сковородою, якщо ви згодні з нею, а якщо ні, — спростуйте її.

● 338. I. Прочитайте два протилежних судження. Доведіть одне з них, спростувавши інше.

1. Співчуття — ставлення до іншої людини, ґрунтоване на визнанні законності його потреб та інтересів; виражається в розумінні почуттів і думок іншої людини, наданні моральної підтримки її прагненням і готовності сприяти їх здійсненню. Співчуття — важлива форма гуманізму міжлюдських взаємин, воно потребує великого внутрішнього такту і культури спілкування (Словник з етики).

2. Співчуття є протилежністю палких поривань, які посилюють життєве завзяття: воно пригнічує. Коли є співчуття, втрачається сила... Співчуття цілком перекреслює закон розвитку, — отже, закон добору. Воно підтримує те, що вже хилиться до загибелі, боронить приречених і неспроможних, і завдяки надміру безпорадних і безталанних, яким дозволяє жити, саме життя робить похмурим і непевним... Недолугі й безпорадні мусять загинути — це перший принцип нашої любові до людини. І в цьому їм треба допомогти (Ф. Ніцше).

II. При доведенні своєї думки дотримуйтеся поданих відомостей.

П о л е м і к а, д и с к у с і я, д и с п у т — це метод виявлення і доведення істини. Однак під час полеміки слід дотримуватися певних правил і прийомів. По-перше, потрібно визначити предмет дискусії. По-друге, необхідно точно сформулювати тези, які мають бути ясними і для опонента. По-третє, в ході дискусії не можна відхилятися від теми полеміки, важливо дотримуватися логічної послідовності у доведенні своїх положень, обдумувати кожний логічний хід: не тільки свій, а й супротивника, не тільки реальний, а й можливий. По-четверте, особливе значення під час диспуту має вміння слухати і розуміти не тільки самого себе, а й свого супротивника.

До відомих прийомів диспуту належать прийом удаваного «погодження» з супротивником, щоб завдати йому подвійного логічного удару, прийом передбачення можливих доказів опонента, щоб спростувати їх.

339. І. Прочитайте. Визначте стиль і жанр твору.

ГОВОРИТЬ МАТИ

Усі мовчіть — щось мати каже,
цвітуть притишено слова.
Вони із веселкових вражень,
з любові, що в душі жива.
Зійшлися діти всі до хати,
де хліб, як доля, на столі...
Усі мовчіть: говорить мати
вустами неба і землі.

В. Крищенко

ІІ. Зіставте свої відповіді з відомостями таблиці «Стилi і жанри мовлення» (с. 286—287). Охарактеризуйте стиль художньої літератури.

340. І. Прочитайте. Визначте характерні ознаки цього жанру.

ДИХАВ ТРАВЕНЬ

Я так старався! Я добирав слово до слова, барву до барви — хотілося розповісти про цей зелений день, про цей молодий луг, про незабудку в осоці і рудого джмелика на незабудці. Була мить, коли здавалося: схопив! І щось бентежне затіпалося в грудях. А товариш, з яким удвох рибалили, безцеремонно перервав мою розповідь: — Тш-ш-ш!.. Ти чуєш? Травень дихає...

Бринів рудий джмелик на незабудці. Бринів молодий луг. Сміявся, вигравав, переливався міріадами іскорок, дихав до запаморочення п'яно і лоскітно зелений день.

І мені болем заболів безпомічний шурхіт паперу в руці (Є. Шморгун).

■ ІІ. Складіть і запишіть один з найпростіших творів у художньому стилі — образок, взявши за взірець наведений текст.

Зверніть увагу!

Образок — маленьке оповідання з елементарним сюжетом і ескізною, фрагментарною технікою виконання.

341. I. Прочитайте. Визначте стиль тексту, його будову, види зв'язків.

Саме там, серед українців Америки, Канади, Австралії, Німеччини, Франції, Англії, збереглася шляхетна традиція, завдяки якій у найскрутніші, найдраматичніші періоди нашої історії ми зуміли вистояти як нація: велика безкорислива жертовність, покладена на вівтар нашої культури. Серед тих, хто благодійною рукою щедро «фундував» на будівництво шкіл, бібліотек, соборів, були славні гетьмани: П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа. Ця традиція продовжувалася на сході України до революції, а на заході до 40-х років. М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, Леся Українка, І. Франко, О. Кобилянська, М. Грушевський, брати Олександр та Філарет Колесси у важких умовах заборон та переслідувань творили українську літературу, музику, науку, з якими нам сьогодні не сором глянути у вічі Європи. Вони знали, що тільки тоді народ може називати себе великою нацією, коли його культура стає надбанням духовної скарбниці всього людства. Та, крім титанічного інтелекту, ці фанати вклали у справу своїх рук і останній важкою працею зароблений гріш, нерідко відриваючи кусень хліба навіть від рідних дітей. Так це було у Франка, так було і в Колесс. Так нині продовжують працювати наші країни за океаном (*С. Майданська*).

II. Охарактеризуйте особливості публіцистичного стилю.

III. Продовжіть поданий текст, використовуючи матеріал з інших джерел.

342. I. Прочитайте уривки з портретних нарисів і визначте основні риси жанру публіцистичного стилю.

ВЕЛИКИЙ МАНДРІВНИК

Світ знає і шанує його давно, бо свій науковий подвиг Тур Хейердал почав здійснювати у 22 роки. Саме тоді, 1936 року, студент третього курсу зоологічного університету в Осло кидає навчання і разом зі своєю

дружиною й однокурсницею Алісон вирушає на острови Полінезії.

На березі Тихого океану він починає вивчення матеріальної культури найдавнішої цивілізації Землі. Тут, на острові Фату-Хіва, мандрівник почув легенду про великого бога Тікі, який багато віків тому привів сюди своїх земляків з країни, що лежить далеко на Сході. Дослідник зробив припущення, що кам'яні зображення Тікі дуже схожі на велетенські статуї, котрі залишилися від давніх народів Південної Америки.

Результатом цих гіпотез була мандрівка в 1947 році на бальсовому плоту «Кон-Тікі» від берегів Перу до островів Туамоту (Полінезія) — морський шлях довжиною 5000 км.

Потім у 1955—1956 роках тривали археологічні дослідження на островах Пасхи, Рапа-Іті та Маркізьких. Увесь світ із напруженням і цікавістю спостерігав у 1969 і 1970 роках за ходом експедицій на папірусних човнах «Ра» і «Ра-2» від берегів Марокко до берегів Америки, під час яких Хейєрдал очолював інтернаціональні екіпажі. Він довів, що океан не був роз'єднуючою стихією, давні мандрівники долали-таки його на папірусних човнах.

Звичайно, всі наукові здобутки етнографа, археолога, письменника важко навіть перелічити. А на рахунку цієї людини є ще один подвиг: видатний учений у роки Другої світової війни був учасником Норвезького Руху Опору, захищав свою батьківщину зі зброєю в руках.

За своє життя Тур Хейєрдал дослідив культури різних народів. Він встановив реальність походження багатьох міфів щодо зв'язків між давніми цивілізаціями.

НАРОДЖЕНИЙ, ЩОБ ЖИТИ В НЕБІ

Є у Києві невеличка вулиця, котра носить ім'я військового льотчика Петра Нестерова. Колись на місці цієї вулиці був аеродром, злетівши з якого 27 серпня 1913 року, він зробив на висоті 600 м «мертву петлю» у вертикальній площині. (Відтоді її звуть «петлею Нестерова».)

Він народився, щоб жити у небі. І хоч закінчив артилерійське училище, проте вступив до офіцерської школи повітроплавання у Гатчині. Випробовувати літаки стало

улюбленою справою Петра Нестерова. Він шукав найкращі прийоми управління, давав рекомендації конструкторам, і весь час мріяв збудувати свій, за власним проектом літак. Та царський уряд грошей не давав. Але Нестеров, витративши власні кошти, піднявся у небо на... планері.

На рахунку авіатора перельоти, які інакше, ніж героїчні, назвати не можна. Київ — Остер — Козелець — Ніжин — Київ. (Кінооператор зняв цю «небесну дорогу» на кінострічку.) Потім Київ — Одеса — Севастополь, у заметіль. А далі Київ — Гатчина.

Під час Першої світової війни він не раз літав у ворожий тил у розвідку. 8 вересня 1914 року, побачивши у районі Жовкви австрійський аероплан, що збирався скинути бомби, атакував і протаранив його. Штабс-капітан Нестеров загинув. Він був похований спочатку на Аскольдовій могилі, а потім на Лук'янівському цвинтарі, де встановлено обеліск героєві.

II. Доберіть матеріал і напишіть портретний нарис про одного з діячів світової науки, мистецтва, культури.

Зверніть увагу!

Нарис — такий прозовий твір на актуальну тему, в якому йдеться про справжні факти, події, людей. Але це не протокольне копіювання фактів, а художньо-образне розкриття їх за допомогою вимислу. Одним з найпоширеніших різновидів нарису є портретний нарис. У ньому строго документальна основа, розвиток сюжету зумовлений біографічними даними дійсних людей. І разом з тим — це дослідження певного суспільно важливого явища.

343. I. Прочитайте уривок із статті Юрія Канигіна «Надсучасні знання у п'ять віків». Перекажіть його зміст. Визначте стиль тексту і характерні особливості цього стилю.

Головна сенсація історії науки і техніки — виявлення в наддавніх народів суперзнань і супертехнологій, досягнення яких ми можемо либонь прогнозувати для себе, та й то з високим ступенем неозначеності. Цей факт ще не осмислила наша раціональна наука... Що більше піднімається запона над інтелектуальним потенціалом супердавніх цивілізацій, то чіткіше окрес-

люються риси наших майбутніх знань. З пітьми віків ми черпаємо для себе перспективні ідеї, що несуть переверот у сучасне світосприйняття.

...У міфології давньої Індії та інших наддавніх цивілізацій існують легенди про Чорне Сонце — Люцифер (у тибетських легендах це зірка Тип'я, у ранньоантичних — зірка Немезида або Прозерпіна). Зірка Люцифера тлумачиться у легендах як друге Сонце — невидиме, але таке, що важить для життя на Землі аж ніяк не менше, ніж видиме світило. Все це вважали вимислом. І раптом у нашому, ХХ столітті, справді відкривають двійник Сонця (чорний карлик, з масою у три проценти від сонячної). Але, що особливо цікаво: останніми роками вчені доходять думки, що саме періодичне наближення Люцифера-Немезиди-Прозерпіни (другого Сонця) створює непередбачувані зміни в конфігурації орбіт Землі та інших планет, що зумовлює нетривіальні мутації структур морфогенетичних полів (фактора появи нових біологічних видів), про що і твердять наддавні легенди!

Древні знали, що планета Люцифер «відповідає» за грандіозну катастрофу на Землі, яка сталася 11542 року до н. е., коли «в один день і одну ніч» загинула Атлантида. Видовжена орбіта цієї планети немов пронизує навколосонячний простір, в якому коловими орбітами кружляє решта — десять планет. І так сталося, що 11542 року вона пронеслася неподалік Землі. Через це (тепер уже доведено) зсунулася вісь й уповільнилося обертання нашої планети. Розпочався бурхливий процес горотворення й землетрусів, стався всесвітній потоп (океанські хвилі прокотилися континентами). Почали бурхливо танути льодовики, середній рівень Світового океану зріс на 110 метрів (уявіть, скільки суходолу пішло під воду). Почали вимирати численні види тварин. Катастрофа тривала близько 100 років, протягом яких атмосфера такою мірою перенаситилась пилом і кіптявою, що сховалося Сонце. Ця каламуть осідала десятки років, отже, цілі покоління людей народилися і вмерли, не побачивши яскравого Сонця. Тій частині людства, котра вціліла (то була, очевидно, невеличка частина), довелося багато що розпочинати з нуля.

II. Доберіть твір наукового стилю і викладіть основний його зміст в одному з обраних жанрів — анотації, рецензії, відгуку, дотримуючись особливостей цих жанрів.

344. I. Прочитайте. Назвіть характерні ознаки розмовного стилю.

— Карпе! — промовив Лаврін. — А кого ти будеш сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить.

— Посватаю, кого трапиться, — знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — В Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, а стан кривий, як у баби.

— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

— То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця.

— Тиха, як телиця. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем, — сказав Карпо (І. Нечуй-Левицький).

II. Пригадайте уривок із «Кайдашевої сім'ї» І. Нечуя-Левицького, що вам найбільше запам'ятався. Перекажіть його з усіма особливостями, властивими розмовному стилю.

345. I. Назвіть характерні ознаки офіційно-ділового стилю, його жанри.

II. Розгляньте зразки ділових паперів (с. 229—230, 231, 236, 237). Охарактеризуйте особливості кожного з них.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Виступ під час дискусії

346. Пригадайте, що означають слова *дискусія*, *диспут*, *полеміка*. В разі потреби скористайтеся тлумачним словником. Чи доводилося вам брати участь у дискусії? Що вам здалося найскладнішим?

347. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Складіть план (складний) прочитаного.

Усні виступи звичні в нашому житті. Кожному потрібно вміти виступити і на зборах, і з лекцією чи доповіддю, взяти участь у диспуті тощо.

Виступ під час дискусії — це роздум проблемного характеру. Автор такого роздуму намагається знайти вирішення певної проблеми чи складного питання. Оскільки багато проблем, які постають у нашому житті, не передбачають однозначного вирішення, то роздуми часто мають дискусійний характер.

Щоб виступ під час дискусії був цікавим, виступаючий повинен сам бути зацікавленим у предметі свого виступу. Коли кажуть: людина спроможна добре виступити перед аудиторією, вміє самостійно роздумувати, сперечатися, відстоювати свої думки, судження та ін., це означає: вона не просто володіє необхідними знаннями, а й уміє їх використовувати практично.

Отже, виступ дискусійного характеру здебільшого будується таким чином: у виступі мають бути **в с т у п н а ч а с т и н а** (вказівка на те, що говоритиме виступаючий і чому), **о с н о в н а ч а с т и н а** (виклад власних поглядів на певну проблему чи питання, докази), **в и с н о в к и** (пропозиції). У такому виступі часто використовується ілюстративний матеріал для доведення основної думки (тези) висловлювання. Ним може бути так званий місцевий матеріал (приклади з життя свого класу, школи тощо). Такий матеріал, безумовно, оживляє виступи, привертає увагу слухачів, викликає до нього інтерес. Крім того, під час такого виступу слід чітко уявляти, з якою метою виступаючий буде говорити, якої реакції слухачів він домагається.

Виступ дискусійного характеру намагайтеся будувати з доброзичливістю. Навіть виступ проти якоїсь ідеї, думки потрібно будувати як підтримку позитивного, що є в запереченнях того, хто з вами сперечається.

348. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Користуючись матеріалом тексту, скажіть, яких вимог слід дотримуватись під час дискусії. Запишіть їх у формі пам'ятки. З'ясуйте значення слова *опонент* за тлумачним словником.

ВМІННЯ ПЕРЕКОНУВАТИ

Під час дискусії необхідно уміти швидко визначити головні проблеми й зосередити зусилля на їх розв'язанні.

Досвід показує, що в дискусії слід керуватися правилом: «Поступись опонентові усім, чим можна поступитися, і не стверджуй нічого такого, чого не можеш довести».

Якщо ви хочете переконати слухачів у правильності того, що говорите, то не досить буде сказати «це так і ось так». Не думайте, що люди повірять вам лише тому, що ви їм про це говорите. Щоб їх переконати, треба неодмінно викласти докази у формі фактів або свідчень.

Одним із видів доказу є посилення на авторитет. Адже більшість знань нам опосередковано передали люди, які були або є фахівцями у тій чи іншій галузі.

Щоб доказ був переконливим, необхідно назвати ім'я та прізвище авторитетної людини, на яку посилаєтесь. Замало сказати: «Багато визначних учених вважають, що...»

Щоб вплинути на аудиторію, промовець повинен бути впевнений у своїх силах, уміти завоювати повагу слухачів своїм виступом. Його мова має свідчити про те, що він досконало знає предмет і добре підготувався до виступу. Початок виступу має вирішальне значення для створення у слухачів приємного враження. Жести і міміка повинні бути невимушеними, а темп мовлення ні монотонним, ні надто швидким.

Запальна дискусія закінчилася. Ваші аргументи перемогли, більшість учасників дискусії з вами погодились. Аргументи іншої сторони були відкинуті. Поставте себе на місце опонента. Подбайте про те, щоб ваш супротивник після дискусії не залишався самотнім, щоб він не відчував озлобленості і гіркоти поразки.

Запам'ятайте, що там, де один тріумфує, в іншого виникає неприємне відчуття програної справи. Натомість там, де ніхто не поводить себе як переможець, ніхто не відчуває себе переможеним (*За І. Томаном*).

349. Уявіть ситуацію: якимось в одному класі виникла дискусія на тему «Чи кожна людина може стати гарним оратором?» Думки учнів розділилися: одні говорили, що тільки

природні дані можуть зробити людину оратором. Інші стверджували, що властивості гарного оратора набуваються, розвиваються, виховуються. Якої думки дотримуєтесь ви? Підготуйте виступ дискусійного характеру, скориставшись матеріалом поданого нижче тексту. Пам'ятайте про композицію виступу під час дискусії (чужа думка, що привернула увагу; погоджується чи не погоджується виступаючий з цією думкою; ствердження своєї думки (тези); докази (аргументи); висновок).

Пам'ятка

Як володіти голосом під час виступу

1. Пристосовуйте свій голос до обстановки, де відбувається спілкування (не говоріть голосно в громадських місцях).

2. Хто говорить занадто тихо, справляє враження людини, яка не вірить у свої сили.

3. Не говоріть занадто голосно — це справляє враження агресивної людини.

4. Постійно тренуйте свій голос; найзручніший спосіб для цього — читання вголос, під час якого постійно контролюється правильність вимови.

5. Голос підвищують тоді, коли ставлять запитання, висловлюють радість, здивування. Якщо вам потрібно когось переконати, відповісти на запитання, то голос понижують.

6. Будьте тактовні: спочатку зважте, чи нікого не образить те, що ви хочете сказати, а тоді вже говоріть.

ПОЕТАМИ НАРОДЖУЮТЬСЯ, ОРАТОРАМИ СТАЮТЬ

Багато тисячоліть тому знаменитий оратор Стародавнього Риму, видатний теоретик ораторського мистецтва Марк Туллій Цицерон виголосив фразу, яка стала крилатою і дійшла до наших днів: «Поетами народжуються, ораторами стають». Великий римлянин був впевнений, що з поетичним талантом людина народжується, а оратором можна стати, якщо докласти певних зусиль.

Цікаве і висловлювання А. Коні (юриста і громадського діяча, видатного судового оратора) про те, що потрібно розрізняти красномовність та вміння говори-

ти публічно. Якщо красномовність — це дар, яким наділена людина від природи, то вміння виступати набувається в результаті повсякденної практики, систематичних тренувань і вправ.

Дійсно, гарним оратором може стати лише той, хто хоче ним стати, хто прагне цього, хто багато працює над собою. Звичайно, природні дані допомагають людині досягти кращих результатів, але самі по собі вони не є запорукою успіху.

Давайте звернемося до історії ораторського мистецтва.

Кому не відоме ім'я знаменитого давньогрецького оратора Демосфена? Проте, мабуть, не всі знають, що його виступи спочатку не мали успіху. Коли Демосфен виголошував першу промову, то народ сміявся з нього і, висловлюючи своє невдоволення, так кричав, що оратор не міг закінчити її. Тільки ціною величезних зусиль, постійної і наполегливої праці Демосфен домогся визнання сучасників.

Давньогрецький історик Плутарх у книзі «Порівняльний життєпис» розповідає про те, як Демосфен зумів побороти свої слабкості, позбувся недоліків, які йому заважали. Щоб зміцнити свій слабкий голос, навчитися жестикулювати, позувати перед слухачами, володіти мімікою, він влаштував собі в підземеллі кімнату для занять і працював там щодня.

Демосфен навчався ораторського мистецтва в інших відомих ораторів, його сучасників. Він уважно слухав їхні виступи, стежив за ходом роздумів, відзначав для себе позитивне і негативне. Він запам'ятовував вдалі слова і вирази, а потім використовував їх у своїх виступах, придумував різні варіанти висловлення тієї самої думки, вносив до них поправки, шліфував, відточував, вибирав серед них кращий і найбільш точний варіант.

Вся майстерність Демосфена-оратора, вся його сила були здобуті постійною, наполегливою, цілеспрямованою працею.

Надзвичайно освіченим, різнобічним і невтомним оратором, за словами Плутарха, був Цицерон. Ще будучи підлітком, він з пристрасстю вбирав всяку науку, не нехтуючи ніякими знаннями. Завдяки працюви-

тості і природним здібностям, Цицерон став відомим серед своїх ровесників, а їхні батьки навіть приходили на заняття, щоб власними очима побачити Цицерона і переконатися в його блискучих успіхах.

Закінчивши шкільні заняття, Цицерон продовжував навчатися з величезною старанністю: знайомився з філософськими вченнями різних шкіл, вивчав грецьку мову, штудіював різні науки. Він відточував свою красномовність, як зброю. Наполегливо працював сам, відвідував знаменитих ораторів. Коли Цицерон став виступати захисником у суді, то його промови зразу ж привернули увагу сучасників.

Як бачите, видатні оратори багато працювали над собою, приділяли велику увагу повсякденній підготовці до публічних виступів.

І хай їхня ораторська діяльність буде прикладом для тих, хто захоче навчитися виступати в аудиторії, хто захоче стати справжнім оратором (*За Л. Введенською*).

■ **350.** Підготуйте робочі матеріали до виступу на класних зборах на тему дискусійного характеру «Чи всяка справа може бути цікавою і творчою?»

Переказ тексту публіцистичного стилю

351. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Доберіть заголовок. Перекажіть усно текст за складним планом.

У світі є батьки і діти. Твій батько і твоя мати — діти своїх батьків і матерів — твоїх дідусів і бабусь. Рід людський складається з поколінь — це велика мудрість нашого буття. Однорчасно живуть у світі кілька поколінь — покоління, що відходить; перебуває в розквіті творчих сил, висхідне; і покоління, яке тільки-но з'явилося на світ і починає усвідомлювати своє буття. Крім безлічі інших відносин, наше життя рухається також відносинами поколінь. Ти — в поколінні висхідному. Перед тобою — високо над горизонтом сонце, до полудня ще дуже далеко, життя уявляється тобі неозорим, чарівно прекрасним, яскравим і разом з тим загадковим полем, ти словнений сил і райдужних надій. Попереду тебе два покоління — покоління, для якого сонце в zenіті, і покоління, чиє сонце схилилося на захід.

Людина смертна, але безсмертний народ. Його безсмертя — в наступності поколінь. Мудрість віків зберігається в книжках і нашій історії, а багатства народної душі зберігаються в пам'яті, серці, у вчинках старших поколінь — твоїх батьків. Тим, ким ти став і ким станеш у майбутньому, ти зобов'язаний старшим поколінням. Ти пригадай, як вразив тебе допитливий, пильний, вдумливий і разом з тим здивований погляд дідуся чи батька, — погляд, спрямований ніби в саму душу твою, погляд тривожний і неспокійний.

Це дід твій і батько твій намагаються побачити в тобі самих себе, замислюються, як їм удалося повторити себе в тобі, і що ти зумів створити сам в собі — своє. Вони мають право так дивитися на тебе.

Повага, шанування старших поколінь — закон нашого життя. Поважати старших треба тому, що вони мудріші, духовно багатші за тебе.

Кожної хвилини спілкування із старшими умій вчитися в них. Не будь самовпевненим. Не думай, що коли ти молодий і сповнений сил, — ти все можеш. Є речі, які посильні тільки для старості, тому що в ній — мудрість багатьох поколінь. Воля і слово старших — закон для всіх нас (*В. Сухомлинський*).

Доповідь

352. І. Чи часто вам доводилося виступати на зборах, семінарських заняттях? Чи вдалими були ваші виступи? Чи завжди слухачі розуміли те, про що ви хотіли їх повідомити, переконати? Що здалося вам найважчим?

ІІ. Чим, на вашу думку, відрізняється доповідь від повідомлення, виступу, промови? Скористайтесь тлумачним словником.

353. І. Прочитайте текст. Складіть до нього тези.

ІІ. Дайте відповіді на подані нижче запитання.

Мистецтво усного публічного виступу — складне мистецтво, але оволодіти хоча б його основами може кожен.

Д о п о в і д ь — один із найпоширеніших жанрів усного висловлювання. Здебільшого шкільні доповіді тематично пов'язані з виучуваними в школі предметами (це переказ суті якоїсь проблеми в одному із її аспектів). Основна мета такої доповіді — донести до слухача певну інформацію, щоб її зрозуміли і засвоїли.

Оскільки доповідь сприймається на слух і немає можливості (як під час читання написаного тексту) повернутися до її початку, середини, уточнити незрозуміле, доповідач повинен допомагати слухачам зрозуміти і запам'ятати новий матеріал: із самого початку зацікавити темою, підтримувати увагу протягом усього виступу, встановлювати контакт.

Щоб такий виступ мав успіх, добре сприймався слухачами, необхідно зробити його оригінальним за будовою, своєрідним і неповторним. А для цього слід працювати над композицією доповіді.

Найбільш поширеною структурою доповіді вважається така, що складається з трьох частин: вступу, основної частини, висновку. Кожна частина має свої особливості, які треба враховувати в процесі підготовки доповіді.

Від того, як оратор розпочав доповідь, значною мірою залежить успіх виступу. Невдалий початок знижує інтерес слухачів до теми, розсіює увагу.

У вступі доповіді виділяється її тема (наприклад: «Темою моєї доповіді є «Походження і розвиток української мови»). Далі вказуються причини вибору даної теми (актуальність проблеми, значення її для конкретної аудиторії, формулюється мета доповіді, іноді коротко викладається історія питання).

Досвідчені доповідачі рекомендують розпочинати виступ з цікавого прикладу, прислів'я чи приказки, крилатого виразу тощо. У вступі також може бути використана цитата, яка змусить слухачів задуматися над словами виступаючого, глибше усвідомити висловлене положення.

Основна частина розпочинається з характеристики проблеми. Виділивши основний аспект проблеми, варто запропонувати слухачам перспективу обговорення (наприклад: «Подальше обговорення проблеми, на наш погляд, доцільно зосередити навколо таких основних положень: 1) ... ; 2) ... ; 3) ... »). Перехід до обговорення кожної окремої тези надалі робить доповідь чіткою, логічною і дозволяє потім перейти до висновків.

Переконливе яскраве закінчення доповіді запам'ятовується слухачам, залишає приємне враження

про неї. Тому рекомендується наприкінці доповіді повторити основну думку, підсумувати найбільш важливі положення. Якщо перші слова оратора повинні завсювати увагу слухачів, то останні — покликані посилити ефект виступу.

Слід пам'ятати, що слухачам не байдуже, куди дивиться доповідач. Нерідко можна спостерігати таку картину: робить учень доповідь, виступає на зборах і час від часу поглядає у вікно, кидає погляд на стіни, опускає очі, піднімає до стелі, розглядає свої руки, тобто дивиться куди завгодно, тільки не на слухачів. Буває гірше: виступаючий дивиться на аудиторію «відсутнім» поглядом. Чи можна говорити про взаєморозуміння між виступаючим і аудиторією? Звичайно, ні.

Якщо ж під час виступу переводити повільно погляд з однієї частини аудиторії на іншу, то можна створити враження гарного зорового контакту зі слухачами. Саме за таких умов можна розраховувати на успіх.

1. Що таке доповідь? Яке її практичне значення?

2. Які види монологічного мовлення найчастіше трапляються в повсякденному житті?

3. Пригадайте, які існують варіанти підготовки доповіді та її виголошення.

4. Яких вимог слід дотримуватися в процесі підготовки та виголошення доповіді (скористайтесь пам'яткою «Як готуватися до публічного виступу» на с. 91)?

■ **354. I варіант.** Уявіть ситуацію: ви стали учасником міжшкільної конференції на тему «Традиції і символи українського народу». Підготуйте доповідь для виступу на цій конференції на одну із запропонованих тем: «Рушник в українських обрядах та звичаях», «Без верби й калини нема України», «Символіка рослин у народних обрядах та піснях». Текст доповіді запишіть. Дотримуйтеся поданих у пам'ятці вимог.

Пам'ятка

Я к г о т у в а т и д о п о в і д ь

1. Визначити адресата мовлення і мету спілкування.

2. Вдуматися в тему, визначити основну думку майбутньої доповіді.

3. Опрацювати літературу з цієї теми, осмислити її.

4. Добираючи матеріал, звернути увагу на ті факти, які будуть цікаві аудиторії, перед якою буде виголошена доповідь. Зробити певні виписки.

5. Скласти робочий план і відповідно до нього систематизувати дібраний матеріал.

6. Узагальнити основні положення кількох джерел, внаслідок чого думки, викладені в кількох працях, звучатимуть повніше, переконливіше.

7. Записати текст доповіді повністю або частково (початок, кінцівку).

8. Виділити терміни, незнайомі слова, уточнити вимову і наголошення слів.

9. Говорити нешвидко, робити паузи, дотримуватися правильної інтонації.

10. Виступаючи, завжди стежити за слухачами: якщо вас перестали слухати, змінити тон мовлення, навести цікавий факт, ніколи не намагатися перекричати аудиторію.

11. Якщо потрібно заглянути до рукопису, опустіть очі, не нахиляючи голови.

12. Стежити за своїм мовленням: уникати слів-паразитів, не заповнювати паузи звуками («е-е-е», «ну-у») та ін.

13. Переказати усно текст доповіді вдома (відводиться 15—20 хв.).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

В о р о п а й О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис (репринтне видання).— Мюнхен, 1966.

Б о р и с е н к о В. Весільні звичаї та обряди в Україні.— К.: Наук. думка, 1988.

С к у р а т і в с ь к и й В. Берегиня.— К.: Рад. письменник, 1987.

П а в л е н к о Л. Біла лілея.— К.: Рад. письменник, 1988.

Щедрий вечір. Колядки, щедрівки, засівалки.— К.: 1992.

Ой вербо, вербо. Українські народні пісні.— К.: Музична Україна, 1984.

Українська бувальщина. Ілюстративний етнографічний довідник.— К.: Либідь, 1993.

К о в а л ь ч у к О. Українське народознавство.— К.: Освіта, 1994.

ІІ варіант. Уявіть ситуацію: вам запропонували виступити на факультативі з української мови з доповіддю на тему

«Походження українських назв квітів, трав». Підготуйте доповідь, запишіть її. Скористайтеся пам'яткою «Як готувати доповідь» (с. 206—207).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

К о в а л ь Л. Слово про слово.— К.: Рад. шк., 1986.

П а в л е н к о Л. Цілющі скарби землі.— К.: Наук. думка, 1984.

Ш м о р г у н Є. Дивосил-зілля.— К.: Веселка, 1990.

С к у р а т і в с ь к и й В. Берегиня.— К.: Рад. письменник, 1987.

Зверніть увагу!

Під час підготовки доповіді вживайте звернення до слухачів; для встановлення контакту з ними користуйтеся словосполученнями: *зверніть, будь ласка, увагу; як ви вже знаєте; на цьому вже наголошувалось; важливо підкреслити (виділити) такі питання, як ... ; як уже зазначалось тощо; вставні слова і словосполучення: отже, отож, таким чином, скажімо, наприклад та ін.*

Виступ з доповіддю

355. І. Прочитайте текст. Встановіть стиль мовлення та основну думку. Вкажіть мовні засоби, характерні для цього стилю.

ІІ. До якої форми мовлення належить доповідь, виступ на зборах? Це діалог чи монолог? Обґрунтуйте свою думку. Назвіть необхідні засоби виразності для публічного виступу. Скористайтеся матеріалом поданого тексту.

Л е к ц і я, д о п о в і д ь, в и с т у п на зборах вважаються жанрами усного монологічного мовлення: говорить одна людина, її мовлення не розраховане на словесну реакцію співрозмовника. Але чи добре це? Адже слухачам теж хочеться що-небудь сказати: заперечити оратору чи погодитися з ним, попросити уточнити якусь думку, роз'яснити щось, пояснити незрозуміле слово. Чому ж не прийнято перебивати лектора, оратора? Може, тоді цікавіше було б слухати виступ? Уявіть собі, що в залі сидить 20, 50, а то й більше людей. Що вийде, коли кожний слухач (бодай тільки один раз) перерве оратора? Базар якийсь буде, а не лекція.

Але досвідчений оратор розуміє, що аудиторія краще сприйматиме виступ і з більшим інтересом слухати-

ме його, якщо монолог переходить у діалог, але в діалог особливий, який веде сам виступаючий.

Ось чому в практиці ораторського мистецтва відпрацьовані прийоми, які не тільки оживляють розповідь, надають їй виразності, а й діалогізують монологічне мовлення.

Одним із таких прийомів є п и т а л ь н о - в і д п о в і д н и й х і д. Він полягає в тому, що оратор ставить запитання собі або слухачам і сам на них відповідає. Цей хід перетворює монологічне мовлення в діалог, робить слухачів мимовільними співрозмовниками оратора, активізує їхню увагу, залучає до наукового пошуку істини.

Крім цього прийому, у виступах часто використовуються так звані емоційні або р и т о р и ч н і з а п и т а н н я.

Особливістю риторичного запитання є те, що воно не вимагає відповіді, а служить для ствердження або заперечення чогось. Звернення із запитанням до аудиторії — ефективний прийом. Запитання, запропоноване слухачам, не тільки несе відповідну інформацію, а й залучає аудиторію до обговорення теми, змушує задуматися над поставленою проблемою.

До засобів виразності відносять також ц и т а т и. Декому з виступаючих здається, що цитування не вимагає особливого вміння. Проте і в цитуванні є свої особливості, свої позитивні й негативні сторони, які необхідно враховувати оратору. А тому слід домагатися, щоб із дібраних для доповіді цитат використовувались найцікавіші, найзмістовніші, оригінальні або найменш відомі. Не завжди виступаючий вміло вводить цитату, не враховуючи, як вона сприймається на слух. Потрібно так її подавати, щоб слухачі легко зрозуміли, де її початок і кінець. Цитата має бути точною. Виступаючий повинен знати, кому належать слова, з якого джерела вони взяті. Іноді ці відомості повідомляють після цитати, іноді — в кінці виступу.

Отже, ви дізналися про основні виражальні засоби. Завдання кожного виступаючого — оволодіти ними, сміливіше вводити їх у свої виступи, постійно вдосконалювати мовну майстерність, підвищуючи мовленеву культуру (*За Л. Введенською*).

356. Прочитайте текст. Чи можна його використати для початку доповіді на тему «Без верби й калини нема України»? Які виражальні прийоми і засоби вжиті автором доповіді? Чи вдалося зацікавити слухачів темою? Відповідь аргументуйте.

Шановні друзі!

Хто не знає відомої козацької балади часів Богдана Хмельницького «Розлилися круті бережечки»? В ній звучать такі рядки:

Гей у лузі червона калина,
Гей, гей, похилилася,
Чогось наша славна Україна,
Гей, гей, засмутилася.

А ми ж тую червону калину,
Гей, гей, та підіймемо;
А ми ж свою славну Україну,
Гей, гей, та розвеселимо.

З цих рядків балади постає перед нами образ калини, який символізує дух боротьби українського народу за незалежність від шляхетської Польщі.

Майже в усіх народів є улюблені рослини-символи. У канадців — клен, у росіян — берізка, а в нас — верба й калина. Правду каже прислів'я: без верби й калини нема України.

З давніх-давен наш народ опоетизував цей кущ, оспівав у піснях:

Чи я в лузі не калина була,
Чи я в лузі не червона була?
Взяли ж мене, поламали
І в пучечки пов'язали...

Пам'ятаєте, у Тараса Шевченка є вірш:

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина...

Український народ завжди дбайливо охороняв і доглядав калину. Наруга над нею вкривала людину ганьбою. А як потрібна була калина в численних обрядах, особливо у весільному! Коли випікали коровай, не-

одмінно прикрашали його калиною. Також калиновим цвітом чи ягодами оздоблювали весільне вільце молодої.

В Україні найпоширеніші два види калини — звичайна й цілолиста. У кожному регіоні вона має відповідно й свої назви: калина лісова, калина черлена, бамбара, гордина, свіба тощо. Останнім часом з'явився в міських парках і новий сорт — карльса, що примандрував до нас із Кореї. Про все це ми довідуємося з чудової книжки Василя Скуратівського «Берегиня».

357. Прослухайте підготовлені вдома учнівські доповіді. Складіть письмовий відгук, скориставшись поданим планом аналізу виступу.

1. Зміст доповіді, його відповідність темі, адресату мовлення.
2. Логічність викладу матеріалу.
3. Характер виголошення доповіді (голос, темп, інтонація, використання міміки, жестів).
4. Раціональне використання відведеного часу (приблизно 15—20 хв.).
5. Обраний варіант виголошення доповіді (написаний весь текст доповіді; виголошення з пам'яті, іноді заглядаючи в записи; наявність коротких записів, тез; виступ без будь-яких записів).
6. Використання виражальних засобів, риторичних запитань, цитат та ін.
7. Мовленнєве оформлення.
8. Загальний висновок.

■ **358.** I. Проведіть анкетування після прослуханих доповідей. Дайте відповіді на запитання.

1. Як сприйняли вашу доповідь слухачі?
2. Чи був контакт з аудиторією? Якими засобами було його досягнуто?
3. Чи досягли ви взаєморозуміння зі слухачами?

II. Уявіть ситуацію: на класних зборах, присвячених темі «Музика в моєму житті», з доповіддю про композиторів виступила дівчина, яка навчалася в музичній школі. Даючи відповідь на запитання анкети («Як сприйняли вашу доповідь слухачі?»), вона написала: «Деякі учні не слухали мій виступ, по-моєму, через те, що нічого в цьому не розуміють».

Як ви вважаєте, чи мала рацію дівчина в оцінці власного виступу? Чи не здається вам, що у відповіді відчувається не-

щирість до аудиторії, бажання поставити себе вище за слухачів? Що, на вашу думку, могло спричинити неуважність деяких учнів до її виступу? Яких вимог слід дотримуватися під час підготовки і виголошення доповіді?

Протокол

▲ 359. Пригадайте, що таке протокол. До якого стилю мовлення належить протокол? Які мовні засоби вживаються в протоколі? Чим відрізняється простий протокол від складного? Скористайтеся поданим матеріалом.

П р о т о к о л — це офіційний документ, в якому фіксуються: 1) хід зборів, нарад, засідань; 2) питання, які розглядаються; 3) прийняті рішення.

Як і всі документи, протокол має чітко визначену структуру й форму. До основних частин протоколу належать: **в с т у п н а ч а с т и н а** (номер протоколу; назва того, що протоколюється, — збори, нарада, засідання; відомості про присутніх, записується кількість їх або перераховуються прізвища та ініціали; склад президії, порядок денний).

Основний текст протоколу поділяється на розділи, які відповідають пунктам порядку денного. Вони складаються з рубрик: «Слухали» й «Ухвалили», а також «Виступили» — у складному, або розгорнутому вигляді.

У такому протоколі відбивається весь хід зборів чи засідання, точно і повно (але не докладно) записуються непрямою мовою кожне повідомлення і виступ.

З питань, які мають особливо важливе значення, приймають не рішення чи ухвалу, а резолюцію (постанову).

Р е з о л ю ц і я, як правило, містить розгорнутий вступ, який називається констатуючою частиною. У вступі описується фактичний матеріал, дається оцінка виконаної роботи (традиційно спочатку говориться про успіхи, потім про недоліки), визначаються завдання для наступної роботи, а в резолюції (постанові) зазначаються заходи, спрямовані на виконання поставлених завдань.

360. Прочитайте зразок протоколу. Визначте, що саме становить його фактичний зміст. Які особливості мови характерні для протоколів? Поясніть вираз «протокольна мова».

ПРОТОКОЛ № 5

зборів учнів 11 класу ЗНЗ № 47 м. Києва

від 25 грудня 200.. року

Присутні 26 осіб.

Голова зборів — Сидоренко С.

Секретар — Бурчак Л.

П о р я д о к д е н н и й:

1. Підсумки успішності та поведінки учнів класу за I семестр 200.. навчального року.

2. Організація вечора, присвяченого зустрічі Нового року.

1. С л у х а л и: Про підсумки успішності та поведінки учнів класу за I семестр 200.. навчального року.

Інформація старости класу Гончарук Н.

Гончарук Н. відзначила, що переважна більшість учнів мають добрі і відмінні оцінки. Проте є учні, які мають низький бал успішності (Сиротенко Т., Скиба А. — з алгебри і геометрії, Матвійчук П. — з історії).

В и с т у п и л и:

Миколайчук С. нагадала, що Сиротенко Т. довго хворіла в цьому півріччі. Вона вважає, що учениці треба допомогти, і запропонувала свою допомогу з алгебри й геометрії.

Василенко А. зазначив, що Скиба А. і Матвійчук П. несумлінно ставляться до навчання, часто пропускають уроки, приходять на заняття не підготовленими.

У х в а л и л и:

1. Скибі А. і Матвійчуку П. серйозно і відповідально ставитись до навчання.

2. Доручити Миколайчук С. допомогти з алгебри і геометрії Сиротенко Т.

3. 26 січня 200.. заслухати звіт усіх невстигаючих про їхнє навчання.

2. С л у х а л и: Інформацію Ткаченко О. про організацію новорічного вечора.

У х в а л и л и:

1. Новорічний вечір провести 27 грудня.

2. Відповідальними за організацію і проведення вечора призначити Кириченка С., Грицай Ю., Пономаренко В.

3. Відповідальний за випуск новорічного номера стіннівки — Степанчук В.

Голова зборів
Секретар

Сидоренко С.
Бурчак Л.

Зверніть увагу!

Після слів «Присутні 26 осіб» двокрапка не ставиться, оскільки немає переліку; якщо йде перелік прізвищ (наприклад, «Присутні: Іванчук О., Борисенко Л.» і т. д.), двокрапка ставиться обов'язково.

361. Прочитайте уривок із протоколу. Знайдіть помилки, допущені під час складання документа. Скористайтесь поданою схемою протоколу: 1) назва установи і її підвідомчість; 2) назва документа; 3) найменування колегіального органу; 4) вид засідання; 5) дата засідання; 6) номер; 7) місце проведення; 8) ініціали і прізвища секретаря (секретаріату) й голови; 9) склад присутніх (список або число); 10) порядок денний; 11) текст протоколу; 12) перелік додатків (якщо вони є); 13) підписи.

ПРОТОКОЛ № 2

засідання учнівської ради 11-А класу

П о р я д о к   д е н н и й:

1. Про роботу з естетичного виховання (доповідає Серед А.).

2. Гуманітарна допомога дитячому будинку.

З першого питання с л у х а л и: повідомлення відповідального за роботу з естетичного виховання Середу А., яка повідомила, що план роботи виконується. Не завжди дотримується зазначений термін проведення заходу, але це часто пов'язано з об'єктивними причинами. Вдало пройшов вечір поезії, в якому особливо активну участь взяли учні нашого класу. Проте більшість учнів все ще не активні, не хочуть брати участь у вечорах, екскурсіях.

Савченко П.: Думаю, що потрібно уважніше продумувати план. Для цього передбачати заходи, які цікаві більшості учнів класу.

Гуленко В.: Але ж вони голосували за цей план.

Савченко П.: Для цього в плані не вказувати число, коли, наприклад, відбудеться відвідання музею чи театру.

Іванчук Р.: Роботу з естетичного виховання організовано непогано. Учні стараються, дістають квитки, домовляються про екскурсії, зустрічі з цікавими людьми. Це не так просто, а буває, що йти майже ніхто не хоче.

362. Напишіть протокол (складний) зборів чи засідання, в яких ви самі брали участь. Дотримуйтеся вимог, поданих у попередніх вправах.

Розгорнута відповідь на уроці (іспиті)

363. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Вкажіть, яких вимог слід дотримуватися в процесі підготовки розгорнутої відповіді на лінгвістичну тему.

Усна розгорнута відповідь на уроці (іспиті) — це закінчене зв'язне монологічне висловлювання в науковому стилі, для якого характерні композиційна завершеність, чітка послідовність у викладі матеріалу. Це своєрідний звіт про роботу з мови за певний період.

Як часто трапляється в шкільній практиці, невміння побудувати зв'язну розгорнуту відповідь призводить до зниження оцінки за знання мовного матеріалу. А тому під час підготовки відповіді на уроці (іспиті) пам'ятайте не тільки про те, що сказати, але і як сказати.

Отже, розгорнута відповідь на лінгвістичну тему — це переважно роздум. У ньому виділяються теоретичне положення (тези) і докази. Як вам відомо, доказова частина такої відповіді складається з прикладів і їх пояснення, самостійне наведення яких свідчить про свідоме засвоєння вивченого матеріалу. Завжди дбайте про те, щоб мовний приклад відповідав суті теоретичного положення, яке висувається; думайте, коли достатньо навести для прикладу слово, словосполучення чи речення, а коли — порівняльні ряди певних мовних явищ.

Як будь-яке висловлювання, відповідь на уроці (іспиті) має вступ, основну і заключну частини. Вживайте вступні фрази типу: «Між іменником і прикметником є багато спільних і відмінних ознак»; для переходу від теоретичного матеріалу до прикладів та пояснень їх вживайте слова і словосполучення: *наприклад; при-*

кладом може служити; як приклад, може бути; крім того; таким чином; отже; поряд з тим; по-перше, по-друге та ін.

Відповідаючи на уроці (іспиті), дотримуйтеся нешвидкого темпу вимови, чітко діліть матеріал на частини, робіть паузи, правильний логічний наголос.

364. Прочитайте уривки учнівських відповідей на теми, розкриття яких вимагає зіставлення, узагальнення мовного матеріалу. Як можна стисліше висловити ті ж самі положення? Відредагуйте їх.

1. *Не* з іменником пишеться разом і окремо, і з прикметником *не* теж пишеться разом і окремо.

2. Між іменником і прикметником є багато спільного, але вони і відрізняються.

3. Іменники I відміни поділяються на тверду, м'яку і мішану групи, іменники II відміни теж поділяються на ці ж групи.

4. Складні прикметники пишуться через дефіс, а також вони пишуться разом. Через дефіс пишуться тоді, коли вони: утворені шляхом складання незалежних один від одного слів (між ними можна поставити сполучник *і*); пишуться через дефіс, коли означають колір, коли утворені від іменників.

5. У кінці дієприслівників завжди пишеться буква *и*. Дієприслівники треба відрізняти від активних дієприкметників у називному відмінку множини. На відміну від дієприслівників дієприкметники мають закінчення *-і*.

365. Порівняйте два варіанти учнівських відповідей морфологічного розбору дієслів. Як би ви оцінили кожну із відповідей? Підготуйте вмотивований відгук.

Книга вчить, як на світі жить (*Нар. мудрість*).

1. У цьому реченні *вчить* — дієслово. По-перше, означає дію: (щ о р о б и т ь?) *вчить*. Початкова форма — *вчити*.

По-друге, має постійні морфологічні ознаки: недоконаний вид, перехідне, друга дієвідміна.

У цьому реченні дієслово *вчить* ужите в 3-й особі однини, в теперішньому часі — це його непостійні ознаки.

По-третє, дієслово *вчить* виступає в реченні присудком.

2. *Вчить* — дієслово. Початкова форма — *вчити*.

Це дієслово недоконаного виду, перехідне, 3-тя особа однини, в теперішньому часі.

У реченні виступає присудком.

366. І. Прочитайте учнівську розгорнуту відповідь на тему узагальнюючого характеру «Речення і його види». Скажіть, чи повністю розкрита тема, чи переконливою є відповідь, чи є переходи від однієї думки до іншої, як робляться висновки, чи дотримується учень характерних особливостей обраного типу і стилю мовлення. Доповніть, якщо вважаєте за потрібне, відповідь необхідним матеріалом, скориставшись поданою таблицею.

Речення і його види

За будовою	1. Просте 2. Складне
За кількістю граматичних основ	1. Двоскладне 2. Односкладне
За метою висловлювання	1. Розповідне 2. Питальне 3. Спонукальне
За інтонацією	1. Окличне 2. Неокличне
За наявністю (чи відсутністю) другорядних членів	1. Поширене 2. Непоширене
За наявністю всіх потрібних членів	1. Повне 2. Неповне
За наявністю ускладнень (однорідних членів, відокремлених членів, звертань)	1. Неускладнене 2. Ускладнене

Речення бувають прості і складні, а прості — односкладні і двоскладні, непоширені і поширені, а також неускладнені і ускладнені.

За кількістю граматичних основ речення поділяються на прості й складні. Поділ простих речень на односкладні і двоскладні відбувається на основі визначення в них підмета і присудка. У двоскладному є і

підмет, і присудок, а в односкладному — є лише один головний член, і другого не потрібно.

Непоширені і поширені речення визначаються за наявністю другорядних членів.

Поділ на неускладнені й ускладнені прості речення відбувається на основі наявності однорідних членів, відокремлених членів (в неускладненому реченні їх немає, а в ускладненому реченні бувають однорідні члени і відокремлені члени).

II. Підготуйте усну розгорнуту відповідь на запитання: *«В чому полягає відмінність між такими поняттями: непоширене, неповне і односкладне речення; поширене, повне і двоскладне речення?»*

Зверніть увагу!

Типові недоліки усних відповідей:

1) відсутність початкової фрази, яка організовує загальне висловлювання; 2) непродуманість у розшаруванні окремих його частин; 3) надуживання таких слів, як «ще», «ще є», «буде», «ну от» та ін.; 4) відсутність зв'язку між частинами висловлювання; 5) невміння користуватися засобами вираження зіставних, причинно-наслідкових, класифікаційних та інших відношень.

■ 367. I. Підготуйте усну розгорнуту відповідь на тему «Розділові знаки між однорідними членами речення». Дотримуйтеся вимог, поданих у вправі 363.

II. Підготуйте усне висловлювання на тему «Як я готуюсь до іспитів», скориставшись поданими рекомендаціями.

Пам'ятка

Як готуватися до іспитів

1. Скласти графік підготовки до всіх дисциплін, з яких відбуватимуться іспити.

2. Повторювати той самий матеріал два рази протягом доби, а потім ще раз — через тиждень.

3. Скласти плани відповідей на можливі екзаменаційні запитання.

4. Дбати про те, щоб відповідь на іспиті була композиційно завершеною (переважно роздум), доказо-

вою (з прикладами), переконливою (з поясненнями); дотримуватися особливостей наукового стилю мовлення.

5. Щодня повторювати матеріал з двох навчальних предметів з перервою між ними.

6. Вести щоденник, куди записувати щодня план роботи на наступний день.

7. Уміти зняти втому (спілкування з друзями, батьками, прослуховування музики та под.).

Твір у публіцистичному стилі на суспільну тему

368. Прочитайте текст. Визначте його основну думку, стиль мовлення. В якій ситуації можливе таке висловлювання? Доберіть заголовок.

Мабуть, природа створила хлібну зернину в мить такого високого натхнення, в мить щедрого осяяння, яке витрачено нею і на саму людину. І чи не в найголовнішому слові нашої мови «життя» предки не лише воздали заслужену хвалу житу — годувальнику, а визнали його правічні заслуги в долі людства. В зернину, в цей маленький тугий злиточок матерії, стільки вкладено життєвої мудрості, добра і віри в безсмертя, що його таїна й досі здається нам магічною.

Все у нас від нього, від хліба.

А втім, і самі ми, кожен із нас — дитина своїх батьків, свого народу й хліба.

Людей, які прийшли з доброю місією, з чистим серцем чи з доброю новиною, на нашій землі завжди зустрічали з хлібиною на вишитому рушнику. Короваєм благословляли у довгу, тепер уже двоєдину дорогу одружених молодят, без хлібини не можна було зайти у новий дім.

Зрештою, вся історія нашого народу пов'язана з історією хліба, з мистецтвом його сіяти, вирощувати, косити, молотити, молоти, розчиняти тісто, пантрувати, як воно сходить, пекти, а коли хочете, то й гречним, вихованим ще з дитинства умінням його їсти. Цілий цикл, у якому є свої таємниці, досвід, розрахунок, цикл, за яким можна вимірювати літа людського життя (За В. Яворівським).

369. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Яку роль відіграв у світогляді Г. Сковороди образ зерна?

... Малий Гриць Сковорода сприймав слово як музично-живописний елемент, підходячи до письма як до образного мистецтва. Слово звучало йому наче музика; пізнати значення книг, вкритих писемними знаками, було для хлопця майже те саме, що відчутти красу мелодії. А ще були розповіді батька й матері, цікаві розмови старших увечері на колодках, співи старців, гуляння парубків і дівчат, народні прикмети й повір'я, кольорова книга природи...

Безліч обрядів, пісень, повір'їв зв'язано із зерном. Ходячи разом з іншими хлопчиками на Новий рік по хатах, Гриць Сковорода посипав зерном, приспівуючи: «Роди, Боже, жито, пшеницю, всяку пашницю. З колоска — жменька, а з снопа — мірка». В середу на четвертому тижні великого посту мати пекла хрести і клала їх у засік із пшеницею, де вони й лежали до сівби. Навесні батьки виїжджали в поле, розкладали печені хрести в усіх кутках ниви, вклонялися тричі до землі і промовляли: «Роди, Боже, жито, пшеницю, всяку пашницю на всякого долю!» Коли кінчали роботу, сідали на межі і їли черстві хрести. Зерно й соломі з першого снопа зберігали. Коли боліли натружені руки і особливо поперек, мати давала пити відвар із соломи, а з зерна робили припарки. Такою життєдайною силою наділяли зерно. Минуть роки, і у світогляді Сковороди образ зерна відіграє велику роль. Говорячи про силу слова, про зміст поезії, про ритм музичного твору і ритм життя, він порівнюватиме його з силою, яка начебто закладена в житньому колосі. Пояснення сенсу своїх байок починатиме словами: «З цього зерна...»

Наївне здивування хлібороба перед таємницею життєвої сили зерна переростає у свідомості Сковороди у філософське питання про значення і сутність явищ матеріального світу (3 кн. *«Григорій Сковорода»*).

370. І. Прочитайте текст. Чи використали б ви його для початку твору-роздуму на тему «Ти і твій хліб»? Чому?

У всі віки, на всіх перепуттях історії хліб був найбільшим із багатств. Коли його обмаль — чванькувате золото просто непотріб. Його закопують у землю,

його ховають за ковані двері як найпідлішого злочинця. А хліб і в бундючні хороби, і в прості селянські оселі здавна вносили на підносах із шанобою. Ти, золото, годишся тільки для того, щоб на тобі подавати до столу звичайний чорний житній хліб. Недарма збіднілі народи відверталися від держав, що мали багато золота, а простягали руки до тих, які мали багато хліба.

Тож недарма хлібом і сіллю зустрічає Україна своїх дорогих гостей. Можливо, в інших державах не так заведено. Можливо, там, де владарює золото, за хліб і гребуть золото. У нас віддають хліб тією ж міркою, якою позичали... (За В. Земляком).

II. Напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на тему «Ти і твій хліб». Щоб найповніше розкрити основну думку, наводьте конкретні приклади із життєвих ситуацій, а також із радіо- і телепередач. Дотримуйтеся характерних особливостей публіцистичного стилю. Скористайтеся поданим планом.

1. Хлібом праця годує.
2. Доля хліба залежить від усіх і від кожного.
3. Хліб — всьому голова.
4. Хліб великий і прекрасний, тяжкий і трагічний: за нього платять кров'ю і життям.
5. Шматок хліба, поділений навпіл, робить людей друзями.
6. Гідний жалю той, хто не відчув радості, поділившись хлібом.
7. Твоє ставлення до хліба виховує інших.
8. Шануй у хлібові свою і чужу працю.

Реферат

371. Прочитайте текст. Поясніть різницю між доповіддю і рефератом. Яких вимог слід дотримуватися, працюючи над рефератом?

Відомо, що робота з книжкою вимагає не тільки вміння розібратися в змісті, відібрати суттєве, основне, а й уміння дати певну оцінку прочитаному, зробити необхідні висновки.

Доповідь, розроблена на основі критичного огляду, вивчення декількох джерел, називається **р е ф е р а т о м**. В основі його лежить стислий переказ у письмовій формі чи у формі публічного виступу змісту

книжки, результатів вивчення якоїсь проблеми, підсумків наукової роботи. У школі, інституті підготовкою реферату вважають написання певного тексту, пов'язаного як із самостійною роботою школярів, студентів, так і з аналізом додаткової літератури, а також виступ на основі цього тексту на семінарі, конференції, в науковому гуртку тощо.

Щоб реферат був змістовним, необхідно приділити увагу добору матеріалу. А для цього рекомендується використати не одне джерело, а декілька. Перш за все потрібно з'ясувати, яка існує література з теми реферату, скласти її список. Користуючись різними каталогами (алфавітним, систематичним, тематичним), бібліографічними виданнями, довідковою літературою, ви знайдете необхідну вам літературу.

Працюючи з книгою, потрібно передусім настроїти себе, дати собі цільову установку: вивчити за книжкою те чи інше питання, яке потрібно висвітлити; критично проаналізувати зміст книжки; перевірити, чи збігається ваша оцінка якоїсь проблеми з думкою автора, інших авторитетних осіб; дібрати для реферату більш яскраві факти, приклади, цікаві положення та ін.

Подібні установки допомагають більш цілеспрямовано працювати з книгою і передусім визначити вид читання: суцільне, вибіркове, комбіноване. Під час суцільного читання книга прочитується повністю, від початку до кінця, без будь-яких пропусків. Іноді для теми достатньо вивчити не всю книжку, а лише окремі її розділи, параграфи. Таке читання називається вибірковим. Комбіноване читання — це суцільне читання одних частин і вибіркове — інших.

Реферат, як і доповідь, включає три частини: вступ, основну частину і висновок. У вступі розкривається актуальність теми, її зв'язок з важливими проблемами сучасної практики, історія питання. Може бути поданий короткий огляд використаної в рефераті літератури. У висновку (заклучній частині) формулюються основні висновки із всього сказаного, вказуються питання, які вдалося висвітлити більш-менш повно, і ті, які потребують подальшої роботи.

372. Ознайомтеся із зразками рефератів (підготовлених у попередні роки), їх структурою та оформленням. Чи знаєте

ви, як потрібно оформляти реферат? Звірте свої міркування з поданим матеріалом.

Зверніть увагу!

Під час оформлення реферату потрібно на титульній сторінці вказати назву установи, де виконано роботу, тему реферату, прізвище та ім'я її автора, клас (групу, гурток), де він навчається, рік написання, прізвище керівника роботи. Реферат має бути чітко написаним або віддрукованим. Текст пишуть лише з одного боку аркуша, залишаючи ліворуч поля. Також враховується загальний вигляд реферату, оформлення цитат, посилань, списку використаної літератури.

Пам'ятка

Я к п и с а т и р е ф е р а т

1. Визначити адресата і мету спілкування.
2. Дібрати відповідну літературу.
3. Опрацювати дібрані джерела з робочими стислими помітками, закладками в книжці.
4. Скласти план відповідно до обсягу реферату (його пункти розкриваються приблизно на однаковій кількості сторінок).
5. Оформити яскравий, привабливий вступ.
6. Дати перелік основних висновків, узагальнень та рекомендацій.
7. Оптимальний обсяг реферату — 10—12 друкованих сторінок. Такий реферат потребує для усного викладу перед аудиторією 10—15 хвилин.
8. Під час усного виступу краще розповідати, а не читати реферат. Для цього скласти розгорнутий план-конспект на 2—4 сторінки.
9. Під час добору мовних засобів для написання реферату необхідно враховувати особливості наукового стилю мовлення.

■ 373. І. Підготуйте реферат на одну з поданих тем (на вибір):

1. Лексика сучасної української мови з погляду її походження і розвитку.
2. Синонімія в українській мові.
3. Українська лексикографія.

Скористайтеся книжками: Доленко М., Дацюк І., Квашук А. Сучасна українська мова.— Вид. 3-тє, перероб., доп.— К.: Вища школа, 1987; Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови.— К.: Либїдь, 1992 та їн.

II. При підготовцї реферату дотримуйтеся вимог, поданих у пам'ятцї (с.223).

Звіт про виконану роботу

374. Прочитайте текст. Визначте вимоги, яким повинен відповідати звіт про роботу.

З в і т — це документ, який містить відомості про виконання роботи, завдання, доручення, план, підготовку чи проведення заходів і подається установі чи посадовій особі. Це — інформація про роботу, діяльність колективу, організації за певний проміжок часу.

Звіт може бути усний чи письмовий, оформлений у вигляді тексту або цифрових (статистичних) даних. Складається він за планом, який передбачає загальну характеристику роботи, аналіз її позитивних і негативних сторін, висновки й оцінки того, що зроблено, а також пропозиції щодо поліпшення в майбутньому діяльності того, хто звітує (чи якогось колективу).

Звіти розрізняють періодичні і разові. Періодичні затверджуються керівником, який підписав цей план; разові адресуються посадовим особам, від яких одержано завдання чи доручення.

Звіт про роботу здебільшого складається з таких частин: заголовка із зазначенням, хто і про що звітує та за який термін; вступу, в якому перелічується передбачений планом певний обсяг роботи; опису виконаної роботи, планових заходів, підпису його автора чи відповідальної особи певного колективу, організації чи установи, дати.

Текст разових звітів, як правило, розпочинається словами: «*За Вашим розпорядженням від (такого-то) числа...*» Це посилення на завдання служить першим логічним елементом змісту цього документа. Далі йде опис виконаної роботи і висновок, аналізуються підсумки і висловлюються пропозиції.

375. Прочитайте зразок звіту про виконану роботу. Чи відповідає він вимогам до оформлення такого документа, поданим у вправі 381?

ЗВІТ

старшого майстра Симончука П. І. про виробничу практику учнів 11 класу на базовому підприємстві

Учні 11 класу технічного коледжу №.. м. Києва (28 осіб) проходили виробничу практику на базовому підприємстві протягом лютого 2004 року.

Детальну програму виробничої практики в основному виконано успішно. Слід відзначити високу теоретичну підготовку і виробничі навички учнів: Сидоренка П., Іванчук Р., Богатир О., Паламарчука С. Проте частина учнів (Кривенко І., Ведмідь І., Лазаренко М.) з деякими завданнями не впорались. Були випадки порушення техніки безпеки, трудової дисципліни, що могло призвести до травматизму. Відставання цих учнів пояснюється їхньою слабкою теоретичною підготовкою і дисципліною, недостатнім контролем за самопідготовкою.

2 березня 2004 року

Ст. майстер
Симончук П. І.

376. Складіть письмовий звіт про виконання якогось індивідуального чи групового завдання (надання допомоги відстаючим, проведення екскурсій тощо). Дотримуйтеся вимог, поданих у вправі 374, та зразка звіту.

Переказ із творчим завданням

377. І. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку, доберіть заголовок.

Козацтво виникло у XV столітті як збірна назва козаків в Україні. Його поява була як реакція на посилення соціально-економічних та національно-релігійних утисків населення України з боку української та польської шляхти, католицької церкви. В пошуках місця для вільної праці селяни і міщани почали колонізацію малозалюднених південно-східних степів, де засновували поселення і оголошували себе вільними людьми — козаками. Під тиском панської колонізації, що поширювалась услід селянській, частина козаків відступила за дніпрові пороги (так званий Низ), де у першій половині XVI століття створила своєрідну ор-

Кожна людина повинна уміти скласти і написати заяву, довідку, доручення, розписку, автобіографію, протокол, характеристику, правильно написати доповідну записку, заповнити анкету, скласти текст телеграми, написати план роботи, запрошення тощо.

Для всіх текстів рукописних чи друкованих документів характерні такі ознаки, як: ясність, точність, компактність, гранична стислість викладу з використанням термінології, часте вживання віддієслівних іменників, відіменних прийменників (*на основі, за рахунок, згідно з, з метою та ін.*), складних сполучників (*внаслідок того що, у зв'язку з тим що, зважаючи на те що*), оповідний характер викладу, перевага прямого порядку слів у реченнях, слабка індивідуалізація стилю мовця, повна відсутність художньо-образжальних засобів.

В офіційно-діловому стилі до точності мовлення ставляться найвищі вимоги. Вони виявляються у використанні спеціальних термінів, дат, цифрових даних, у точній назві установ.

Лаконічність ділового мовлення досягається стислістю слів і використанням спеціальних форм паперів.

Щоб правильно оформити різноманітні ділові папери, потрібно враховувати особливості офіційно-ділового стилю мовлення, дотримуватися основних вимог до будь-якого документа, а саме:

1) додержуватись прийнятих у даному суспільстві форм ділових паперів, їх структури та ін.;

2) дотримуватися норм сучасної української літературної мови, не вживати калёк, використовувати загальновідомі, зрозумілі слова і конструкції;

3) не використовувати просторічних, діалектних, розмовних, емоційно-експресивних мовних засобів;

4) домагатися логічної завершеності, чіткості висловлювань, точності викладу, вичерпності й переконливості обґрунтувань;

5) уникати двозначності, багатослів'я;

6) писати слова, відступаючи від краю аркуша (зліва), бо цього вимагають технічні умови (підшивання ділових паперів); не варто «втискувати» в рядок частину фрази, а потрібно перенести її в наступний рядок (не можна переносити в наступний рядок прізвище, зали-

шаючи в попередньому ініціали; не слід відривати при перенесенні назви посад, звань від прізвищ);

7) дотримуватися пунктуаційних правил (після цифрових позначень може ставитися крапка, тоді речення розпочинається з великої літери, а фраза закінчується крапкою; цифрові і буквені позначення можуть подаватися з дужками (а), б); 1), 2) і т. д.), тоді перше слово переліку пишеться з малої літери; словесна нумерація передбачає здебільшого завершене речення, крапку в його кінці, кому після вставного слова *поперше* і т. ін.

382. Випишіть групи мовних засобів у такій послідовності: 1) часто вживаються в офіційно-діловому стилі; 2) можуть вживатися в цьому стилі; 3) не вживаються в офіційно-діловому стилі.

Розмовна лексика, слова загального роду, неповні речення, особлива поетична лексика, архаїзми, повні поширені речення, складносурядні речення, звертання, вставні слова, слова в переносному значенні, визначення-епітети, офіційна термінологія, стійкий прямий порядок слів, слова іншомовного походження, фразеологізми офіційного характеру.

383. Ознайомтеся з текстами заяв, з їх оформленням і дайте відповіді на запитання.

1. В якій послідовності розміщені відомості в заяві (яка її побудова)?

2. Яка із заяв є простою, а яка — складною (вмотивованою)? У чому полягає різниця між ними?

Директорові Васильківської
загальноосвітньої школи

.....
Петренка Сергія

ЗАЯВА

У зв'язку з хворобою матері прошу звільнити мене від занять на 10 днів.

12.04.200.. р.

С. Петренко

ганізацію українського козацтва — Запорозьку Січ. Низові козаки займались різними промислами, рибальством, скотарством — і все це в умовах постійної боротьби з турками й татарами.

У 1775 році уряд царської Росії зруйнував Запорозьку Січ. Одну частину козаків було покріпачено, інша частина втекла за межі Росії і заснувала на підвладній Туреччині території Задунайську Січ.

Козацтво відіграло виключну роль у вітчизняній історії, справило величезний вплив на формування специфічних рис традиційно-побутової культури, етнічної самосвідомості та національного характеру українського народу. Вже самим фактом свого існування воно надихало українців на боротьбу проти феодального гноблення, за національну незалежність.

Козацьке військо відзначалося стійкістю у боях, витривалістю, суворою дисципліною. Козакам були властиві взаємодопомога і взаємовиручка. Високі моральні принципи та ідеали козацтва стали взірцем для багатьох поколінь українців (*За кн. «Українська минувшина»*).

II. В якому стилі викладено текст? Доведіть свою думку.

378. Прочитайте статтю «Козак Мамай» з енциклопедії, перекажіть її. Назвіть стиль викладу.

Козак Мамай — традиційна назва української картини, відомої в багатьох варіантах: «Козак-бандурист», «Козак — душа правдивая» тощо... Ім'я «Мамай» не пов'язане з певною особою, а є назвиськом козака (з XVIII ст. — гайдамаки) взагалі... Залежно від часу виконання картини «Козак Мамай» мають різне спрямування і різні деталі. У XVII ст. образ «Козака Мамає» набуває епічного звучання, з'являються характерні для цієї доби вбрання і військові деталі. XVIII ст. дає пам'ятки, в яких відбилися антифеодальні селянсько-козацькі виступи.

379. Уточніть за словником значення поданих слів, по можливості використовуйте їх та дібрані самостійно слова у переказі.

Зразок. Гаківниця — довга і важка рушниця з гаком на прикладі, яка була на озброєнні запорозьких козаків у XV—XVI ст.

Спис, порохівниця, пістоль, люлька, литаври, жупан, кармазиновий.

380. Прочитайте текст — опис картини з обрамленням, перекажіть його і запишіть. Продовжіть виклад власного ставлення до персонажа картини — козака Мамая. Висловіть своє враження від опису, передайте відчуття зображеного часу, подій.

Картину він пам'ятає стільки, скільки і себе на світі... Варто закрити очі, а вона — перед ним, як намальована.

Безмежним, осяйним степом летить вершник. Баский кінь, вірний товариш, наче виростає із землі, а в буйній гриві весело грають живі вихори і несуть понад високими і густими травами козацьку пісню...

Гордий і сильний, вершник випростався в сідлі на весь свій могутній зріст, чолом, здається, сягнув до хмар, а душу відкрив пісням. Руки бережно тримають кобзу, простягаючи її назустріч вітрам, пальці лежать на струнах, але наче не вони перебирають струни, а степовий вітер.

Креше копитами буйний кінь, мовчать пістолі, відпочиває шабля, насторожено, мов на чатах, виструнчився над сідлом спис, тільки кобза промовляє на весь степ. То владарює пісня! Але як тільки загримить у степу від чужого копита — вдарить пісня тривогу, полетить сполохом по рідній землі, а замість кобзи блисне в руках шабля, заговорять пістолі, караюче для ворога свисне спис.

Хлопець відриває погляд від картини і чує, як його охопило дивне відчуття: ніби оце він побував разом з козаком у степу, промчався вихором на коні, бо й досі срібним передзвоном озиваються струни кобзи і далеким відлунням вторить пісня (Я. Гоян).

Заява. Доручення.

381. Прочитайте текст. Про які вимоги, що ставляться до офіційного документа, ви дізналися вперше? Скажіть, чому саме до точності викладу в текстах офіційно-ділового стилю ставляться особливо високі вимоги. Назвіть стиль мовлення, в якому точність є важливою стильовою рисою.

Д і л о в е м о в л е н н я — один із видів писемного мовлення, який характеризується особливостями стилю, лексики, сфери використання.

Ректорові Українського
національного
педагогічного
університету
ім. М. Драгоманова

.....

Савенко Ганни Іванівни,
що проживає в м. Боярка
Київської області,
вул. Лісова, буд. 7

ЗАЯВА

Прошу допустити мене до вступних іспитів на філологічний факультет зі спеціальності українська мова і література. В 200.. році я закінчила ЗНЗ № 3 м. Боярки.

До заяви додаю: 1) атестат про освіту за №.. ; 2) характеристику для вступників до вузу; 3) довідку про стан здоров'я (форма № 286); 4) 4 фотокартки.

7.07.200.. р.

Г. Савенко

Зверніть увагу!

Складна (вмотивована) заява відрізняється від простої тим, що в ній не лише викладається прохання, а й дається його обґрунтування, пояснюються причина, мотиви. У складній заяві може вказуватися, які саме документи до неї додаються. Їх перелік дається після основного тексту заяви перед підписом.

384. Прочитайте. Складіть схеми речень. Скажіть, чи є серед них такі, що потребують редагування. Відповідь аргументуйте.

1. Прошу надати мені гуртожиток, якого я потребую.

2. Оскільки в мене немає житла, прошу надати мені гуртожиток.

3. Прошу надати мені гуртожиток, необхідний для мого проживання.

4. Враховуючи те, що мені немає де жити, прошу надати мені гуртожиток.

5. Прошу надати мені гуртожиток для проживання.

385. Складіть самостійно заяву: 1) директорів школи про

звільнення від занять у зв'язку з переїздом на нове місце проживання; 2) до вищого навчального закладу з проханням допустити до вступних іспитів. Дотримуйтеся вимог, поданих у вправі 383.

386. Назвіть документ, користуючись яким одна особа дає право іншій від свого імені виконати певні дії (наприклад, одержати гроші, цінності та ін.). В яких випадках і з якою метою він видається? Чи часто вам доводилося його складати? Які труднощі при цьому виникали (у змісті, формі)? Скористайтесь поданим матеріалом.

Д о р у ч е н н я — це документ, що дає право комунедбудь діяти від імені особи, що видала цей документ. Доручення бувають **с л у ж б о в і** (коли доручає організація) і **о с о б и с т і**; **р а з о в і** і на тривалий період. Якщо ж термін дії доручення не вказується, то воно зберігає силу протягом року.

Службове доручення здебільшого пишеться на спеціальних бланках, в яких від руки вказується, кому видається, що і де. Таке доручення може бути оформлене і на друкарській машинці.

В особистому дорученні пишеться:

1) назва документа; 2) хто доручає (прізвище, ім'я, по батькові); 3) кому доручається (прізвище, ім'я, по батькові в давальному відмінку); 4) що доручається (числові дані пишуться словами і цифрами); 5) назва установи чи організації, в якій будуть одержані товарно-матеріальні цінності; 6) дата видачі доручення; 7) підпис того, хто видав доручення; 8) засвідчення підпису відповідальною особою і печаткою.

387. І. Прочитайте зразок доручення. Визначте, чи відповідає він вимогам, поданим у вправі 386.

ДОРУЧЕННЯ

Я, учень 11 класу Тарасівської загальноосвітньої школи Сергієнко Олексій Андрійович, доручаю учневі 11 класу Зайчуку Петру Григоровичу одержати в ТОВ «Тарасівка» зароблені мною гроші в сумі... (   ) гривень.

Число

О. Сергієнко

Печатка

Підпис Сергієнка О. А. засвідчую
Директор школи

П. Як на вашу думку, чи вважатиметься дійсним документ, в якому не вказано дати і немає підпису? Яке значення і мету має засвідчення підпису?

■ 388. Складіть документ, в якому ви доручаєте своїй матері або батькові одержати вашу стипендію (в документі слід зазначити адресу матері або батька та паспортні дані — серія, №, ким виданий, число видачі).

Твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему

389. Прочитайте текст, визначте його основну думку. До якого стилю мовлення він належить? Відповідь аргументуйте. Складіть план.

Добро і Зло — міфологічні персонажі, що виступають, як правило, у дуалістичних міфах, які базуються на протиставленні двох символів — корисних і шкідливих; персонажі давньоукраїнського фольклору.

Між Добром і Злом постійно точиться боротьба, яка за народними устремліннями, бажаннями повинна закінчуватися перемогою першого.

Етимологічний словник української мови зазначає історичну спорідненість слів *добрий*, *добро* зі словами на означення «хоробрий», «міцний», «корисний», «гарний», «граціозний». Слова «злий», «зло» споріднені у своєму походженні із лексемами, що означають «лихий», «грубий», «нахаба», «кривда», «несправедливість», «ударити», «фальш», «брехня».

У народі поняття Добра і Зла пов'язувалися з такими важливими категоріями, як людина, рід, діло, розум, доля, душа, серце та ін. У стародавніх іменах *Доброслав*, *Добромисл* теж не випадково є перша частина. Називаючи так дітей, батьки вірили, що у них буде добра, світла доля. У стародавніх колядках, побажаннях, примовках люди зичили один одному саме добра. Коли зустрічались: «Доброго здоров'я!», «Доброго вечора!», «Дай, Боже, час добрий!» Коли були у гостях, прощаючись, теж зичили тільки добра: «На добро!», «У добрий час» (побажання щасливої дороги у житті). Існував звичай платити добром за добро, і хто його порушував, піддавався загальному осуду.

Усна народна творчість і нині розглядає Добро і Зло як антиподи, віддаючи перевагу першому. Наприклад: «Добре роби, добре й буде», «Добро довго пам'ятається, а лихо ще довше», «Хто людям добра сажає, той і собі має», «Добре діло роби сміло», «До доброї криниці стежка утоптана», «Добрий чоловік надійніше кам'яного мосту», «Від добра добра не шукають», «Все добре переймай, а зла уникай», «З добрим поживеш — добре й переймеш, з лихим зійдешся — і свого позбудешся».

Водночас добро і зло нині — це моральні категорії, в яких даються позитивна і негативна оцінка людям, явищам, подіям тощо. Добро розглядають як морально-позитивне у мотивах діяльності людини, суспільстві, зло — негоже, негативне. Протягом багатомісячного розвитку історії Добро і Зло пояснювали як надприродні незалежні від людини сили, як вираження лише емоцій людини, як історичні поняття, що мають конкретний зміст і відображають реальні умови життя в суспільстві (*З журналу*).

390. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Доведіть, що текст належить до публіцистичного стилю мовлення. Які стильові особливості характерні для цього стилю?

ГІДНІСТЬ

Є така тонка і ніжна, сильна і мужня, недоторканна і незламна річ — гідність людської особистості. В житті людина зустрічається з красою і підлістю, радістю і горем; в її духовному житті бувають години торжества і години страждання; душу її стрясає всепоглинаюча любов і відчуття мерзенності; бувають такі повороти і збіги обставин, коли треба відмовлятися від задоволення й піти на жертву в ім'я блага рідної, близької людини, особливо блага дружини і дітей, треба піднятися силою своїх думок, переконань над почуттями і емоційними поривами.

Усе це вимагає гідності. Треба з гідністю жити, працювати, користуватися матеріальними і духовними благами, на які ти маєш право, з гідністю переживати радість і горе, з гідністю хворіти і зустрічати свою останню годину. У найважчих обставинах — навіть тоді, коли життя здається неможливим, не можна пересту-

пати ту грань, за якою кінчається владарювання розуму над нашими вчинками і починається темна стихія інстинктів і егоїстичних бажань. Бережи, утверджуй, розвивай, піднось свою людську гідність! Корінь твоєї гідності — в благородних переконаннях і думках.

Гідність — це мудра влада тримати себе в руках. Благородство твоєї людської особистості виявляється в тому, наскільки мудро і тонко ти зумів визначити, що гідне і що негідне. Гідне повинне стати самою суттю твоєї духовної культури, негідне нехай викликає в тебе презирство, огиду (*В. Сухомлинський*).

391. І. Уявіть ситуацію: вам запропонували взяти участь у випуску рукописного журналу «Люди навколо нас». Напишіть до нього твір-роздум у публіцистичному стилі. Скористайтеся словами В. Симоненка «Ти знаєш, що ти — людина!» та матеріалом поданого нижче тексту. Дотримуйтеся порад до написання творів.

Пам'ятка

Я к п и с а т и т в і р

1. Вдуматися в тему, сформулювати основну думку висловлювання.

2. Дбати про правильне розуміння теми та глибину і повноту її розкриття.

3. Для підтвердження своїх думок використовувати життєвий досвід, наводити лише достовірні факти та конкретний ілюстративний матеріал.

4. Викладати матеріал переконливо, дбати про доказовість основних положень.

5. Доцільно і правильно цитувати.

6. Дотримуватися композиційної стрункості, пропорційності частин твору, логічної послідовності у викладі думок.

7. Намагатись робити висновки і узагальнення, в яких міститиметься особисте ставлення до подій, оцінка фактів.

8. Користуватися різними типами мовлення, дотримуватися єдності обраного стилю мовлення.

9. Стежити за грамотністю.

ІІ. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Проведіть дискусію на цю тему.

Видатний педагог В. Сухомлинський у своїй книзі «Як виховати справжню людину» розповідає про те, як він формував у своїх учнів такі поняття, як ставлення до людей і обов'язок перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра і зла в ньому, виконання високих моральних якостей і норм поведінки.

Ось дев'ять недостойних речей, на зневазі яких ґрунтується емоційний світ морально-порядної людини:

негідно здобувати своє благополуччя, радість, задоволення, спокій за рахунок утисків, невлаштованості, засмученості, хвилювань іншої людини;

негідно залишати людину в біді, небезпеці, проходити байдуже повз чуже горе, смуток, страждання;

негідно користуватися результатами праці інших, ховатися за чужу спину;

негідно бути боязким, розслабленим, ганебно проявляти нерішучість, відступати перед небезпекою;

негідно давати волю потребам і пристрастям, які нібито визволилися від контролю людського духу;

негідно мовчати, коли твоє слово — це чесність, благородство і мужність, а мовчання — малодушність і підлість;

негідно справжній людині не тільки брехати, лицемірити, плазувати, підлаштовуватись під чийсь волю, а й не мати власного погляду, втратити своє обличчя;

негідно легковажно кидатися словами, давати обіцянки, що їх не можна виконати;

негідно бути спокійним і незворушним, коли поруч з тобою важко жінці.

В. Сухомлинський підкреслював, що тонкість внутрішнього світу людини, благородство її морально-емоційних стосунків не можна утвердити без високої культури словесного виховання (3 кн. «Шкільний меридіан»).

Автобіографія. Розписка

392. Пригадайте, що таке автобіографія. Встановіть схожість між автобіографією і біографією. Скористайтесь поданим матеріалом.

А в т о б і о г р а ф і я — це документ, в якому людина описує своє життя і діяльність. Автобіографія подається при вступі до навчального закладу чи на роботу. Цей документ пишеться довільно. Заголовок може складатися з одного слова «автобіографія», яке розміщується посе-

редині рядка. Кожне нове повідомлення в автобіографії повинне починатися з абзацу. Зліва під текстом ставить-ся дата написання, справа — підпис автора.

Тип мовлення автобіографії — розповідь від першої особи. При цьому не слід зловживати займенником *я*. Необхідно уникати прикметників, що виражають ознаку. Кожен, хто пише автобіографію, основну увагу має приділити фактам, не вдаючись до міркувань з приводу окремих життєвих ситуацій, опису подій.

Всі відомості з автобіографії подаються в хронологічній послідовності, щоб уявити життєвий шлях, ділову кваліфікацію і громадську активність людини.

393. I. Прочитайте автобіографію. Простежте, чи відображені в ній такі пункти: 1) прізвище, ім'я та по батькові того, хто складає автобіографію; 2) основні факти з життя: дата і місце народження, освіта, відомості про навчання, трудову діяльність, нагороди (заохочення); 3) короткі відомості про склад сім'ї (батько, мати, брати і сестри); 4) домашня адреса; 5) дата, підпис.

II. Дайте відповіді на подані нижче запитання.

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Гончарук Іван Петрович, народився 22 березня 1987 року в м. Вишневому Києво-Святошинського району Київської області в сім'ї службовця.

У 1994 році вступив до першого класу середньої школи № 2 м. Вишневого. У зв'язку з переїздом батьків до Києва з 1999 року навчався в ЗНЗ № 87, який закінчив у 2004 році.

За період навчання брав участь у художній самодіяльності, в шкільних, районних олімпіадах з різних предметів, маю грамоти.

У 2002 році закінчив музичну школу по класу скрипки.

Батько, Гончарук Петро Сергійович, працює менеджером з реклами ТОВ «Шанс».

Мати, Гончарук Тетяна Василівна, працює вчителем історії в ЗНЗ № 21 м. Києва.

Сестра, Гончарук Наталя Петрівна, закінчила сьомий клас ЗНЗ № 87 м. Києва.

Домашня адреса: м. Київ, вул. Толстого, 5, кв. 14.

8.07.2004 р.

Підпис

1. Чим визначається послідовність викладу матеріалу в автобіографії?

2. Яке значення при написанні автобіографії має зазначення місця, дат (чисел, місяців, років)?

3. Чим досягаються точність, стислість та офіційність викладу?

394. Прочитайте. Чи є правильними такі словосполучення, що трапляються в текстах офіційно-ділового стилю? Свою відповідь аргументуйте. В разі потреби скористайтесь тлумачним словником.

Моя автобіографія, хронометраж часу, вільна вакансія, промислова індустрія, преїскурант цін, в травні місяці, наказ за номером 25.

395. Пригадайте, що таке розписка. З яких частин вона складається? Звірте ваші міркування з поданим матеріалом.

Р о з п и с к а — це документ, в якому укладач підтверджує факт одержання чогось від іншої особи чи організації. В розписці зазначаються:

1) назва документа; 2) посада, прізвище, ім'я та по батькові того, хто дає розписку; 3) кому дається розписка (посада, прізвище, ім'я по батькові); 4) у чому конкретно дано розписку (вказати точне найменування матеріальних цінностей, предметів, інструментів, кількість їх — цифрами і словами, грошові суми — словами, а в дужках — цифрами); 5) дата, підпис того, хто одержує цінності.

РОЗПИСКА

Я, учениця 11 класу Іванчук Тетяна, одержала від учителя музики Дубовенко Надії Андріївни 1 (одну) бандуру для проведення репетиції.

Бандуру зобов'язуюсь повернути до 10 травня 200.. року.

15 січня 200.. року

Іванчук Т.

396. І. Напишіть розписку про одержання вами від батьківського фонду школи грошей на придбання іграшок для новорічної ялинки. Дотримуйтеся порядку в її оформленні, поданого у вправі 395.

Зверніть увагу!

Розписка пишеться обов'язково від руки в одному примірнику, і в ній не повинно бути ніяких виправлень чи підчисток.

II. Скажіть, чим відрізняється розписка від квитанції. В яких випадках користуються квитанцією, а в яких можна обійтися розпискою?

ЕЛЕМЕНТИ ПРАКТИЧНОЇ РИТОРИКИ

Вступ

*Добре говорити — значить
просто добре думати вголос.*

Е. Ренан

397. I. Прочитайте текст. Стисло передайте його зміст.

Дорогі друзі! Мудро вчинить той, хто, скориставшись порадою Цицерона та інших ораторів, не обмежиться вивченням лише цих матеріалів, а ще й візьметься за студіювання філософії, історії, психології, логіки, мистецтв, сучасної і класичної літератури.

Науки формуватимуть ваше дискурсивно-логічне мислення (ліву півкулю головного мозку), знайомитимуть із сучасним станом наукових досліджень; мистецтва розвиватимуть відчуття прекрасного, інтуїцію, творчі здібності (праву півкулю головного мозку). У такий спосіб ви продовжуватимете притаманну українцям традицію вдосконалення філософії серця, яка й веде кожного з нас до Особистої Вершини, а весь народ — до істинного прогресу.

II. Поясніть епіграф.

■ **398.** Опрацьовуючи матеріал розділу, продовжіть виконання вправ з *Додатка 1*, а також ретельно проаналізуйте уривки з творів і виступів видатних ораторів з *Додатка 2*.

Основні засади публічного виступу та його види

399. I. Поданий простий план колективно перебудуйте на складний, додаючи відповідні підпункти, щоб конкретизувати основні засади публічного виступу.

1. Найважливіші вимоги до публічного виступу.
2. Техніка підготовки до виступу.
3. Зміст і структура виступу.
4. Особистість мовця і його стосунки з людьми.
5. Виразальні засоби риторики (словесні, несловесні).
6. Уміння переконувати.
7. Редагування підготовленого тексту.
8. Виступ перед аудиторією.
9. Контроль і самоконтроль.

II. Використовуючи конкретизований план, стисло розкажіть про основні вимоги до публічного виступу.

400. I. Розгляньте класифікацію публічних виступів. На які роди і види вони поділяються?

Роди промов	Види промов
Соціально-політичні	1. Доповідь на з'їзді партії 2. Дипломатична промова 3. Мітингова промова 4. Агітаційна промова 5. Інформаційний огляд подій та ін.
Академічні	1. Наукова доповідь 2. Наукове повідомлення, огляд 3. Лекція та ін.
Судові	1. Звинувачувальна промова (прокурорська, громадського обвинувачувача) 2. Захисна промова (адвокатська, громадського захисника) 3. Самозахисна промова та ін.
Соціально-побутові	1. Ювілейна, вітальна, прощальна промови 2. Застільна промова-тост 3. Похоронна, або поминальна, промова та ін.
Богословсько-церковні	1. Проповідь 2. Промова на соборі

II. Зробіть висновок, до яких з наведених видів промов мають бути готові всі і які промови виголошують лише представники певних професій.

401. I. Прочитайте уривки з трактатів Цицерона «Прораторське мистецтво» (Додаток 2). Проаналізуйте, що з викладеного знаменитим оратором залишається і нині актуальним, а що застаріло.

II. Чи є серед тез Цицерона такі, з якими ви не погоджуєтесь? Обґрунтуйте свою відповідь.

III. Передайте зміст уривків з трактатів Цицерона двома-трьома речення

402. Дайте визначення понять: *цинізм, прагматизм, ідеалізм, звичай, песимізм, злочин, самовладання, щастя*.

403. Оберіть один з афоризмів як тему для виступу і підготуйтеся до нього.

1. Шлюб вимагає високого і досконалого життя (К. Сакович). 2. У собі самому шукай справжніх благ (Г. Сковорода). 3. Навряд чи є вища з насолод, ніж насолода творити (М. Гоголь). 4. Нема там добра, де нема правди (П. Куліш). 5. Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що зв'язує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле (К. Ушинський). 6. Права без обов'язків — то сваволя (Леся Українка).

404. Назвіть імена знаменитих людей України.

Ігумен Печерський, філософ Смолятич, волинський князь Василькович, козацький ватаг Вишневецький, композитор Березовський, ритор і письменник Прокопович, математик Остроградський, політик Петлюра, педагог Сухомлинський, письменник Гончар.

405. Відредагуйте текст і запишіть.

Багато політиків заявляють, що ставлять за мету побудову більш справедливішого суспільства. Але з-за їхнього егоїзму такі заяви залишаються голослівними. Займаючи пануюче становище, вони дбають лише про власний інтерес. Через те народ їм не довіряє, так як політика стала синонімом аморальності. У результаті

благосостояння народу не підвищується. Тому положення справ у країні потребує радикальних змін.

Це, може, і не дуже хвилює нас, молодих. Але ми повинні розуміти, що завтра належить нам, і нам у цій країні жити. А тому треба цікавитись політикою, новинами, слухати радіо і телебачення, читати пресу, а не тільки слухати музику і розважатись.

■ 406. I. Підготуйте виступ на тему уроку.

II. Виконайте ті вправи з Додатка 1, які недостатньо вами опрацьовані.

Мистецтво діалогу

Чимало скарбниць у світі відкривається, як Сезам казкового Алі-Баби, словесним ключем.

А. Ван-Дейк

407. I. Прочитайте текст і докладно перекажіть його.

Спілкування людей має діалогічну природу. Чи то оратор виступає з публічною промовою, чи то письменник пише роман, чи то законодавці розробляють і приймають закон — в усіх випадках передбачається, що продукти їхньої мовленнєвої діяльності (промова, роман, закон та ін.) сприйматиме певний адресат: слухачі, читачі, громадяни тієї країни, де діятиме закон. Навіть коли людина наодинці з собою досліджує власний духовний світ, вона формулює собі запитання і потім шукає на них відповідь. Таким чином, монолог є складовою частиною діалогу, а сам діалог — невід'ємним компонентом людського життя, як і діяльність та відпочинок.

Правильне співвідношення діалогу, діяльності і відпочинку сприяє оптимальному розвитку особистості й суспільства. Захоплення чимось одним шкодить. Наприклад, тривала бездіяльність розвиває лінощі, захоплення фізичною роботою збіднює духовний світ, надуживання читанням, надмірне захоплення комп'ютером або релігією відсторонює людину від життя, розвиває мрійливість, посилює містичні настрої тощо.

Участь людей у мовленнєвій діяльності розподіляється на три роди: активну, пасивну та активнo-пасивну. Так, під час показової промови, в рекламі і в масовій інформації адресанти мовлення є активними, а адресати — пасивними або ж зовсім не виявляють уваги до адресанта. В усному діалозі, в листах, під час обміну документами обидві сторони спілкування обмінюються репліками, тобто по черзі бувають активними і пасивними.

У діалозі, окрім усних мовленнєвих форм, беруть участь також письмові графічні форми.

За допомогою діалогу здійснюється керівництво суспільством і окремими його ланками за певними процедурами (визначаються справи, що заплановані для здійснення, і проміжні та кінцеві терміни їх виконання). Отже, поряд з риторикою монологу існує також риторика діалогу, що сформувалася пізніше і також має свої закони.

Закон опору новому — перший закон цієї риторики, врахування його особливо важливе в динамічному інформаційному суспільстві. Тому здійснення будь-якого нового проекту передбачає його пропаганду органам влади, жителям, фірмам, громадським організаціям і контроль за результатами пропаганди. Суть проекту реалізується у формі риторичного винаходу, як наприклад, проект виходу людини в космос К. Ціолковського.

Наступні закони — це закон врахування граничних умов і закон культурних умов риторичного винаходу, які визначають залежність реалізації проектів від технічного, матеріального рівня розвитку суспільства, а також культурного рівня його членів. Так, коли визріли відповідні умови, риторичний проект К. Ціолковського зміг конкретизувати у своєму проекті С. Корольов й успішно здійснити його. Отже, задум проектів, їх оформлення і реалізація складають риторичну культуру суспільства. У зв'язку з цим закономірним є висновок, що відбір найкращих проектів — це відбір найкращих риторів. Тому не випадково хрестоматії з підручників риторики США містять зразкові промови здебільшого президентів, які справили вирішальний вплив на суспільне життя цієї країни, тобто відбулися і як найвидатніші ритори.

Основними поняттями риторики є *етос*, *пафос* і *логос*.

Етос — це ті умови, які одержувач мовлення пропонує його автору (час, місце, регламент тощо).

Пафос — намір, задум мовця, що має на меті розвинути перед одержувачем мовлення певну тему, що його цікавить.

Логос — словесні засоби, використані мовцем у певній промові під час реалізації її задуму.

Один з основоположних законів етосу — це закон діалогічної соціалізації, що реалізується через систему правил мовленнєвого етикету, які забороняють порушувати єдність суспільства. Ця заборона виражена у формі застереження в прислів'ї: «Слово — не ніж, а ранисть глибше».

II. Порівняйте риторику монологу і риторику діалогу. Чим вони різняться?

408. I. Ознайомтесь з основними формулами і нормами мовного етикету українців. Відзначте, чи всі вони вам добре відомі.

Словесні формули	Етикетні норми
1. Вітання	
<i>Добрий ранок! Доброго Вам ранку! Добрий день! Добридень! День Вам добрий! На добри вечір! Добрий вечір! Здрастуй! Здрастуйте! Вітаю! Вітаю Вас! Здоров! Будьте здорові! Здоровенькі були! Здорові з понеділком (з неділею)! Зі святом будьте здорові!</i> <i>Дай, Боже, здоров'я! Дай, Боже, вечір добрий!</i> <i>Моє шанування! Моя пошана! Привіт! Привіт тобі, друже! Рада(-ий, -і) вітати (бачити) Вас! Дозвольте привітати Вас! Як ся маєш? Чолом тобі! Чолом тобі б'ю! Христос воскрес! (Воістину воскрес!)</i>	Вітайтеся завжди привітно (незалежно від настрою). Першим вітає молодший старшого, чоловік — жінку, підлеглий — керівника (але руку має подати старший, жінка, керівник). Незалежно від віку, посади перша фраза вітання належить тому, хто заходить (до оселі, в приміщення), хто обганяє знайомого чи проходить повз нього. Вітайтеся і з незнайомими особисто людьми, якщо зустрічаєтесь із ними часто. Зайшовши в установу, організацію, до театру ввічлива людина має привітатися передусім з обслугою (із секре-

*З Різдвом будьте здорові!
Слава Ісусу! (Навіки слава!)
Бог на поміч! Помагай Боже!
/ Боже поможи (помагай)!
Щоб прихід твій був добрим!*

таркою, гардеробницею, швейцаром тощо).
Прийшовши в гості, передусім вітають господиню, потім господаря, інших жінок і чоловіків у порядку, в якому вони сидять. Вирази вітання супроводжуються жестами й мімікою (уклін, рукостискання, шапкування, цілування, обійми, усмішка).
Традиційною фразою-відповіддю українців на вітання є вираз *Доброго здоров'я!*, однак можливе і повторення однієї з вітальних формул.

2.Звертання

Мамочко! Мамусечко! Мамонько-голубонько! Тату! Татоньку! Таточку! Татусю! Сину! Синку! Синочку! Бабусю! Бабуню! Бабунечко! Бабусю Маріє! Дідусю! Дідуню! Дідунечку! Дідусю Іване! Тітко! Тітонько! Тітко Наталко! Дядьку! Дядечку! Дядьку Петре! Друже! Приятелю! Побратиме! Подруго! Приятелько! Пане Василю! Пані Оксано! Пане Шевчук! Пані Шевчук! Чоловіче добрий! Людоньки! Пане професоре! Пані вчителько! Вельмишановні пані і панове! Дружинонько! Ладо! Ладонько! Шановне (дороге, любе, слав-

Вибираючи звертання, потрібно врахувати ситуацію спілкування (із знайомими, незнайомими людьми тощо), фактор адресата (його вік, стать, посаду, фах тощо). В офіційному спілкуванні послуговуються звертанням *на ім'я й по батькові* або моделлю *пан/пані + прізвище*. Звертання *на ім'я, на ти* придатне для спілкування з родичами, друзями, колегами, дітьми, вчителів зі школярами, але в старших класах учителям бажано переходити на *Ви*.
Зменшено-пестливі варіанти повних імен доречні в ролі звертань у родині, до друзів, закоханих між собою.
Традиційно українці використовують у ролі звертань субстантивовані прикметники (*милий, любий, шановні*).

не) товариство! Людино добра! Люди добрі! Добра душа!

Сонечко! Ясочко! Пташечко! Котику!

Любчику! Щебетушко!

Пошання множина *Ви* вживається у звертанні до мало-знайомого, старшого за віком, за посадою співбесідника; діти до батьків можуть звертатись на *ти* або на *Ви*: головне тут не форма звертання, а шанобливе ставлення. Перехід з *Ви* на *ти* можливий, але ініціатива переходу має належати старшому мовцю (за віком чи посадою); якщо один із співрозмовників — жінка, дівчина, права переходу на *ти* належать їм. Після обряду хрещення на *Ви* переходять куми.

3. Знайомство

Мене звуть Богдан / Мене звати Андрій.

Пані Іванюк — панна Оксана. Пані Петришина — пан Орлюк. Панно Інно, Ви знайомі з паном Олексою? Мамо, познайомся, це моя приятелька Наталка.

Пане Куліш, дозвольте (я маю приємність) познайомити Вас із пані Іванюк.

Богдане, познайомся з моєю сестрою.

Лідо, це мій друг Богдан.

Пане Дмитренко (пане професоре), дозвольте (я хотів би) відрекомендувати Вас моїй дружині. Пане Президенте, я маю честь відрекомендувати Вам пані Пашук.

Дуже радий познайомитись із Вами. Рада(-ий) знайомству з Вами (бачити Вас знову).

Загальноприйняті правила знайомства за допомогою третьої особи-посередника: молодшого відрекомендовують старшому, чоловіка — жінці, підлеглого — керівникові; проте можлива й «саморекомендація».

В окремих випадках спілкування можливе без рекомендації. Однією з популярних форм знайомства нині є візитні картки. Щоб справити добре враження на нового знайомого, поведітьесь приязно й доброзичливо. Вибір формули рекомендації залежить від ситуації, стилю спілкування; почувши слова рекомендації, можна просто усміхнутись і злегка поклонитись або сказати: Дуже приємно. Рада(-ий) з Вами познайомитися.

4. Запрошення

Я хочу (хотів би) запросити Вас на день народження в неділю. Чи зможете Ви прийти? Я рада була б бачити Вас у себе з нагоди Різдва. Дякую, вітаю, але...

Із задоволенням (охоче), але...

Мені дуже шкода (незручно відмовляти), але...

Я радий(-а) би прийти, але...

Дозвольте запросити Вас на танець (на урочистий вечір...). Вас можна запросити?

Ви не заперечуватимете, якщо я запрошу до танцю Вашу панну!

Із задоволенням. На жаль, я вже обіцяла цей танець. На жаль, я не танцюю.

У запрошенні обов'язково зазначають дату, час, місце і причину запросин. На початку письмового запрошення не забудьте про формулу звертання, в кінці вкажіть адресанта.

Приймаючи усне запрошення, подякуйте у відповідь.

Якщо Ви не зможете скористатись запросинами, делікатно висловіть відмову, щоб не образити співрозмовника; вибираючи форму запрошення, враховуйте фактор адресата і стиль спілкування.

Запрошені повинні дотримуватись призначеного часу.

Дотримуйтесь загальноприйнятих етикетних правил, запрошуючи когось до танцю.

5. Побажання, віншування, благословіння

Від усього серця (від душі, щиро) вітаю (поздоровляю). Прийміть найтепліші вітання...

Щиросердно віншую щастям, здоров'ям... Дай, Боже, Вам...

Бажаю Вам усяких гараздів...

Будь здорова, як вода, а щаслива, як зоря!

Щоб Ви були веселі, як весна, багаті, як земля, бистрі, як вода, а гожі, як рожі!

Будь великий, як верба, а здоровий, як вода!

І хай Бог посилає Вам доброго здоров'я і творчих успіхів на благо рідної України!

Слова побажання, за давніми віруваннями, мають велику енергетичну силу; вони повинні враховувати фактор адресата, особливості свята, аби не перетворитися на штамп.

Для побажання можна скористатись традиційними українськими побажаннями або створити власні; оригінальності побажанням додадуть крилаті вирази, прислів'я та приказки, цитати з художньої літератури.

Побажання на родинному святі, в листах, на противагу офіційним (дипломатичний

<i>Щастя Вам, Боже, на добре діло!</i> <i>Благослови, Боже, дітей наших... Нехай добро не омине вашої оселі...</i>	прийом, громадська урочистість), відзначаються невимушеністю й безпосередністю. Необхідно завбачливо пам'ятати і хоча б кілька варіантів «універсальних» побажань, щоб при нагоді скористатися ними.

6. Подяка

<i>Дякую! Спасибі! Сердечно (велике) спасибі! Дуже (сердечно, щиро, красно) Вам дякую! Безмежно вдячний Вам за...</i> <i>Велика і сердечна подяка Вам за...</i> <i>Од щирого серця складаю Вам за те подяку.</i> <i>Висловлюю (прийми ж щире) вдячність...</i> <i>Не знаю, як віддячитися Вам.</i> <i>Щиро вдячний і зворушений Вашою турботою. Це дуже люб'язно з Вашого боку. Дякую, Ви так багато зробили для мене.</i> <i>Як же мені віддячитися Вам за... Ви дуже люб'язні, я Вам так зобов'язаний... Я — Ваш боржник довіку.</i>	Слова подяки, не потребуючи великих зусиль, роблять велику справу добродіяння і повертаються до нас сторицею. Дякують батькам, рідним, знайомим і незнайомим людям не лише за великі, але й за дрібні послуги, за добро, турботи повсякчас (не лише в дні свят!). Вдячність висловлюють не лише за зроблену послугу, але й за ту, що ще буде зроблена. За нормою української мови варто казати <i>дякую Вам</i>, а не «дякую Вас». Вислухавши слова подяки, не забувайте про слова-відповіді: <i>Спасибі й Вам. Немає за що. Немає за віщо. Прошу.</i>

7. Вибачення

<i>Вибач! Вибачай! Вибачте! Вибачайте! Даруй! Даруйте! Даруйте на сім слові! Пробач! Пробачте! Пробачте, будь ласка! Дозвольте мені вибачитися перед Вами. Прошу пробачення! Даруйте мені, прошу! Простіть! Я хочу просити у Вас</i>	Якщо Ви скривдили когось, звинили перед кимось, обов'язково попросіть вибачення, не відкладаючи «на завтра». Коли ж Ви з якоїсь причини не зробили цього відразу, то дійте за принципом: краще пізно, ніж ніколи.

пробачення. Прости мені, матусю! Простіть, люди добрі! Прости, Господи! Перепрошую! Я не можу не просити у Вас пробачення.

Просячи вибачення, дотримуйтеся правильних граматичних форм, уживаючи іменники й займенники при словах вибачення: *пробач мені* (а не «мене»), *вибачте друзям* (а не «друзів»); уникайте зворотно-середньої форми «вибачаюсь».

8. Телефонна розмова

Попросіть, будь ласка, до телефону Вашого сина Олега. Одну хвилинку, я зараз передаю трубку. На жаль, його немає, буде о восьмій.

Вам не складно зателефонувати ще раз?

Вибачте, будь ласка, що телефоную додому.

Я хочу попросити вибачення за пізній дзвінок. Не варто вибачатися.

Ні, не турбуйтеся: я завжди радий Вас чути.

Вибачте, я зараз маю невідкладну справу.

Вибачте, що відволікаю Вас від справ.

Не варто, я не зайнятий.

Маю до Вас прохання. Я телефоную до Вас у такій справі.

От і все.

Вибачте за турботу.

Пробачте за дзвінок.

Не буду більше зловживати Вашим терпінням.

Привіт усій родині!

Чекатиму з нетерпінням наступного дзвінка.

Щиро Вам вдячна за розмову.

Дякую Вам за увагу до мене. Телефонуйте ще.

За вимогами ввічливості не можна турбувати людей по домашньому телефону вранці до дев'ятої чи ввечері після десятої без дозволу адресата або без вагомих причин.

Не телефонуйте незнайомим людям додому, якщо ж виникне нагальна потреба це зробити, вибачтесь, поясніть ситуацію, назвіть того, хто дав вам номер телефону. Привітавшись, відрекомендуйтеся, хоча абонент може і не називати себе; якщо Ви не впізнаєте його, запитайте: *Вибачте, з ким я розмовляю?* Неввічливо розпочинати розмову зі слів *Хто говорить?*, *Хто мене слухає?* Коли Вас просять покликати когось до телефону, відповідайте люб'язно: *Зачекайте, будь ласка, хвилинку або Мами (тата) немає вдома, а що їй (йому) передати?*

У розмові не шанобливо про третю особу говорити *він*, *вона*, називайте її на ім'я, по батькові або на прізвище. Вітати телефоном зі святом чи з нагоди сімейної урочистості можна лише друзів, знайомих, рідних.

<i>Не забувайте, телефонуйте ще, будь ласка. Телефонуйте, якщо буде нагода.</i>	Висловлювати співчуття телефоном неприпустимо (лише особисто або листом). Просити про послугу можна тільки близьких людей. Розмову завершує той, хто зателефонував, або жінка чи людина, старша за віком чи посадою (іноді той, хто має невідкладні справи).
9. У транспорті	
<i>Передайте, будь ласка, гроші на талони (на квиток) водієві! Закомпостируйте, будь ласка, талон! Пройдіть, будь ласка, вперед! Дозвольте, будь ласка, пройти! Скажіть, будь ласка, Ви на наступній зупинці виходите? Будьте ласкаві, де зупиняється 2-й автобус?</i>	У транспорті не поспішайте сісти, доки не впевнитесь, що поруч немає літніх, немічних людей. Відчиняючи вікно чи люк, попередньо запитайте згоди в присутніх. Не забувайте подякувати, якщо Вам пропонують сісти.

II. Наведіть приклади порушення етикетних норм під час спілкування, добираючи їх зі свого життєвого досвіду.

409. Поміркуйте над запитаннями:

1. Чи часто Вам доводиться бути свідком порушення етикетних норм?
2. З чим це пов'язано?
3. Що потрібно робити, щоб піднести етикетну культуру нашого народу?

410. Розіграйте діалоги, виконуючи ролі ввічливих громадян і тих, хто не дотримується мовного етикету: а) у транспорті; б) під час телефонної розмови; в) знайомства; г) звертання з певним проханням; ґ) привітання.

411. Відредагуйте і запишіть текст.

Мені подобається навчатися у нашому учбовому закладі, в якому заняття починаються в 8 годин. Окрім того, я заставляю себе працювати, щоб вчитися в міру моїх можливостей. І хоч кажуть, що я зірок з неба не хапаю, але й по крайній мірі не пасу задніх.

Як потомку славних русичів мені подобаються твори на історичну тематику. Люблю читати і періодику, в якій приводяться цікаві факти. Щороку приймаю участь у змаганнях по метанню ядра. Після закінчення школи мрію навчатися в вузі.

■ 412. I. Складіть розповідь повчального характеру з використанням діалогу: а) діалог вихованої людини з невихованою; б) спілкування двох людей низького культурного рівня; в) діалог із телепередачі, яка сподобалася, тощо.

II. Виконайте недостатньо опрацьовані справи з Додатка 1.

Нарада

Якщо хто вирішив оволодіти красномовством по-справжньому, він повинен бути людиною справедливою і тямущою у справах справедливості.

Платон

413. I. Прочитайте текст. Визначте, з яких змістових частин він складається.

Один із законів риторики діалогу передбачає усунення шкоди від мовлення і стосується не лише окремої людини, але й суспільства в цілому. Він конкретизується за допомогою низки правил. Стосовно мовця правила рекомендують йому бути обережним і завбачливим, говорити лише те, що він добре знає, враховувати особливості аудиторії, забезпечувати новизну змісту виступу, не говорити зайвого тощо. Щодо слухача, то він має навчитись відрізняти істинні висловлювання мовця від хибних, доречні від недоречних, розрізняти зміст висловлювання та інтереси й справжні наміри мовця, визначати, наскільки він щирий, як сам ставиться до висловлюваного, знаходити помилки у змісті промови, тримати в секреті власні задуми тощо.

Згідно з іншим законом успішність діалогу залежить від правильної його організації, що передбачає, зокрема, визначення регламенту, співвідносного з кількістю виступаючих і бюджетом часу на проведення конференцій, нарад, семінарів та інших засідань

для колективного розв'язання певного важливого питання.

Одним з найефективніших способів обговорення актуальних господарських, виробничих, наукових та інших видів проблем є нарада. Щоб вона була плідною, рекомендують дотримуватися певних умов її проведення. Назвемо деякі з них:

1. Нарадою повинен керувати голова — інакше вона може перетворитися на порожню балаканину.

2. Програму треба ретельно розробити заздалегідь, а під час наради прагнути до максимальної її реалізації.

3. За кожним пунктом дискусії треба підбивати підсумки.

4. Наприкінці наради узагальнити зроблені висновки, а якщо будуть поставлені завдання, то за кожним з них слід визначити:

а) що треба зробити;

б) хто що робитиме;

в) термін виконання дорученої справи.

5. Нараду треба за протоколювати.

6. Виконання поставлених завдань має бути вчасно проконтрольоване (За І. Томаном).

Ефективність наради великою мірою залежить від головуючого. Насамперед він має обмірковувати проблему, яку передбачається обговорити, виділити в ній різні аспекти і розподілити на окремі питання, чітко сформулювавши їх. Досвідчений голова, який має власні ідеї і пропозиції, ділиться ними з кимось із учасників, пропонуючи висунути їх від свого імені, тому що, по-перше, люди власні ідеї цінують більше, ніж чужі, а, по-друге, тому що йому потрібно зосереджуватися на керівництві нарадою.

Нараду зазвичай починає керівник коротким вступним словом (на 2—3 хвилини), у якому викладає суть проблеми. Потім він повинен керувати обговоренням поставлених питань, слідкувати, щоб ніхто не ухилявся від основної теми, давати можливість учасникам висловитися, заохочувати їх до дискусій, стежити за ходом дискусії, вчасно ставити слушні запитання, що зосереджують увагу учасників на головному, система-

тизувати різні погляди, вчасно робити висновки і переходити до наступного питання. Якщо в ході обговорення намічаються розбіжності в поглядах, головуючий має прислухатися до кожної думки, допомагати учасникам обговорювати деталі, усувати непорозуміння і сприяти виробленню спільної думки.

Керівник наради має бути тактовним, стриманим, уважно, по-дружньому ставитися до всіх, нікого не виділяючи й не обділяючи своєю увагою. Добре, якщо він має почуття гумору і вміє дотепно реагувати на слова й дії інших, а також з гідністю зносити дотепи, що стосуються його самого.

II. Сформулюйте коротко основні умови успішного проведення наради.

414. I. Візьміть участь в обговоренні однієї з проблем, по черзі керуючи процесом пошуку її розв'язання: «У чому полягає українська національна ідея?», «Як швидше вийти на шлях суспільного прогресу?», «У чому полягає сенс життя?»

II. Оцініть результативність обговорення проблеми і обґрунтуйте своє твердження.

415. Відредагуйте і запишіть текст.

Життєдіяльність, позбавлена етики, зводить суспільство до рівня, нижчого від тваринного. Особливо це яскраво виявляється в області бізнесу і політики. Прагнення власної вигоди настроює ділових партнерів до взаємної підозри і до фізичного усунення один одного. А яку шкоду вони причиняють природі, вирубуючи ліси і викликаючи наводніння. На словах вони сповнені благородних поривань, направлених на покращення положення людей, дотримання прав чоловіка. А на ділі вони дбають лише про самозбагачення, залишаючись байдужими до долі других людей. Про людське око вони демонструють прихильне відношення до релігії, але за кулісами вони дають волю своїм низменним інстинктам.

416. Поясніть значення: а) крилатих слів; б) символів; в) символіки кольорів.

1. Прокрустове ложе. Потьомкінські села. Славних прадідів великих правнуки погані. Стріла Амура. П'ята колона. Ганнібалова клятва. Золота середина. Ахіллесова п'ята.

2. Колиска. Зозуля. Свічка. Яйце. Верба.

3. Червоний. Білий. Жовтий. Жовтогарячий. Синій. Зелений.

417. Назвіть імена знаменитих людей України.

Князь Мономах, меценатка Гулевичівна, митрополит Могила, архітектор Григорович-Барський, композитор Бортнянський, вчений Смотрицький, кінорежисер і письменник Довженко, співачка Крушельницька, художник Іжакевич, композитор і фольклорист Леонтович, художник Касіян, актор Бучма, вчений-орієнталіст Кримський, співак Солов'яненко. .

■ 418. I. Прочитайте уривки з передмови і частини першої книжки Д. Карнегі «Як набувати друзів і впливати на людей» (Додаток 2). Поміркуйте, чим можуть бути корисні ці поради, якщо їх дотримуватися під час проведення нарад.

II. Підготуйте виступ на одну з тем висловлювань.

1. Самовисочіння людини — то єдиний спосіб збереження землі. 2. Ми досі ще рятуємо дистрофію тіл, а за прогресуючу дистрофію душ — нам байдуже (В. Стус). 3. Естетика ніколи не могла замінити етику, а краса — віру (П. Мовчан). 4. Егоїзм заважає людині піклуватися про себе розумно (В. Голобородько). 5. Людська солідарність — найдорогоцінніше надбання людства (В. Черняк).

Інтерв'ю

*Будьте хорошим слухачем.
Заохочуйте інших розповідати
вам про себе.*

Д. Карнегі

419. Прочитайте текст. Поставте до його змісту запитання і дайте на них відповідь.

Термін *інтерв'ю* (від англ. interview — зустріч, побачення, бесіда) має два значення: 1) призначена для опублікування в пресі, передачі по радіо, телебаченню розмова журналіста з політичним, громадським або яким-небудь іншим діячем; 2) газетна стаття або передача по радіо, телебаченню, що містить виклад такої розмови.

Зазвичай інтерв'юером виступає журналіст, який ретельно готується до інтерв'ю: визначає тему бесіди, вирішує, хто буде її учасником, домовляється з ним про зустріч і обстановку, в якій вестиметься бесіда (офіційну чи неофіційну), намагається різнобічно вивчити предмет бесіди, щоб розмова була змістовною, а самому не видатися невігласом. Окрім того, він ставить за мету якомога більше дізнатися про майбутнього співрозмовника: його професійну діяльність, інтереси, світогляд, родину, основні події в житті тощо. Якщо співбесідник — творча особистість (письменник, художник, архітектор, композитор тощо), то журналіст попередньо ознайомлюється з його творами.

Найбільш цікавою є особистість інтерв'юованого, його знання, погляди на життя, громадянська позиція. Тому журналіст зазвичай тільки ставить запитання, своїх поглядів не висловлює і в дискусію не вступає.

Інтерв'ю складається із запитань і відповідей. Запитання мають бути змістовними, чіткими, різнобічними, щоб допомогти людині, яка дає інтерв'ю, розкрити тему, виявити свою індивідуальність. Цінуються несподівані, дотепні запитання. У процесі інтерв'ю переважає розмовний стиль, який допомагає встановити контакт, взаєморозуміння. Інтерв'юер не повинен собі дозволяти не слухати, перебивати співбесідника, говорити, не дивлячись на нього, бути неввічливим тощо.

420. І. Прочитайте нарис у формі інтерв'ю журналістки Сусанни Каракоз про народного вчителя і вченого Олександра Захаренка.

К а р а к о з: Я нагадаю — ми з вами зараз у дивовижній сільській школі. Адресу запам'ятати нескладно: Черкаська область, Корсунь-Шевченківський район, село Сахнівка. Зі школою знайомить нас багаторічний її директор, народний учитель, академік АПН України Олександр Антонович Захаренко.

З а х а р е н к о: Поговоримо про школу — як у нас робочий день починається і як закінчується. Як правило, в нас о 8.30 аеробіка. Вся школа займається аеробікою 15 хвилин. Потім «Козацький марш» запрошує всіх на лінійку. Всі збігаються за три хвилини. Отже, о 9.45 мікрофон вмикається автоматично. Після того як

прозвітували всі командири, надають слово мені. Для коротенької проповіді. Тема, приміром, сьогоднішньої проповіді була така: «Довголіття». Як забезпечити людині довголіття. Я передам зараз зміст хоча б цієї розмови: «Довголіття залежить від здорового тіла і здорової душі. Душа старіє раніше, а тіло пізніше. Щоб людина якомога довше жила, треба, щоб не старіла душа. А що ж таке душа? Мабуть, це просто внутрішній наш світ. Він має залишатися молодим. Якщо вам хочеться повитребенькувати у дорослому віці, робіть це. Хочеться пострибати на одній нозі у будь-якому віці, стрибайте на здоров'я. Це й справді слід робити, щоб зберегти молодість душі своєї». Ще про режим харчування казав, що не можна переїдати тощо.

І кожного дня в мене нова проповідь. Коротеньке розкриття теми — до 5 хвилин найбільше. А потім у нас «Поле чудес». Даємо дітям завдання. Чує все село. І це завдання, цю задачку дитина має розв'язати. А вона може бути з фізики, географії, з математики. Причому такі, що й дорослі замислюються. Ми і їх залучаємо, щоб частіше з нами спілкувалися.

Школа наша складається з 5 будинків, або з 5 центрів. Окремо — для дітей молодших класів, окремо для 5—11-х класів. Спортивний зал, басейн — це все підпорядковане центру здоров'я. А ще є центр праці, культурно-освітній центр, це музей, планетарій, обсерваторія. І окремо два центри — молодших і старших класів.

К а р а к о з: Прошу вас, будьте особливо уважними до цієї частини розповіді директора Захаренка. Ми підійшли до так званої Криниці совісті.

З а х а р е н к о: Все, що ви побачите біля школи, зроблено руками виключно дітей та вчителів. Ніяких художників та інших спеціалістів не було. У тому числі й цю Криницю совісті робили тільки вчителі й діти. Ось там, бачите, 9 кілець. Перше кільце, яке знаходиться у воді, оббите срібними пластинками. Це були ложки срібні, виделки. Зроблено так, щоб срібло поступово, повільно розчинялося в воді, щоб усе осріблювалося. Згори — купол. Там, усередині, написані звичайним олівцем 970 прізвищ. З них приблизно 480 — діти. А там он — дзвіночки, на одному і на дру-

гому ярусах. На кожному дзвіночку написане прізвище дитини, яка загинула в роки голодомору. Це пам'ятник людям, пам'ятник дітям, що загинули в 1932—1933 роках у Сахнівці. Їх було 1100 осіб.

К а р а к о з: А скільки тоді населення було в Сахнівці?

З а х а р е н к о: А населення було дві тисячі. Тільки дітей загинуло більше, ніж в усій нашій школі. Ото були роки! А ті події, що відбувалися в селі, зображені у скульптурах, їх кілька. Автор — Іван Сергійович Куц. Це наш колишній учень. Найтрагічніша за сюжетом ось ця скульптура. З самого життя взятий сюжет. У нас у селі, на вигоні, там, де зараз видно альтанку, була криниця. Там і збиралися люди. Священик освятив ту криницю і сказав: «Добрі люди! Своїх дітей, якщо вони пухнуть від голоду, приводьте сюди, хай п'ють цю святу воду». Люди й приходили, рятували своїх дітей або й самі рятувалися. Одна жінка з дитиною на руках прийшла до самої криниці. Несла дитину, поспішала, щоб якось врятувати її. Але дитина помирає біля самої криниці. Саме цей момент зображений на цій скульптурі. А з протилежної сторони — батько, який не може зарадити дитині. Вона просить їсти, а він не може їй допомогти. А тут — дідусь з паличкою. Це реальний дідусь, як і всі інші персонажі, зображена з фотографії людина, яка звозила на кладовище всіх мертвих. Це батько нашого вчителя Паниченко Дмитро Михайлович, якому давали за це спеціальний пайок. Він, до речі, вів грамотку. І в тій грамотці було 1100 прізвищ. Дідусь помер, а грамотка, книжечка ця, залишилася в нас. Вимерли роди цілі. От що таке голодомор. Порівняйте — 216 осіб з нашого села загинуло у Вітчизняну війну і 1100 — в роки голодомору. Це перший такий пам'ятник на Черкащині.

К а р а к о з: Від Криниці совісті, перебуваючи ще під враженням цієї розповіді, зайшли ми на шкільне подвір'я, де відбувалося весілля. Точніше, молоді прямували до шкільного історико-краєзнавчого музею, де їхній шлюб мали зареєструвати. До речі, тут, у шкільному музеї, реєструють шлюби всіх мешканців села. І це теж Сахнівське диво. У весільному обряді беруть участь діти, односельчани. Психологічний цей

момент зіграв свою роль на благо захисту сім'ї. Розлучень у селі практично не буває. Так от саме тут, перед школою, вітаючи молодих, діти підносять їм коровай, гілочку калини і склянку води з Криниці совісті, її слід випити — і пам'ять надовго збереже цей момент. А потім усе відбувається, як у народних казках. Аби дістатися до бажаного місця, героям доводиться долати безліч труднощів, розв'язувати хитромудрі завдання. Вгадав — і піднімається рушник, що його тримають дітлахи, і пропускають молодих далі. Через кілька кроків — знову якась задачка. Уся процедура триває 45 хвилин. Цілий урок, значить, у школі присвячують весіллю. Перший урок дорослого життя.

А потім Олександр Антонович Захаренко веде нас до спортивного залу. Це гордість Сахнівської школи. І тут я не можу не згадати історію, яка стала вже шкільною легендою. Так от, на другий поверх майбутнього спортивного залу необхідно було підняти залізобетонні перекриття. Автокран дістати не вдалося. І вирішив тоді директор звернутися за порадою до... стародавніх єгиптян. Знайшов у підручнику історії малюнок «журавля», який застосовували при спорудженні пірамід. Олександр Антонович Захаренко, математик за фахом, зробив разом з колишніми випускниками школи необхідні креслення і розрахунки. І от на будівельному майданчику з'явився дерев'яний «журавель». Щоправда, виник тоді, у радянські ще часи, конфлікт з інспектором з технічної безпеки. Та після переконливих пояснень у шкільних фантазерів з'явився справжній автокран. Ось така інформація для роздумів. Нехай би стала вона у пригоді керівникам освітніх закладів, які задовольняються констатацією фактів неможливого.

Разом з Олександром Захаренком заходимо у шкільний вестибюль. Він теж незвичайний у Сахнівці.

З а х а р е н к о: Вестибюль у нас називається «Георгіївський зал». Чому? Тут є прізвища всіх випускників школи. От тільки він закінчив — і його прізвище вже тут, і фотографія його є. А якщо він себе знеславить, якщо скоїть щось не достойне сахнівчанина, то прізвище його викреслюють, а на фотографії ставлять хрест. Хоча це поки що теоретично.

К а р а к о з: Хтозна, можливо, вже в ті часи й народилася мрія директора Захаренка про «Енциклопедію шкільного роду»... І ще один фрагмент пам'ятної екскурсії, яка відбулася в селі Сахнівка.

З а х а р е н к о: Це — краєзнавчий музей села. Тут про кожну людину, про кожну сім'ю є. 700 сімей у Сахнівці — про кожну так чи інакше згадуємо. Уявляєте, як це важливо для дітей наших. У нас є храм у селі, приїжджають гості. І всіх сахнівчани прагнуть привести в цей музей. Ще й показати: це моя фотографія, моєї дитини, а це — мого діда чи прадіда.

К а р а к о з: Екскурсія наша могла б тривати ще довго — і тоді б ви почули подробиці про розташований на даху школи Музей-обсерваторію, про планетарій, який тут існує. Про оригінальний фонтан. Він починає діяти, коли поруч хтось заспіває чи поплеще в долоні. Що й казати, багато цікавого з життя цієї сільської школи залишилося за кадром. Проте закінчити сьогоденішню розповідь про Сахнівську школу, що на Черкащині, я хочу словами народного учителя, академіка Академії педагогічних наук України Олександра Захаренка, зверненими до своїх випускників на сторінках «Енциклопедії шкільного роду»:

«У кожному томі «Енциклопедії» є чисті сторінки, ще й аркушик спеціального формату для того, щоб кожен з вас міг дописати все, що вважає за потрібне, передати наступним поколінням і накреслити родове дерево, пам'ятаючи, що ви завжди були і будете центром Всесвіту. В центрі помітьте себе, можливо, вашого супутника життя. Впишіть рідних братів і сестер. Нижче — дідуся й бабусю і так далі. Скільки зможете і захочете знати. Вище будуть ваші діти, онуки, а пізніше й правнуки. Так от, родове дерево зробіть для дітей, щоб пам'ятали вас, своїх рідних, щоб знали і любили свій рід і край».

II. Поміркуйте над запитаннями: 1. Якою є тема інтерв'ю? 2. Чому для бесіди була обрана саме ця людина? 3. Що нового ви дізналися з бесіди? 4. Що можна сказати про Олександра Захаренка як про особистість? 5. Якби журналістом були ви, то що б запитали у народного вчителя? 6. Які роздуми у вас викликає це інтерв'ю?

421. I. Порівняйте інтерв'ю як мовленнєвий жанр із звичайною побутовою бесідою. Визначте спільні й відмінні ознаки.

II. Прочитайте уривки з другого розділу книжки Д. Карнегі «Як набувати друзів і впливати на людей» — «Шість способів привертати до себе людей» (*Додаток 2*). На основі прочитаного визначте, яку роль у житті людини відіграє уміння вести зацікавлену, компетентну і щиру бесіду. Що необхідно, щоб оволодіти таким умінням?

422. I. Назвіть імена знаменитих людей України.

Князь Галицький, архітектор і мандрівник Городецький, кошовий Запорозького війська Сірко, поетеса-піснярка Чурай, гетьман Сагайдачний, лексикограф Беринда, графік Нарбут, живописець Труш, оперний співак Гнатюк.

II. Перевірте себе, чи знаєте ви про кожного з названих стільки, що могли б докладно розповісти іншим людям.

423. Відредагуйте і запишіть речення.

1. Ян Амосович Коменський був великим педагогом усього педагогічного світу, але особливо чеського.
2. Лише той може перебувати в істинному мирі із самим собою і з оточуючим світом, хто досяг миру і спокою духа.
3. Оратор звернув увагу, що в залі присутня більша половина аудиторії.
4. На полі, яке захищала лісополоса, працювала устарівша техніка.
5. У магазині багато товарів продається у розстрочку.

424. Прочитайте і поясніть значення: а) крилатих слів; б) символів.

1. Езопівська мова. Бастилія. Вавилон. Каліф на годину. Канути в Лету. Нарцис. Олімп. Олімпієць. Плеяда. Яблуко розбрату. Фенікс. Троянський кінь. Через терни — до зірок.

2. Барвінок. Орел. Свята (жива) вода. Мальва. Дніпро-Славути (Славутич). Лелека. Хліб-сіль.

■ **425.** Визначте з особистого життєвого досвіду, яка з бесід справила на вас найбільше враження і ви вважаєте, що вона має певне суспільне значення. Запишіть її у формі інтерв'ю.

Похвальна промова

*Давайте людям відчутти їхню
значущість — і робіть це щиро.*

Д. Карнегі

426. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Переглядаючи уривки з книги Д. Карнегі, ви, напевне, звернули увагу на одну тезу, що червоною ниткою проходить через увесь його твір: людина потребує уваги, поваги й похвали, визнання її здібностей, особистісної неповторності, значущості. Задовольнити цю потребу особистості — означає забезпечити один з найвагоміших складників її щастя, водночас сприяти найповнішому розкриттю і розвитку добротворчого потенціалу, який працюватиме і на її родинне благополуччя, і на суспільне, позитивний вплив якого відчуватиме кожен.

Проблема лише в тому, чи вміємо ми відкривати цей потенціал один в одному. Щоб цього навчитися, потрібно розламувати панцир егоїзму, який відділяє нас від собі подібних, перетворюючи на безкінечно малу і скороминущу величину. Потрібно з допомогою світлоносних променів емпатії проникати в духовний простір інших людей, знаходити в них споріднене, різне і відмінне, що збагачує, приємно дивує, захоплює, викликає прихильність, дружбу, вдячність, любов — усю гаму почуттів, що єднає, підносить, відкриває джерела співтворчості, безликий і тупий натовп перетворює на народ, а індивід — на особистість, яка пересвідчується, що якщо у неї є народ, то лише тоді вона — людина.

Розквіт народу й особистості завжди відбувався тоді, коли ці істини бралися за основу їхньої життєдіяльності, і навпаки: тотальний контроль, примус, покарання, пригнічення особистості завжди сковували творче начало в людині, і суспільство завершувало свою життєдіяльність крахом. Найсвіжіший красномовний приклад цього — розпад «імперії зла», останньої колоніальної імперії, що іменувала себе Радянським Союзом. Аналогічно й у вимірі людини: орієнтація її на духовні джерела зрощувала геніїв, а

концентрація на виключно особистому матеріальному інтересі — злочинців, наркоманів, п'яниць тощо.

Нам, українцям, потрібно відродити притаманну нашому народові високу культуру взаємостосунків, відзначену ще Нестором Літописцем, що ґрунтується на шанобливості, взаємодопомозі, гостинності, традиціях побратимства, посестринства, кумівства, толоки та інших. Цей високий дух людяності знаходив вираження в соціально-побутових різновидах промов — ювілейній, вітальній, прощальній, застільній, похоронній, поминальній тощо.

Будьмо великодушними і вибачаймо дрібні й не дрібні провини перед нами, будьмо видющими на бачення зерен добра в ближніх і будьмо щедрими на щирі похвалу, щоб сприяти їхньому пророцтву. Від цього станемо багатшими усі.

II. Проконтролюйте себе, відповівши на запитання: 1. Як сприймаєте ви пафос цього тексту — позитивно чи негативно? 2. Чим зумовлена така реакція? 3. Які аргументи на її користь ви можете навести?

427. Підготуйте письмово вітальну промову з нагоди дня народження вашого родича, друга, знайомого.

428. I. Проаналізуйте уривки з похвального слова відомого давньогрецького оратора Демосфена (*Додаток 2*), давши відповіді на запитання: 1. Яку мету ставив Демосфен, складаючи «Похвальне слово»? 2. Які риси зовнішнього вигляду Епікрата відзначає Демосфен? 3. Які риси духовного світу цього юнака привертають увагу оратора? 4. Що можна сказати про тон промови? 5. Яку пораду дає Демосфен Епікратові? 6. Що можна сказати про Демосфена як про людину на підставі його промови?

II. Поміркуйте, на честь кого з відомих вам людей ви готові висловити похвальне слово. Реалізуйте свій намір.

429. I. Назвіть імена знаменитих людей України.

Князь Острозький, гетьман Мазепа, історик, фольклорист і письменник Костомаров, композитор і співак Гулак-Артемівський, актриса Заньковецька, вчений і діяч культури Драгоманов, письменник і лексикограф Грінченко, художник Пимоненко, інженер-конструктор Сікорський, літературознавець Сфремов, мовознавець і літературознавець Шевельов.

II. Підготуйте експромтом похвальне слово на адресу одного з названих діячів.

430. Відредагуйте і запишіть речення.

1. Згідно з медичним заключенням лікаря у хворого перелом гомілки. Тепер йому доведеться ходити на костях. 2. Лучники вміло потрапляли в ціль. 3. Йому повезло: вчасно одержав перевод на гроші. 4. Нас навчають правилам безпеки.

431. Прочитайте і поясніть значення: а) крилатих слів; б) символів.

1. Тристан та Ізольда. Шерлок Холмс. Сцілла і Харібда. Муки Тантала. Пігмаліон. Цербер. Пігмеї. Нитка Аріадни. Орфей. Оракул. Ельдорадо. Ікар. Брут. Коклес. Муцій Сцевола. Піррова перемога.

2. Ясен. Явір. Конвалія. Рута-м'ята. Вишиванка. Горлиця. Вовкулака. Домовик. Гадюка. Водяник.

■ **432. I. Складіть похвальне слово на адресу людини, якою ви захоплюєтеся.**

II. Виконайте недостатньо опрацьовані вправи з Додатка 1.

Самозахисна промова

433. I. Прочитайте текст і стисло передайте його суть кількома реченнями.

Наше мовлення за природою діалогічне. І монолог — не що інше, як розгорнута репліка, звернена до певного адресата. Сенс спілкування виявляється тоді, коли є співрозмовник. Інколи чи регулярно цим співрозмовником стаємо ми самі. Краще, коли регулярно, бо тоді відбувається інтенсивне самопізнання і духовне зростання. Але поступ відбувається лише в тому разі, коли діалог із власним «я» критичний, гранично чесний, бо природою так уже влаштовано, що навіть коли істина не на нашому боці, ми мимоволі закриваємо очі на свої помилки і виправдовуємося: «Я все одно хороший(а)». Така впевненість потрібна нам, щоб жити і діяти. Проте коли подібна ситуація стає звичною, то результат буває двояким: або ж, коли в нас є совість, то усвідомлення нашої неправоти ми зага-

няємо у підсвідомість, що рано чи пізно обернеться душевною кризою, або ж, коли совість засохла на корені, то ми стаємо врівноваженим, прагматичним (навіть підлим) асоціальним елементом, яких вистачає в нашому суспільстві на різних щаблях соціальної драбини — від найнижчого до найвищого.

Основне покликання кожної людини — ставати кращою, духовно зростати упродовж життя. Тому найперша наша необхідність — це систематичний чесний, відвертий діалог із самим собою, який складається з прискіпливого аналізу зробленого за день, тиждень, місяць, півріччя, рік, п'ять, десять років тощо, знаходження на цих відтинках нашого земного шляху прорахунків, невдач, провин перед ближніми, в тому числі й перед народом, щирого каяття перед власною совістю й Богом за вчинене нами зло, а також втрачені шанси добродіяння і щирих намірів, планів не допустити надалі негативів у нашої життєдіяльності і збільшити в міру можливостей частку добра. Таким чином, у процесі самопізнання доводиться вдаватися до самозвинувачення, що стає механізмом самоочищення, самооперування і видалення з себе віджилого, відсталого, того, що заважає нашому самовдосконаленню.

Проте не менше значення має оволодіння вмінням самозахисту, але лише тоді, коли ми стаємо на власні ноги і наша діяльність набуває суспільного значення й узгоджується з прогресивними морально-етичними критеріями, що особливо яскраво виявилось в апології Сократа. У цьому разі вміння захищатися необхідне не лише особистості, а й передусім суспільству для відстоювання прогресивних тенденцій його розвитку.

II. Оцініть свою духовну сутність щодо прагнень, які у вас переважають: *мати* чи *бути*? Зробіть висновки.

434. I. Прочитайте уривки з «Апології Сократа», написаної учнем Сократа, Платоном (*Додаток 2*). Він передав основні події афінського суду, який розглядав справу його вчителя. Аналізуючи документ, дайте відповіді на запитання: 1. У чому звинувачують Сократа? 2. Чи визнає свою провину філософ? 3. У чому полягає позиція Сократа, якою він викликав невдоволення частини громадян? 4. Чим він аргументує свою правоту? 5. Чи загроза смертного вироку змінює

його переконання? Що для Сократа є дорожчим за життя і чого він дійсно боїться? 6. Якою була реакція Сократа на оголошення йому смертного вироку? 7. Чи можете ви пояснити феномен внутрішнього голосу, який, за свідченням філософа, завжди застерігав його від неправильних вчинків? 8. Що Сократ заповідає своїм друзям? 9. Яке враження справив на вас Сократ як особистість?

II. У вашому віці вже визначаються з громадянською позицією. Сформулюйте, у чому вона полягає. Хто потенційно є вашими опонентами? Наведіть аргументи на захист вашої позиції.

435. Назвіть імена відомих особистостей.

Архітектор Микешин, гетьман Дорошенко, народний ватажок Кармалюк, художник Левицький, підприємець і меценат Симиренко, історик Антонович, філософ Юркевич, поет Руданський, публіцист і політик Донцов, драматург, режисер і артист Кропивницький, композитор Лисенко, інженер Патон, прозаїк Загребельний, поет і народний депутат Драч.

436. Відредагуйте і запишіть речення.

1. Оратор задів самолюбство декого з аудиторії.
2. Шахтарі видобули мільйон тонн вугілля зверх плану.
3. Ми переписуємося з нашими львівськими друзями.
4. Незнання мовних норм може принести неприємності.
5. Положення справ на селі непросте.
6. Я вважаю, що він поступив правильно, але не може доказати своєї правоти.
7. Це можливе тільки за умови виконання завдання в зазначений строк.

437. Прочитайте і поясніть значення: а) крилатих слів; б) символів.

1. Фауст. Тіль Уленшпігель. Пенелопа. Ріг достатку. Спочити на лаврах. Перейти Рубікон.

2. Рай. Річка. Рука. Віл. Вічний вогонь. Богородиця. Дерево життя. Дідух. Жито. Китайка.

■ **438.** Запишіть текст підготовленого вами виступу з викладом особистої громадянської позиції на обрану тему: «Мое кредо»; «Мое бачення політичної ситуації в країні»; «Шляхи подальшого розвитку нашої держави»; «Якби президентом був я».

Диспут

Обов'язок оратора — говорити правду.

Платон

439. I. Зверніться до теми «Уміння переконувати» з розділу «Елементи практичної риторики» для 10 класу (с.138), а також до теми «Виступ під час дискусії»(с.198). Які основні тези щодо ефективного ведення диспуту висловлені у текстах цих тем?

II. Проаналізуйте, які поради щодо проведення дискусії дає Д. Карнегі у розділі своєї книжки «Як набувати друзів і впливати на людей» — «Дванадцять способів схилити людей до своєї точки зору» (Додаток 2).

440. I. Прочитайте уривок з діалогу Платона «Критон» (Додаток 2).

II. Визначте, хто, на ваш погляд, має рацію — Критон чи Сократ. Докладно проаналізуйте позицію й аргументи Критона. Наскільки вони, на ваш погляд, переконливі? Аналогічно проаналізуйте позицію й аргументи Сократа. Чи переконують вони вас? Завдяки чому вдалося Сократові переконати свого друга Критона — завдяки його слабкості як опонента чи завдяки силі аргументів філософа? Як ви оцінюєте моральний бік позиції Сократа? Поясніть, чому ви думаєте саме так.

441. I. Прочитайте текст, у якому виправдовується загальновизнана негативна риса характеру — нескромність. У який спосіб автор тексту вдається до апології нескромності? Наскільки успішно це робиться?

НЕСКРОМНІСТЬ

Нескромний у всьому прагне взяти участь і у всякій долі стати дійовим чинником. Найвища нескромність — поставити себе врівень зі світом, а прирівнявши, відповідно, прийняти на себе весь тягар світового існування.

Із сказаного випливає, що ті, кого ми називаємо подвижниками, хто прокладає дорогу новій справі і новим стосункам між людьми, можуть бути названі нескромними, наскільки б простим і невибагливим не здавався їх спосіб життя. У самому їх існуванні полягає неприкрита зухвалість, небажання змиритися з

тим, що є, і прийняти існуюче в його наявному вигляді. У творчості, подвижництві, всякому відкритті і навіть просто рішучому вчинку виявляється очевидна нескромність. Небажання поринути у вульгарність, бути «як всі» — хіба вже саме це не нескромно?

Позбавте людину домагань, вихолостіть її дух, прищепіть їй беззаперечну повагу до довколишнього — і ви одержите абсолютно скромну особистість, що нічим не виділяється. Подібна людина настільки не примітна, що, здається, інколи вона зникає зовсім. І не знаєш напевно: чи то вона є, чи то її немає. А якщо пересвідчишся, що все ж ніби є, то і тоді мимовільно подумаєш: «Що вона є, що її немає — все одно»... (Т. Флешлі).

II. Якщо ви все ж залишилися переконаними, що нескромність — це вада людської натури, то доберіть контраргументи і спростуйте аргументи Т. Флешлі.

442. Назвіть імена відомих діячів.

Князь Осмомисл, гетьман Виговський, архітектор Барський, художник Боровиковський, композитор Бортнянський, педагог Ушинський, актор Садовський, співак Мишуга, вчений, письменник і церковний діяч Огієнко, історик Яворницький, вчений Богомолець.

■ 443. I. Прочитайте текст. Знайдіть у позиції автора слабкі місця і доведіть, що лукавство, нещирість — це таки людська вада.

ЛУКАВСТВО

Лукавому докоряють у тому, що він міняє своє ставлення до того самого залежно від зміни обставин. Це часто справді виглядає непривабливо. Однак, завдяки такій поведінці, лукава людина привчається розглядати всякий предмет багатосторонньо, виявляти різні його грані і властивості. Це, в свою чергу, хороший ґрунт для формування недовгматичного, гнучкого розуму.

І взагалі, я не розумію, за що засуджувати лукаву людину? Сучасне життя настільки складне і різноманітне, воно влаштоване так суперечливо, що вимагає від людини мати не два навіть, а двадцять два об-

личчя. І хто їх рахував? Кожен з нас грає безліч ролей, і як би ми впоралися з цією нелегкою справою, якби не виховання лукавством? Не я — сучасне суспільство саме щокроку виправдовує лукавство і вимагає його, не-наче голодний — шматка хліба (Т. Флешлі).

II. У години дозвілля прочитайте книжку «Енциклопедія пороков» (К.: Наукова думка, 1996), у якій виправдовуються 100 людських вад та крайнощів людської вдачі. Потренуйтеся у спростуванні позиції автора. Водночас відзначте, у чому він має рацію.

Агітаційна промова

*Говори з переконанням — слова
й вплив на слухачів придуть
самі собою.*

Й.-В. Гете

444. I. Прочитайте текст, складений у жанрі агітаційної промови, метою якої є пояснити в стислій та емоційно наса-женій формі певне суспільно важливе питання й мобілізува-ти аудиторію на виконання актуальних завдань.

Кожен українець є громадянином України. Бути громадянином — значить відчувати себе невід'ємним членом суспільства, усвідомлювати, що від кожного з нас залежить, як ми живемо, як будемо жити далі і що будемо робити для того, щоб жити краще.

У тому, що ми живемо не так, як хотілося б, винні ми самі, тому що розгубили ті орієнтири, якими ке-рується здорове суспільство, розчарувалися, збай-дужіли, стали натовпом, подібним до покірної отари, яка чекає, куди поведе її вожак.

Щоб перетворитися на свідомий народ, потрібно, по-перше, повернутися до національних і загальнолюдсь-ких духовних скарбниць (мови, традицій, пісні, мис-тецтва, релігії), по-друге, треба діяти — і словом, і ділом.

Словом потрібно просвіщати тих, хто збився на манівці і замість того, щоб, згідно із заповітом Тараса Шевченка, облаштовувати власну хату, аби в ній запа-нувала «наша правда, і слава, і воля», захоплюється чужим, значно гіршим порівняно зі своїм. А діло має полягати передусім у тому, щоб утверджувати здорові гени національної культури, завдяки яким ми були, є,

і будемо саомобутнім, щедро обдарованим і розумом, і серцем народом, який уже вніс гідний внесок у загальнолюдську духовну скарбницю і готовий зробити незрівнянно більше; а також у тому, щоб вести за собою тих, які заблукали, стаючи для них прикладом, прапороносцем національного духу, органічно поєднаним із загальнолюдським (*З журналу*).

II. Продовжіть текст.

445. I. Прочитайте уривок з промови Євгена Сверстюка. Перекажіть стисло основні тези виступу. Зверніть увагу на його структуру, логіку і виражальні засоби.

ДУХОВНІ ДЖЕРЕЛА ВІДРОДЖЕННЯ

Ми живемо в неспокійному світі відчуження людини від своєї суті. Криза людини, духовна криза людства — нині найбільша тривога світу. Людина змаліла і заплуталась у надпродукції речей, ідей та арсеналів зброї — і свої витвори вона почала ставити понад свого Творця.

Звичайно, ми в авангарді людства — в галузі революцій, руйнування традицій, самознищення. Ми перші дали світові Чорнобиль. Ми перші переживаємо кризу людини — і саме ця криза вимагає перебудови і нового мислення.

На вітрині мод зарясніло слово «духовність». Воно вже стало легким, як полова. Одні для заповнення духовного вакууму заводять духові оркестри й агітмузей у приміщенні храму. Ті почали давати служителям культу громадські доручення. Ті несуть своїх дітей до церкви охрестити, але потім не вчать їх жити по-християнському. Ті збирають матеріал про пришельців з космосу та цікавинки з індійської культури. Інші, зрештою, прикладають духовні зусилля в науковій та мистецькій праці — і теж наче входять у сферу духовного...

Але чому ці похвальні заняття не виробляють того високого етичного ідеалізму, офірної любові, безкорисливого служіння ідеалам, які породжувала висока віра, що йшла від Нагірної проповіді Христа?

Будівельні камінці вторинного походження можна цінувати, збирати, шліфувати, але храму з них не збудуєш. Згадаймо давній переказ про двох будівників. Одного чоловіка з тачкою, наповненою камінням, за-

питали: «Що ти робиш?» — «Та от звеліли возити каміння — вожу». «А що ти робиш?» — запитали другого, такого ж. — «Я будую собор святого Петра».

Собор святого Петра в Римі стоїть завдяки тому, другому. Всі великі собори минулого — це, передусім, пам'ятки високого духу. Всі великі творіння Данте, Рафаеля, Сервантеса, Шевченка — це теж творіння не пера і пензля, а творіння духу. Всі безумно одважні пошуки невідомої землі, експедиції Колумба і Магеллана йшли від одержимості духом і великої віри у великого Бога.

Без віри, що гори рушить, малі люди будуть надити рибку на мілині й гризтись за привілеї, і ніколи не знатимуть: «Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра» (Леся Українка).

Де і коли люди відірвалися від джерел? ХХ вік визрів як епоха глобальних доктрин, експериментів, винаходів. Запаморочливі відкриття змінили образ світу. Люди заметушилися в силовому полі науки — і свіфтівський дивний острів Ляпуту раптом піднявся вгору в образі гордого самовдоволеного божества, яке нібито все може. Виявилось, що на зворотному боці того ідола — чорна діра. Виявилось, що запаси духовних і моральних сил людини занадто слабкі супроти цього ідола. І в цьому моральна криза нашої епохи. Напівдикун, засліплений блискітками напівцивілізації, зневажив свій справжній скарб.

Суєтні люди і сірі воли науки підхопили легенду про всемогутнього ідола і запишались. Великі ж вчені забили тривогу. Володимир Вернадський: «Науковий розвиток не може йти без зв'язку з живою роботою думки одночасно у філософії і релігії». Тейяр де Шарден: «...Моральність динамічна мусить бути звернена в майбутнє — в пошуках Бога ... Добре в кінцевому результаті лише те, що спричинюється до піднесення Духа на землі..., що спричинює духовний розвиток Землі».

Антагонізм науки й віри — це неіснуюча проблема, вигадана догматиками, які не знають ні науки, ні віри. За всієї відмінності сприймання феномену духа французом Шарденом, українцем Вернадським і звичайним селянином вони однаково розуміли головне: Дух дає нам силу, сенс і перспективу. Зрештою, це міг би розуміти кожен: адже наша ера відкрилася найбільшою

духовною революцією саме через діяльність тих апостолів, яким Євангелія заяснила і — вперше в історії — заговорила різними національними мовами.

Ми втратили це розуміння не лише через фетишизацію науки і людську слабкість перед світом речей. У нас держава організувала духовну розруху і руйнувала духовну культуру протягом трьох поколінь. Морально стероризована, духовно ослаблена людина, приглушена тотальною пропагандою бездуховного матеріалізму, звикала до примітивного, кон'юнктурного мислення. Наше виховання орієнтувало дитину на задоволення матеріальних потреб і зневажало тисячолітню мудрість самовдосконалення.

Фальшива псевдонаука орієнтувала на перекручене тлумачення високого ідеалізму і проповідництва наших класиків. Ми загубили ключ до їхньої душі — до спадщини. Школа систематично руйнувала ту культуру, яка й сама легко руйнується без щоденного плакання.

Не будемо спрощувати: ніхто навмисно моралі не руйнував — зруйновано основу, на якій тримається споруда моралі. Ця основа — Абсолют.

Великі християнські цінності — Істина, Добро, Краса — були вистраждані й осягнені на висхідному шляху служіння Богові. В основі їх лежить той безкорисливий ідеалізм, який стає потребою високої душі, спрямованої до Бога. Тільки Абсолют був джерелом і провідною зорею.

Крах цінностей починається з узаконеного грабунку і заперечення Бога. Висхідний шлях Духа відкинуто. Під істину робляться личини правдоподібності. Добро — вимовляють з посмішкою, Красу зневажають і використовують для потреб... Заповіді в релятивістському тлумаченні втрачають силу морального закону.

— *Шануй отця і матір твою* — дивлячись, хто вони.

— *Не убивай* — дивлячись, кого.

— *Не давай кривих свідчень* — дивлячись, чи корисно...

Храм без божества, любов без офіри, шлях без страждання — ось та низка дешевих заміників, що зовні нагадують правдиве і живе, а насправді є тільки парадними образами його. Затоптано і загублено моральні максими.

Ми мусимо відродити людину — мусимо відродити її духовний корінь. Інакше ми не склеїмо її з найкращих гасел і приписів.

II. Проаналізуйте, наскільки тема виступу є актуальною. Чи вдалося проголошені ідеї хоча б частково втілити в житті? Своє твердження аргументуйте.

446. Визначте, яка проблема є найактуальнішою для вас особисто, аргументовано доведіть, як її слід розв'язувати.

■ 447. Підготуйте контрольні виступи, розраховані на 4—5 хвилин за поданою тематикою.

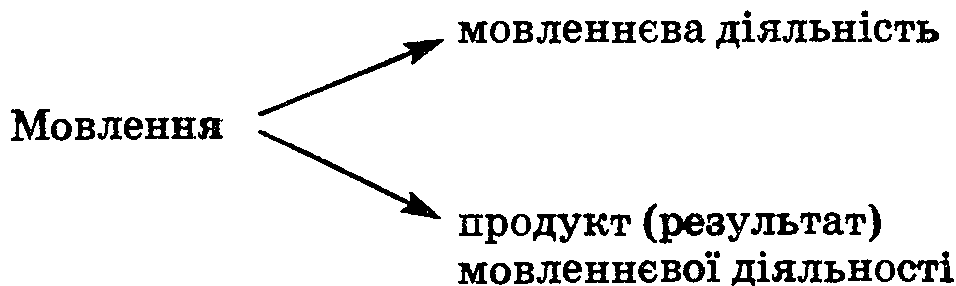
1. Без ядра горіх ніщо, так само, як і людина без серця (*Г. Сковорода*). 2. Народ без народності — тіло без душі (*К. Ушинський*). 3. Будь проклята кров ледача, не за рідний край пролита (*Леся Українка*). 4. Державу Українську може здійснити ша любов до неї, а не зненависть до її ворогів (*В. Липинський*). 5. Без честі нема людини (*Ю. Вассиян*). 6. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців (*О. Довженко*). 7. Людину виволити — велика річ, нарід — свята (*Ю. Липа*). 8. Мова — перша зброя в боротьбі: виживе мова, виживе й Вітчизна (*О. Ільченко*). 9. Як один Бог на небі, так одна Україна на землі! (*Д. Мирон-Орлик*). 10. Любов — це насамперед відповідальність, а потім уже насолода, радість (*В. Сухомлинський*). 11. Віра в себе — таїна життєвих успіхів (*Л. Силенко*). 12. Я — людина, і це мене багато до чого зобов'язує (*В. Черняк*). 13. По-справжньому освічений той, хто вміє читати між рядками (*О. Сухомлин*). 14. Хто не шукає своєї правди, буде ошуканий чужою (*А. Коваль*). 15. Український народ не хотів ніколи підкорятися своїм. Тому й був підкорений чужими (*Р. Коваль*). 16. У війні перемагають хоробріші, під час миру — підліші (*Д. Корчинський*). 17. Чим багатший внутрішній світ людини, тим вона бідніша (*О. Перлюк*).

Контроль і самоконтроль

448. Виберіть білет з одним із наведених у вправі 447 афоризмів і за його змістом виступіть перед однокласниками, використовуючи засвоєні відомості з курсу риторики.

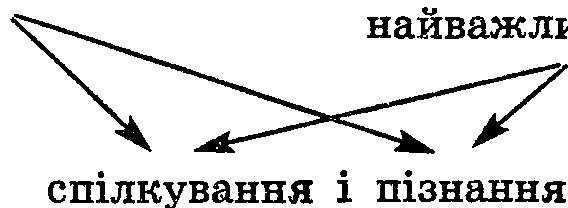
МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

Загальні відомості про мовлення

М о в а —
найважливіший засіб

М о в л е н н я
(мовленнєва діяльність)—
найважливіший спосіб

Види мовленнєвої діяльності

Форма мовлення	Види мовленнєвої діяльності	
	Сприйняття мовлення	Продуктування мовлення
Усне мовлення	Слухання	Говоріння
Писемне мовлення	Читання	Письмо

Тема і основна думка
(Про що?)

Мета спілкування
(Для чого?)

Той,
хто говорить **Я**
(пише)

**ТИ
ВИ** Адресат
мовлення

(Хто?)

(Кому?)

(Для чого?)
Місце спілкування

Основні звуки (фонеми) української мови

Голосні	Приголосні			
	дзвінкі		глухі	
	тверді	м'які	тверді	м'які
[а]	[б]	[—]	[п]	—
[о]	[д]	[д']	[т]	[т']
[у]	[з]	[з']	[с]	[с']
[е]	[ж]	—	[ш]	—
[и]	[дз]	[дз']	[ц]	[ц']
[і]	[дж]	—	[ч]	—
	[г]	—	[х]	—
	[ґ]	—	[к]	—
	[л]	[л']	—	—
	[м]	—	—	—
	[н]	[н']	—	—
	[р]	[р']	—	—
	[в]	—	[ф]	—
	—	[й]	—	—

Знаки письма

Алфавіт													
Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии	Іі	Її	Йй
<i>а</i>	<i>бе</i>	<i>ве</i>	<i>ге</i>	<i>ґе</i>	<i>де</i>	<i>е</i>	<i>є</i>	<i>же</i>	<i>зе</i>	<i>и</i>	<i>і</i>	<i>ї</i>	<i>йот</i>
Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч
<i>ка</i>	<i>ел</i>	<i>ем</i>	<i>ен</i>	<i>о</i>	<i>пе</i>	<i>ер</i>	<i>ес</i>	<i>те</i>	<i>у</i>	<i>еф</i>	<i>ха</i>	<i>це</i>	<i>че</i>
Шш	Щщ	Ь		Юю		Яя							
<i>ша</i>	<i>ща</i>	<i>м'який знак</i>		<i>ю</i>		<i>я</i>							

Небуквені графічні знаки

Знаки, що використовуються при написанні слів	Розділові знаки
- дефіс: <i>де-небудь, із-за</i> проміжок між буквами: <i>в полі, на траві</i> - риска (знак перенесення): <i>пе-ре-ни-са-ти</i> апостроф — <i>сім'я, з'їзд</i>	. — крапка ? — знак питання ! — знак оклику ... — трикрапка ; — крапка з комою : — двокрапка — — тире , — кома ( ) — дужки « » — лапки

Позначення звуків на письмі

Звуки	Букви, що позначають звуки	Приклади
[и], [о] [б], [п], [в] [г], [ґ] [м], [ф], [ж] та ін.	и, о б, п, в г, ґ м, ф, ж	<i>шити, горох</i> <i>барабан, вартовий</i> <i>гавань, гава</i> <i>соломорізка, шафа</i>
[а] [у] [е] [і] [й]	а, я у, ю е, є і, ї й, ї, я, ю, є	<i>пара, ляк — [л'ак]</i> <i>шум, плюс — [пл'ус]</i> <i>шелест, лє — [л':е]</i> <i>іній, поїзд — [п'ойїзд]</i> <i>йод, їжа — [йїжа],</i> <i>ясла — [й'асла],</i> <i>шия — [шій'я],</i> <i>єлей — [йел'ей]</i>
[дз] [дж] [дз'] [д'], [т'], [з'], [с'] [ц'], [л'], [н'], [р']	дз дж дзъ д, т, з, с ц, н, л, р	<i>дзвеніти</i> <i>джура</i> <i>гедзъ</i> <i>сядъ, зять, лінъ, тінъ, вісь</i> <i>дід — [д'ід], сік — [с'ік]</i>

Звуки	Букви, що позначають звуки	Приклади
[ш] + [ч]	щ	щука — [шчúка]
[й] + $\begin{cases} [a] \\ [y] \\ [e] \\ [i] \end{cases}$	я ю є ї	явір — [йáв'ір] юрта — [йúрта] єдність — [йéдн'іс'ц'] їду — [йíду]

Чергування звуків

Чергування голосних		Чергування приголосних	
Звуки, що чергуються	Приклади	Звуки, що чергуються	Приклади
[о], [е] з [і]	гора — гір, село — сіл, сім — семи	[г] — [ж]	ворог — ворожий, друг — друже
[о], [е] з нулем звука	день — дня, вогонь — вогню	[к] — [ч]	рука — ручний, буряк — бурячиння
[е] з [о]	шести — шостий, жени́ти — жо́натий	[х] — [ш]	порох — порошина, вухо — вушний
[а] з [о]	ламати — ломити, качати — котити	[г] — [з']	нога — нозі, книга — в книзі
[е] з [і]	летіти — літати, гребти — загрибати	[к] — [ц']	рука — в руці, мука — в муці
[е] з [и]	дерти — здирати, стелити — застилати	[х] — [с']	мох — у мосі, вухо — у вусі
[и] з [і]	сидіти — сісти, грім — гриміти	[д] — [дж]	радити — раджу, садити — саджу
[и] з [о]	кривавий — кров, глитати — глотка	[т] — [ч]	вертіти — верчу, хотіти — хочу
		[з] — [ж]	везти — возжу, мазати — мажу
		[с] — [ш]	просити — прошу, косити — кошу

Чергування голосних		Чергування приголосних	
Звуки, що чергуються	Приклади	Звуки, що чергуються	Приклади
[а] з [у]	<i>трясти</i> — [тр'асти] — <i>трусити</i>	[зд] — [ждж] [ст] — [шч] [б], [п], [в], [м], [ф] + [л']	<i>їздити</i> — <i>їжджу</i> <i>ростити</i> — <i>рощу</i> <i>мостити</i> — <i>мощу</i> <i>губити</i> — <i>гублю</i> , <i>купити</i> — <i>куплю</i> , <i>ловити</i> — <i>ловлю</i> , <i>ломити</i> — <i>ломлю</i> , <i>графити</i> — <i>графлю</i>

Основні норми правильної вимови

Види звуків	Основні правила вимови голосних і приголосних звуків	Приклади
Вимова голосних	Усі голосні звуки в наголошеній позиції вимовляються чітко Звуки [а], [у], [і] та в більшості випадків [о] вимовляються чітко і в ненаголошених складах Ненаголошений [е] у вимові наближається до [и], а ненаголошений [и] — до [е] Звук [о] вимовляється з незначним наближенням до [у] лише перед складом з наголошеним [у] в основі слова	[рак], [ром], [рул'], [меч], [рис], [н'іс] [шапка], [соло] [ін'ій], [ул'ус] [те ^а ч'е], [не ^а с'у] [жи ^е в'е], [пи ^е лі] [го ^у л'убка], [зо ^у з'ул'а]
Вимова приголосних	Перед голосним приголосні звуки вимовляються завжди чітко Дзвінкі приголосні звичайно вимовляються дзвінко в будь-якій позиції. Лише в деяких випадках вони уподібнюються до глухих Глухі приголосні перед дзвінкими звичайно уподібнюються дзвінким і вимовляються як парні дзвінкі (див. табл. на с. 277)	[л'ід], [б'ере ^т], [могті] [гр'адка], [в'іжки] <i>просьба</i> [про ^з ба], <i>рюкзак</i> [рюгзак]

Види звуків	Основні правила вимови голосних і приголосних звуків	Приклади
	Звуки [дз], [дз'], [дж] вимовляються неподільно Тверді приголосні звуки, що не мають парних м'яких, [б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [дж], [г], [к], [х], [г'] перед <i>і</i> напівпом'якшуються, а перед іншими голосними вимовляються завжди твердо Звуки [з], [ц], [с], [д], [н], [т] перед наступними м'якими або напівпом'якшеними приголосними також пом'якшуються	[кукуру́дза], [дз'уркотáти], [джм'і́л'] [в'і́к], [г'і́д], [х'і́д], [к'і́р], [ш'і́ст'] [в'і́ст'і́], [св'і́т], [ла́зн'а], [цв'і́л']
Вимова голосних і приголосних в деяких формах слів	Буквосполучення <i>-ться, -шня</i> у дієсловах вимовляються як [ц':а], [с':а] Буквосполучення <i>-жся, -чся</i> у дієсловах вимовляються як [з'с'а], [ц':а] Буквосполучення <i>-жці, -шці, -чці</i> в іменниках у М. відмінку вимовляються як [з'ц'і́], [с'ц'і́], [ц':і́] Сполучення букв <i>здц, стц</i> у деяких формах іменників вимовляються як [з'ц'], [с'ц']	<i>котиться</i> — [коти́ц':а], <i>б'ється</i> — [б'йес':а] <i>не морочся</i> — [не^вморóц':а] <i>на доріжці</i> — [на дорі́з'ц'і́], <i>мишці</i> — [мис'ц'і́], <i>ручці</i> — [руц':і́] <i>у поїзді</i> — [у по́йіз'ц'і́], <i>на невістці</i> — [на не^вв'іс'ц'і́]

Уподібнення в групах приголосних

Ознаки, за якими відбувається уподібнення	Зміни в приголосних	Приклади
Уподібнення за дзвінкістю	гл.+дзв.=дзв.+дзв.	<i>просьба</i> — [про́з'ба], <i>боротьба</i> — [боро́д'ба́], <i>якби</i> — [йа́гбі́], <i>анекдот</i> — [ане^вгдо́т], <i>хоч би</i> — [ходж'бі́], <i>вокзал</i> — [вог'за́л]

Уподібнення за глухістю	дзв.+гл.=гл.+гл. [з]+гл.=[с]+гл. [роз] + гл.= [без] = [роз], [рос] + гл. [без], [бес]	з+кинути — скинути, з+формувати — сформувати, з+сушити — зсушити [с:уші́ти^е], роз+чесати — розчесати [розче^нса́ти], [роз^сче^нса́ти^е], без+хмарний — безхмарний [бе^нзхма́рний^ей], [бе^нсхма́рний^ей]
Уподібнення за м'якістю	тв.+м.=м.+м. [д, т, з, дз, с, ц, л, н] + м'який чи пом'якшений приголосний = [д', т', з', дз', с', ц', л', н'] + м'який чи пом'якшений	день [ден'] — [д'ні] [д'н'і], сонце [со́нце^н], сонця [со́н'ця], чесний [че́сний^ей] — чесні [че́с'ні], корисний [ко́рисний^ей] — корисні [ко́рис'ні]; стіл [с'тіл], [ст'іл], сніп [с'ніп], [сн'іп], віддячити [ві́д'ячи^ети^е]
Уподібнення за місцем і способом творення	[с]+[ш]=[ш:] [с]+[ч]=[шч] [з]+[ж]=[ж] [ч]+[ц']=[ц':] [ш]+[с']=[с':] [д]+[ч]=[джч] [ж]+[ц']=[з'ц'] [ш]+[ц]=[с'ц'] [ж]+[с]=[з'с'] [ч]+[с]=[ц':]	віднісши [в'ід'ніш:и^е] пі[сч]аний — [п'ішча́ний^ей] — піщаний жити — зжити [ж:йти^е] ручка—ручці [ру́ц':і], дочці [до́ц':і] вмиваєш — вмиваєшся [вми^евайе^нс:а] читати — відчитати [в'іджчи^етати^е] ніжка — ніжці [н'ізц'і] кішка — кішці [к'ісц'і] не поріжся — не [пор'ізс':а] не мучся — не [му́ц':а]

Чергування у — в, і — й, з — із — зі

Букви, що вжи- ваються	Положення букви, в якому вона пишеться	Приклади
у, і	Між буквами, що по- значають: а) приголосні б) голосний і приголос- ний (зокрема перед в, ф, буквосполученнями льв, хв) На початку речення або після розділового знака перед буквами, що по- значають приголосні	<i>Передвечірні сутінки спадають у лощину (О. Гончар).</i> <i>Колосся шум і сталі звук у трудовому шумі лине (В. Сосюра).</i> <i>Я знав міста, ліси і го- ри і в морі бачив ко- раблі (А. Малишко).</i> <i>У травах коник, як зе- лений гном, на скрип- ку грає (М. Рильський).</i> <i>І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї (Т. Шевченко).</i>
в, й	Між буквами, що по- значають: а) голосні б) голосний і приголос- ний	<i>У нього в очах засвіти- лась вірада (Панас Мирний).</i> <i>Та й море жде та й мо- ре виглядає. Усіх, усіх, усіх... (П. Тичина).</i>
в, з	На початку речення або після розділового знака перед буквою, що по- значає голосний або приголосний	<i>В академії почались заняття. З жарту і біда часом буває (Нар. творчість).</i>
з	Перед буквами, що по- значають один приго- лосний звук (крім с, ш), рідше — сполучення приголосних на почат- ку слова	<i>З усього видно було: з важких рухів, з похму- рих поглядів спідлоба, з крутої лайки, що не пусте на думці у лі- щинців (А. Головка).</i>
із	Між буквами, що по- значають приголосні	<i>Уже скотилось із неба сонце, заглянув вітер в моє віконце (Леся Українка).</i>

зі	Після букви на позначення голосного перед <i>с, ш</i> або буквосполучення, що позначає приголосні На початку речень перед <i>с, ш</i> або сполученням букв на позначення приголосних Перед сполученням букв, що позначають приголосні на початку слова	<i>В кухні із свистом і скреготанням точили ножі (М. Коцюбинський).</i> <i>Із саней сплигнув високий чолов'яга (Григорій Тютюнник).</i> <i>Мотор запрацював. Зі страшним ревом «яструбок» свічкою пішов у небо (Ю. Яновський).</i>

Подовження і спрощення в групах приголосних

Різновиди змін приголосних звуків у словах	Характер змін у приголосних звуках	Приклади
Подовження приголосних: а) внаслідок збігу однакових приголосних б) внаслідок уподібнення в) у деяких іншомовних словах	$[н]+[н]=[н:]$ $[д]+[д]=[д:]$ $[с]+[с]=[с:]$	<i>година — годинник, осінь — осінній [ос'ін':ій]</i> <i>дати — віддати [в'ід:áти], ріс — розрісся [розр'іс':а],</i> <i>ссати [с:áти], незрівняний [не^нзр'івн'án:іі]</i> <i>життя [жи^ет':á], зілля [з'іл'а], ході́ння [ход'ін':а], тінню [т'ін':у], ллєш [л':еш], знання [знан':á]</i> <i>манна [мáн:а], мірра [м'ір:а], Руссо [рус:ó], бру́тто [брúт:о], сюрреалізм [с'ур:е^нал'ізм]</i>

Спрощення в групах приголосних: а) що пере-даються на письмі б) що на письмі не передаються	[ждн] — [жн] [стн] — [сн] [здн] — [зн] [стл] — [сл] [стск] — [с'к] [скн] — [сн] [нтск] — [н'с'к] [нтств] — [нств] [стск] — [с'к]	тиждень — тижневий якість — якісний, радість — радісний виїздити — виїзний щастя — щасливий, лестоці — улесливий місто — міський блиск — блиснути, тиск — тиснути студент — студентський [студén'с'киі] агент — агентство [агéнство] турист — туристський [турис'киі]

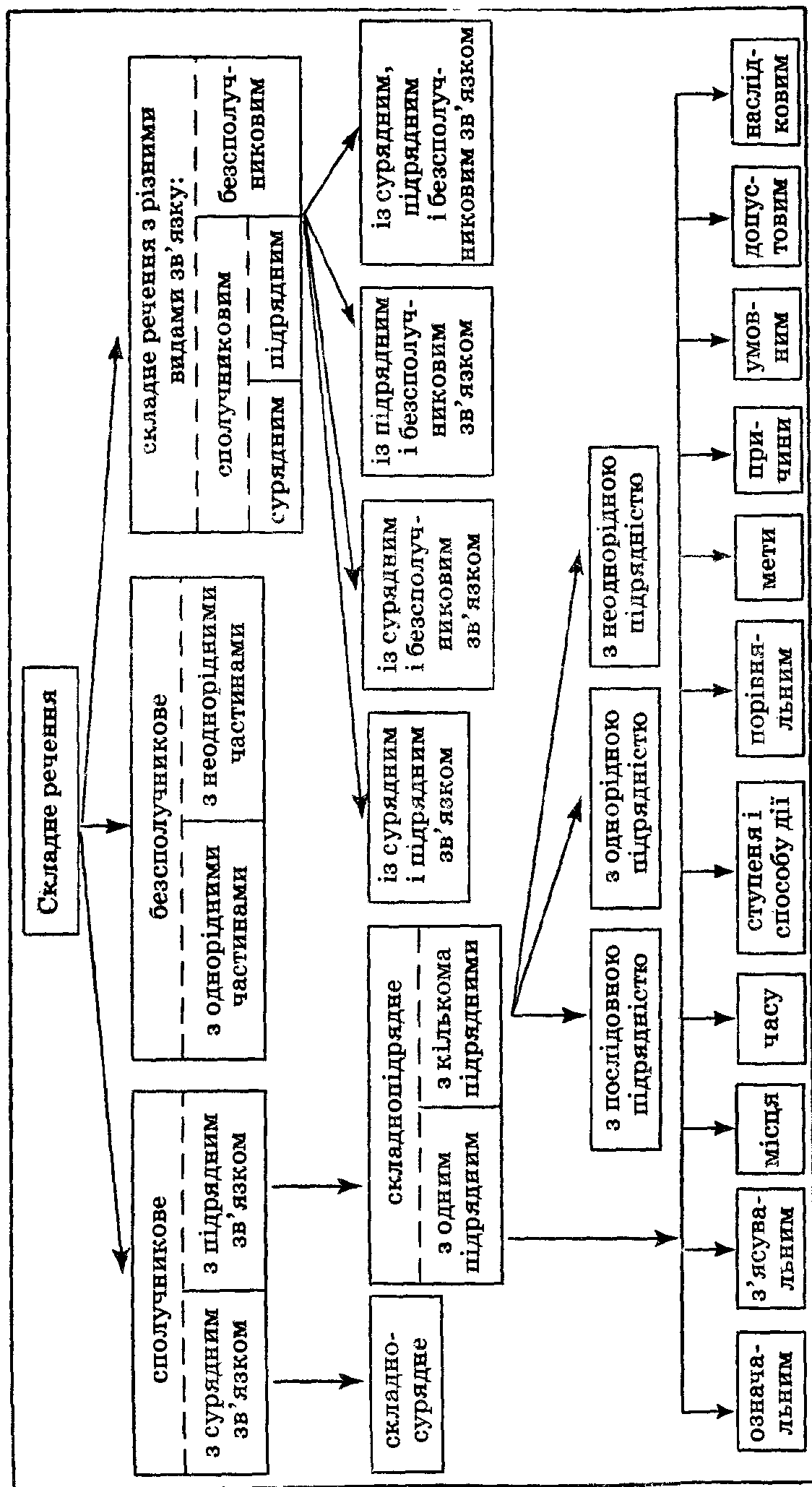
М'який знак

Вживається	Не вживається
1. Після <i>д, т, з, с, ц, н</i> для позначення м'яких приголосних: а) в кінці слова: <i>рись, сіть, мідь</i>; б) в кінці і в середині складу перед твердим приголосним: <i>близько, дядько, синька, боротьба, міський</i>; в) в середині складу перед <i>о</i>: <i>дзьоб, трьох, сьомий</i>; г) в дієсловах перед <i>-ся</i>: <i>порадсья, хвилюється, посунься</i> 2. Після <i>л</i> в середині і в кінці складу: <i>льон, біль, кільця, сільський</i> 3. Коли <i>ь</i> вживається в формі називного відмінка, то він зберігається і в інших відмінках: <i>редька — редьці, письмо — на письмі</i>	1. Після <i>д, т, з, с, ц, н</i> для позначення м'яких приголосних, якщо за ними йдуть інші м'які чи пом'якшені приголосні: <i>слід, світ, сьогодні, вінця, але: тьмяний, різьбля</i> 2. Після <i>н</i> перед <i>ж, ч, ш</i>, а також суфіксами <i>-ськ(-ий), -ств(о)</i>: <i>волинський (хоч Волинь), уманський (хоч Умань), але: доньчин, нячичин, бриньчати</i> 3. Між буквами, що позначають подовжені м'які приголосні: <i>гілля, волосся, життя</i>

Правопис букв *е, и*, що позначають ненаголошені голосні

У префіксах		У коренях		У суфіксах		У закінченнях	
умови написання	пишеться	умови написання	пишеться	умови написання	пишеться	умови написання	пишеться
Якщо префікс означає вищу міру ознаки	<i>пре-: прекрасно препогано</i>	В ненаголошеній позиції пишуться так, як і в наголошеній	<i>е, и: весло, бо весла читав, бо читанка</i>	Якщо іменники означають матеріал, продукт праці	<i>-и-: плетиво, паливо, печиво</i>	В іменниках м'якої і мішаної груп	<i>е: конем, тишею</i>
Якщо префікс означає приєднання, наближення, неповноту ознаки	<i>при-: придбати прийти присолити прив'язати</i>	Якщо ненаголошений звук випадає	<i>е: човен (човна)</i>	У прикметниках, утворених від іменників м'якої і мішаної груп	<i>-ев-: ситцевий, сторожева, тушевий</i>	У дієсловах І дієвідміни (на -уть, -ють)	<i>е (є): пишеш, знаєш</i>
Не змінюється написання префіксів <i>без-, перед-, пред-, через-</i>	<i>без-: бездоганний перед-: передчасний пред-: предстати через-: черезсмузжя</i>	У відкритих складах -ри-, -ли-, чергується <i>е з и</i> перед суфіксом -а-	<i>е: мережа велетень</i>	В іменниках із -енн- (-єнн-), що означають опредмечені дії	<i>е (є): поневолен- ня, озброєння</i>	У дієсловах II дієвідміни (на -ають, -ають)	<i>и (ї): ходиш, стоїш</i>
		В інших випадках написання перевіряється за словником	<i>и: криниця, глинати е — и: терти — стирати е, и: пенал, лимон, диван</i>	У дієприкметниках, утворених за допомогою -ен- В іменниках і прикметниках із суфіксом -ин-, що має ряд значень	<i>е: неоцінений, незлічений, нескорений и: Львівщина, вуглярщина, на, городиня</i>		

Види складних речень

Складнопідрядні речення

Види підрядних речень за значенням	Озна-чальні	З'ясу-вальні	Обставинні							наслід-кові
			місця	часу	ступеня і спосо-бу дії	мети	при-чини	умовні	допус-тові	
Засоби зв'язку: а) сполучники	що, щоб, неначе, ніби, як	що, як, щоб, ніби, мов		як, тільки, як	щоб, ще як, чим— тим, мов, на- че, нена- че, ніби, ніж	щоб, для того щоб, з тим щоб, аби	бо, то- му що, від то- го що, через те що	коли, коли б, якби, як, як- що	хоч, хоча, дарма що, не- зважа- ючи на те що	так що
	який, котрий, чий, де, куди та ін.	хто, де, який, кот- рий, чий те	де, ку- ди, звідки	коли, поки, до- ки	скільки, наскіль- ки, як					
в) вказівні слова	такий, той, все, всякий, весь, кожний		там, туди, скрізь, звідки	доти, тоді	так, такий, до того, настіль- ки	для то- го, з тим		то		

Групи розділових знаків за їх функціями

Групи розділових знаків	Для чого викорис-товуються	Приклади
відокремлюючі: крапка, знак оклику, знак питання, три крапки	1) для оформлення окремого речення як закінченого; 2) для виділення кожного речення від наступного в тексті	<i>Уже світає. Біла смуга лягла над обрієм (П. Воронько).</i> <i>І це називається південь! Лід у серпні — як це розуміти?! (О. Довженко).</i> <i>Ні... стій... Ба! чуєш? То весна співає? (Леся Українка).</i>
кома, крапка з комою, тире, двокрапка	3) для позначення межі: а) між однорідними членами в простому реченні; б) між простими реченнями у складному	<i>Пісня шириться, росте, розливається на вечірніх просторах Дніпра (О. Довженко).</i> <i>Округи мене то жито половіє, а в житі купка льону голубо цвіте; то ячмінь колоситься; оддаєки гайок синіє (Марко Вовчок).</i>
виділяючі: кома і дві коми, тире і два тире, знак оклику, дужки, двокрапка і тире, лапки	для виділення: а) смислових відрізків, що ускладнюють просте речення (звертань, вставних слів, сполучень слів, речень; відокремлених другорядних членів); б) груп однорідних членів з узагальнюючими словами; в) прямої мови	<i>Отут, бувало, із-за тину виласть квасоля по тичині (Т. Шевченко).</i> <i>Опукою з гори — аж вітром зашуміло — Орел ушкварив на Ягня (Є. Гребінка).</i> <i>Гоголь наш, велике серце! Ти за правду зносив гніт (П. Тичина).</i> <i>Макар Семенович (так звали діда) був у піднесеному настрої (В. Козаченко).</i> <i>В густій мряці, білій як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи (М. Коцюбинський).</i>

Стилі і жанри мовлення

Основні ознаки стилів і жанрів мовлення					
Назви стилів	Жанри, в яких стиль реалізується	Мета мовлення	Сфера спілкування	Форма реалізації стилю	Мовні особливості стилів
Розмовний	спілкування	обмін інформацією, думками, враженнями; прохання чи подання допомоги, виховний вплив	побутові стосунки з родичами, друзями, знайомими	діалог	широко використовуються побутова лексика, фразеологізми, емоційно забарвлені і просторічні слова, звертання, вставні слова, вигукки, неповні речення тощо
Науковий	дисертація, монографія, стаття, підручник, лекція, відгук, анотація, рецензія	повідомлення про результати наукових досліджень, систематичний виклад певних знань	наука, техніка, освіта	монолог	характерні мовні засоби: терміни, спеціальна фразеологія, складні синтаксичні конструкції; повні речення; логічність, точність, обґрунтованість викладу

Офіційно-діловий	закон, кодекс, статут, наказ, оголошення, дозвіль, розпис, протокол, акт, інструкція, лист тощо	регулювання офіційно-ділових стосунків	офіційно-ділові стосунки	монолог (діалог)	переважають стилістично нейтральні мовні засоби, стандартна канцелярська лексика, складні речення; відсутні емоційно забарвлені слова; виклад гранично точний
Публіцистичний	виступ, нарис, публіцистична стаття, памфлет, фейлетон, дискусія	обговорення, відстоювання і пропаганда важливих суспільно-політичних ідей, сприяння суспільному розвитку	громадсько-політичне життя	монолог (діалог)	використовуються суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова, риторичні запитання, вигук, повтори; тон мовлення пристрасний, оцінний (іронія, сарказм, захоплення, гнів)
Художній	трагедія, комедія, драма, водевіль, роман, повість, оповідання, поема, вірш, байка, епіграма	різноманітний вплив на думки і почуття людей за допомогою художніх образів	мистецтво слова	монолог	застосовуються всі мовні засоби, особливо широко — слова в переносному значенні

Типи мовлення та їх ознаки

Назви типів мовлення	Основна функція	Відношення, що виражаються реченнями	Будова висловлювання	Приклади
Розповідь	повідомлення про події	часові	експозиція, зав'язка, кульмінація, розв'язка	Батько з сином скиртують сіно. Стоячи під копицею, син з великим зусиллям вивирає вилами з-під ніг лише невеличкі жмутьки сіна. Держак в його руках гнеться підковою. Раптом — трісь! — Тату! — А що там таке? — обізвався старий зверху. — Дивіться, — вигукнув син, витираючи піт, — дивіться, тату, який я сильний! — додав він, показуючи поламаного держака. — Ні, синку, — відповів батько, — ти не сильний, а дурний (Нар. творчість).
Опис	словесне зображення предмета	просторові	певна послідовність загальних і часткових ознак, що відображають предмет висловлювання	Венерині черевички — це багаторічна трав'яниста рослина. У землі заховане товсте, горизонтальне, повзуче кореневище, від якого відходять численні довгі, жорсткі корінці.

Роздум (міркуван- ня)	доведення або пояснення чогось	причинно- наслідкові	тема, аргументи, висновки	Над землею здійснюється ясно-зелене, трохи опушене стебло заввишки 25—30 см, при основі огорнуте кількома піхвами. На стеблі розміщено по чергові три—п'ять сидячих листків, трохи складених впродовж. Вони овально-еліптичні, загострені на верхівці, досягають 10—20 см завдовжки та 3—10 см завширшки, з обох боків трохи коротко опушені, особливо із нижнього боку по жилках (Б. Заверуха). Форми українських міфів мають одну характерну рису: вони дуже близькі до природних форм. Ми не бачимо в народній фантазії охоти до негарних, неестетичних велетенських міфічних образів, до тих величезних, страшних, головатих та рогатих богатирів із страшними антинатуральними інстинктами, які любить німецька і великоруська міфологія. Український народ в своїх міфах держиться міри; його фантазія не любить переступати за граніці ненатуральних форм; вона любить правду і естетичність (І. Нечуй-Левицький).

До вправи 117.

Тарас знітився. Він опутив голову і сховався за якихось молодиків. Уже не існували для нього ні ці палаци, ні тераси, ні могутній Самсон, ні вся алея фонтанів. Тут був хазяїн, майстер Ширяєв, у повній владі якого був Тарас.

Він тихо вийшов із парку і побіг назад. Скільки народу гуляло й веселилось і вночі милувалося мудровою ілюмінацією! А для нього хіба могло бути свято? Він дістався свого горища і, простягшиися на сіннику, заснув важким сном (*О. Іваненко*).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ В 10—11 КЛАСАХ

Фонетика. Графіка. Орфоепія

1. Визначте, що вивчають фонетика, графіка, орфоепія.

1. Засоби письма. 2. Правила правопису. 3. Звуки мовлення, їх види і поєднання. 4. Граматичні правила. 5. Звуки мовлення і їх позначення на письмі. 6. Правила вимови слів.

2. Вкажіть терміни, що стосуються лише фонетики.

1. Букви. 2. Апостроф. 3. Наголос. 4. Слово. 5. Звуки мовлення. 6. М'який знак. 7. Голосні звуки. 8. Склад. 9. Знаки письма. 10. Подвоєння букв. 11. Орфоепічний словник. 12. Подовжені приголосні. 13. Орфограма. 14. Дзвінки приголосні. 15. Перенос слів.

3. На які основні групи поділяються звуки української мови?

4. У чому полягає відмінність у творенні таких звуків: а) голосних і приголосних? б) дзвінких приголосних і глухих приголосних?

5. Вкажіть правильні відомості з-поміж помилкових.

А. В українській мові є: а) 33 звуки; б) 38 звуків; в) 42 звуки; г) 52 звуки.

Б. Звуки поділяються на: а) 6 голосних і 27 приголосних; б) 10 голосних і 28 приголосних; в) 6 голосних і 32 приголосних; г) 10 голосних і 42 приголосних.

6. Випишіть звуки, що не мають:

а) парних м'яких: [н], [в], [с], [дз], [ф], [р], [ж], [д], [г], [л], [м], [з], [ч];

б) парних твердих: [дж], [з], [в], [н], [й], [г], [ш], [м], [д], [ц], [ф].

7. Вкажіть звуки, що мають:

а) парні глухі: [н], [ж], [в], [р], [дж], [н'], [дз], [г], [л], [м], [д];

б) парні м'які: [в], [б], [з], [г], [л], [дз], [м], [ж], [с], [д], [ш], [п].

8. Назвіть такі види звуків:

а) глухі: [в], [р], [й], [ц], [т], [дж], [з];

б) шиплячі: [ф], [дж], [ч], [с], [х], [й], [п];

в) голосні: [ш], [в], [ф], [о], [й], [ж], [м], [е];

г) губні: [т], [з], [ш], [ф], [в], [ц], [м];

ґ) дзвінкі: [ц], [о], [ж], [е], [р], [с], [ш];

д) тверді: [д'], [в'], [й], [с'], [ф], [і], [ш'].

9. Вкажіть помилки у таких групах звуків:

а) голосні: [а], [у], [я], [е], [и], [і];

б) глухі: [п], [ц], [т], [с], [ж], [ф];

в) м'які: [п'], [л'], [д'], [з'], [й], [в'];

г) приголосні: [ф], [х], [к], [с], [ш], [й];

ґ) голосні: [а], [о], [у], [с], [є], [и];

д) дзвінкі: [р], [й], [к], [з], [т], [ж].

10. Знайдіть четвертий «зайвий» звук.

А. 1. [в], [ф], [з], [м].

Б. 1. [г], [к], [х], [ф].

2. [ж], [д], [дж], [ш].

2. [м], [д], [й], [н].

3. [г], [р], [й], [ф].

3. [з], [р], [д], [ц].

4. [к], [дж], [с], [т].

4. [з], [м], [д], [л].

5. [н], [й], [п], [з].

5. [ф], [в], [м], [б].

6. [й], [и], [е], [у].

6. [р], [н], [й], [з].

11. Визначте, який звук є спільним для всіх чотирьох слів.

1. Хвощ, горихвістка, нігті, порох.

2. Розчерк, межа, зіштовхувач, дружба.

3. Праця, розшаровувати, зчіплювач, штурмовий.

4. Зчісувати, вищати, щедрувати, штурм.

5. Багатший, квітчати, обличчя, ніччю.

6. Книжці, помажся, розігрійся, взяти.

12. Вкажіть групу (групи) слів, де усі слова мають спільний звук.

1. Вісь, сів, сивий, ясний.

2. Деревій, весни, єдваб.

3. Ссати, піднісся, віссю.
4. Віхоть, вогкий, кухня.
5. Жениться, живиться, дочці.
6. Творення, н вкати, ніхто.
7. Шапка, узвишшя, шуруп.
8. Тільки, пташка, туша.

13. Визначте, скільки разів повторюються у поданому прислів'ї: а) м'які приголосні; б) [й]; в) глухі приголосні.

Не той сліпий, хто не бачить, а той, хто не хоче бачити.

14. З'ясуйте, скільки разів повторюються у поданих прислів'ях: а) дзвінкі приголосні; б) м'які приголосні; в) [а].

1. Де багато слів, там мало діла. 2. Язиком с'як і так, а ділом ніяк.

15. Вкажіть слова, в яких при словозміні чи словотворенні відбувається чергування приголосних:

а) [г] — [ж] — [з']: 1. Морж. 2. Колодязь. 3. Допомога. 4. Делегувати. 5. Диригувати. 6. Оберігати. 7. Витязь. 8. Баржа. 9. Друг.

б) [к] — [ч] — [ц']: 1. Круча. 2. Дача. 3. Праця. 4. Морока. 5. Курок. 6. Вік. 7. Облік. 8. Перець. 9. Меч.

в) [х] — [ш] — [с']: 1. Спориш. 2. Миша. 3. Дух. 4. Кожух. 5. Вісь. 6. Карась. 7. Порох. 8. Міх.

г) [з] — [ж], [т] — [ч]: 1. Важу. 2. Перечу. 3. Кажу. 4. Бачу. 5. Дружу. 6. Кручу. 7. Морочу. 8. Можу.

г) [д] — [дж], [с] — [ш]: 1. Виправдати. 2. Саджати. 3. Кидати. 4. Просити. 5. Видати. 6. Водити. 7. Дути. 8. Брести.

д) [ст] — [шч], [з] — [ж]: 1. Бажати. 2. Взути. 3. Росити. 4. Мазати. 5. Стати. 6. Мести. 7. Класти. 8. Просити. 9. Мастити.

е) [б], [п], [м], [в], [ф] — [бл], [пл], [мл], [вл], [фл]: 1. Гарбати. 2. Любити. 3. Тривати. 4. Купити. 5. Надпити. 6. Тримати. 7. Розбити. 8. Ловити. 9. Просувати. 10. Блефувати. 11. Графити.

є) [г]+[ш]=[жч]: 1. Убогий. 2. Лисий. 3. Довгоногий. 4. Красивий. 5. Злосливий. 6. Ласий. 7. Дорогий. 8. Дружний.

16. Заповніть таблицю.

Слова	Загаль- на кіль- кість звуків	Кіль- кість голос- них	Кількість приголосних				
			дзвін- ких	глу- хих	твер- дих	м'я- ких	пом'як- шених
1	2	3	4	5	6	7	8
Ящик Джміль Гедзь Шіст- над- цять Під- дашня Люб- ляться							

17. Вкажіть слова, в яких відбувається уподібнення:

а) з а д з в і н к і с т ю: 1. Ростити. 2. Безбережний. 3. Анекдот. 4. Рясний. 5. Вокзал. 6. Шипшина. 7. Молотьба. 8. Справжній. 9. Рюкзак. 10. Казка. 11. Просьба. 12. Хвоя. 13. Боротьба. 14. Березняк. 15. Якби. 16. Житловий;

б) з а г л у х і с т ю: 1. Роздавати. 2. Розпач. 3. Розчесати. 4. Бездарний. 5. Безхмарний. 6. Легкий. 7. Збити. 8. Зцідити. 9. Стежити. 10. Згадати. 11. Скинути. 12. Зшити. 13. Скупати. 14. Зжувати;

в) з а м' я к і с т ю: 1. Грядка. 2. Бігом. 3. Пісня. 4. Міжбрів'я. 5. Стіл. 6. Доля. 7. Честь. 8. Слід. 9. Свято. 10. Днями. 11. Корисний. 12. Сонця. 13. Дзвін. 14. Дзюрчати. 15. Вістря. 16. Брость.

18. Назвіть слова, в яких відбувається спрощення в групах приголосних.

А. 1. Справжній. 2. Шістнадцять. 3. Спортивний. 4. Вискнути. 5. Улесливий. 6. Справжній. 7. Туристський. 8. Скрекотіння. 9. Контрастний. 10. Звісно. 11. Щастя. 12. Чудесний. 13. Усний.

Б. 1. Рясний. 2. Величезний. 3. Обласний. 4. Зап'ястний. 5. Купоросний. 6. Щасливий. 7. Тиждень. 8. Форпостний. 9. Весняний. 10. Студентський.

19. Вкажіть слова, в коренях яких при зміні форми чи словотворенні відбувається чергування:

а) [o], [e] з [i]: 1. Діло. 2. Тесля. 3. Робота. 4. Вість. 5. Вісім. 6. Тіло. 7. Чоло. 8. Село. 9. Дерево.

б) [o], [e] з нулем звука: 1. Черевко. 2. Березень. 3. День. 4. Чесний. 5. Борозна. 6. Вогонь. 7. Колос. 8. Шелест.

в) [e] з [i]: 1. Теплий. 2. Гребти. 3. Шелестіти. 4. Шептати. 5. Мерзнути. 6. Пестити. 7. Чекати. 8. Летіти.

г) [e] з [и]: 1. Мести. 2. Текти. 3. Плести. 4. Дерти. 5. Пекти. 6. Стелити. 7. Везти. 8. Стерти.

ґ) [a] з [o]: 1. Бажати. 2. Ламати. 3. Сапати. 4. Шарпати. 5. Качати. 6. Дряпати. 7. Допомогати. 8. Базарювати.

д) [и] з [і]: 1. Сидіти. 2. Нидіти. 3. Гриміти. 4. Дрижати. 5. Тиснути.

20. Як за допомогою 33 букв позначаються 38 звуків?

21. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Які голосні звуки в різних позиціях у слові позначаються різними буквами?

2. Які звуки позначаються буквосполученнями?

3. Які звукосполучення позначаються окремими буквами?

4. Які букви завжди позначають звукосполучення?

5. Які звуки мовлення позначаються буквами *е, и*?

6. Яке звукове значення мають букви *я, ю, є*?

7. Які букви ніколи не сполучаються з м'яким знаком?

8. Які основні групи графічних знаків ви знаєте?

9. На які види поділяються небуквені графічні знаки?

10. Яка роль апострофа?

22. Занишіть подані слова за алфавітом.

Велет, бук, вдома, закон, досвід, біологія, заколот, великоокий, біоніка, глід, видра, завзяття, дослід, гава, вид, глей, гедзь.

23. Випишіть алфавіт, позначаючи в дужках назви букв.

24. З поданих варіантів запису слів у фонетичній транскрипції вкажіть ті, в яких всі слова записані правильно.

- А. 1. [стэ́жен'а], [при́ходи́т'ся], [дзі́га].
 2. [зтэ́же^ин'а], [при́ходи́е'т'с'а], [дзі́га].
 3. [зтэ́жи^ен':а], [прихо́ди'е'ц':а], [дзі́е'га].
 4. [стэ́же^ин':а], [при́ходи́е'ц':а], [дзі́га].
 5. [стэ́же^ин'а], [при́ходи́е'ц'а], [дзі́га].
- Б. 1. [зага́вишся], [безче́ст'а], [кв'ітча́ти].
 2. [зага́ви^ешс'а], [безче́с'ц'а], [кві́тча́ти].
 3. [зага́ви^ес':а], [бе^ижчес'т'а], [кв'іч:а́ти].
 4. [зага́ве^ис':а], [бе^изче́с'ц'а], [к'в'іч:а́ти].
 5. ['зага́ви^ес'а], [бе^изче́с'т'а], [кв'ітча́ти].
- В. 1. [зс'а́дут'с'а], [а́ртістці], [ро́зчі́щенн'а].
 2. [с'а́дут'с'а], [а́рті^естці], [ро́зчі́шчен'н'а].
 3. [с':а́дут'с'а], [а́рті^ес'ці], [ро́зчі́шчен':а].
 4. [с':а́ду'ц':а], [а́ртіс'ці], [ро́жчі́шче^ин':а].
 5. [зс'а́ду'ц':а], [а́ртістці], [ро́жчі́е'шче^ин':а].

25. Знайдіть групу затранскрибованих слів, у якій немає помилок.

- А. 1. [де^ише^иви^ена́], [при^евіжиши], [не^изчу́йес':а].
2. [зелáндз с́кий], [кори́ц':е], [йі́жишс'а].
3. [іскри́ц':а], [джерем], [дай^еі́ц':а], [шчока́].
4. [в'ідзив], [кис'т'овий], [ж:іти], [дерев'ій].
- Б. 1. [геройі́зм], [ка́йут'с'а], [зма́шче^ин':а].
2. [зм'і́н'ніс'т'], [йі́жджений], [зсади́ти].
3. [напо́руйуц':а], [моло́джший], [га́йеі́ц':а].
4. [клубо́чуц':а], [відт'а́ти], [тума́н'ніс'т'].
- В. 1. [допу́ще^ин':а], [дорива́йеі́с':а], [перегну́ц':а].
2. [ц'в'ах], [асп'іра́н'с́кий], [ж:увáти].
3. [не^искла́дні́сть], [підзслу́хати], [не^ите^ирп'і́н':а].
4. [нішчи^ети], [тру́с'ат'с'а], [досві́т'ній].
- Г. 1. [зіл':у́ц':а], [ре^иге^ине^ира́тор], [лу́дз с́кий].
2. [жштóвхуйу], [зці́лен':а], [кийáни^ен].
3. [ви^екрит'т'а́], [вісі́мна́дзці́ат'], [нішче^ичком].
4. [прибйе́с':а], [аба́цтво], [відро́шче^иний].

26. Вкажіть слова, які затранскрибовані з порушенням орфоепічних норм.

А. 1. [зсади́ти]. 2. [в'і́дзна́ка]. 3. [в'і́джже́ну́].
4. [ди́ва́к]. 5. [асп'іра́н'ці́]. 6. [йакби́]. 7. [ще́дріс'т'].
8. [уде́рз'с'а].

Б. 1. [бура́вчи́к]. 2. [ві́ни́ще́н':а]. 3. [го́рби́ти́ся].
4. [дзо́т]. 5. [до́сл'і́дже́н':а]. 6. [к'ін:о́та]. 7. [псу́йе́т'с'а].
8. [обхо́ди́с':а].

27. Затранскрибуйте слова.

1. Безперестанний, якби, непримиренність, нерес-
титься, кидаєшся, щезнення.

2. Полощешся, непереконливий, відкликаються,
безтурботність, ведмеденя, якісність, нігтик.

3. Безпросвітний, помиляться, положистість, вок-
зал, ябедництво, зсядеться, хворостняк, радишся.

4. Дочці, безсмертність, якісність, зсихаються, сту-
дентство, принісни, пестливий.

Будова слова. Словотвір

28. Дайте відповідь на запитання.

1. Чи всі слова мають основу і закінчення? 2. Чи ма-
ють закінчення такі слова: а) какаду, бюро, пюре;
б) кінь, бій, честь? 3. Чи однакову роль виконують
префікси і суфікси в поданих парах слів: а) косити—
обкосити; косити — скосити; б) радість — радувати;
сильний — сильніший?

29. Визначте, скільки спільнокореневих груп у поданих
словах.

1. Топити, потоптати, відтоплювати, топтати, про-
топлювати, перетоплювати, розтоплювати, обтоплюва-
ти, затоптати.

2. Коса, косити, кіска, косовиця, кісник, косилка,
кісся, косми, косметика, косматий, косметичний.

3. Колот, колоти, відколювати, колючка, заколоти,
колотити, надколоти, заколот, виколоти, укол, колот-
неча.

4. Безкласовий, позакласний, класифікувати, де-
класований, однокласник, першокласний, класика,
класний, класифікатор, класичний.

30. Зробіть письмовий розбір слів за будовою.

1. Напровесні, невинувато, метро, перерозподіл.

2. Доброзичливо, безпрограшний, укупі, примірюватися.

3. Напереваги, етнографічний, переконався, неперевершеність.

4. Незаселений, електрозварювальник, впам'ятку, запанібрата, передранішній.

31. Визначте, які слова з кожного ряду утворено одним із способів:

а) префіксально-суфіксальним: 1. Міжвідомчий. 2. Очолити. 3. Перевіювати. 4. Вибачатися. 5. Невинний;

б) префіксальним: 1. Підкоп. 2. Перевезення. 3. Неввічливо. 4. Недоважувати. 5. Збудити;

в) суфіксальним: 1. Обводити. 2. Правнучка. 3. Безповоротний. 4. Газопровідний. 5. Поглибити;

г) безафіксним: 1. Верболіз. 2. Перелаз. 3. Запічок. 4. Річ. 5. Куш;

г) складанням: 1. Природознавчий. 2. Хлібозаготівельний. 3. Птахоподібний. 4. Післязавтрашній. 5. Позаштатний;

д) суфіксальним: 1. Нагребти. 2. Підсинити. 3. Гримувати. 4. Перелякати. 5. Безробітний.

32. Знайдіть групу слів, що утворені тим самим способом.

А. 1. Газифікація, паровоз, всюдихід, дощомір.

2. Приморський, прикарпатський, безцінний, зародковий.

3. Відклик, засланець, відгук, відріз.

4. Стесати, безпарний, прадід, переписати.

5. Піддубник, підлісок, підігнаний, прилисток.

Б. 1. Придорожній, придолюнок, безцінний, безталанний.

2. Перепис, перепродаж, перелісок, перегул.

3. Бронепоїзд, класифікація, вертоліт, всюдихід.

4. Засланець, засідання, відклик, вплив.

33. Вкажіть у кожній групі четверте «зайве» слово.

1. Приголосний, прикувати, приписка, призвук.

2. Безхмарний, безпідставний, безталанний, безтурботний.

3. Погромник, податковий, подразливість, після-воєнний.

4. Фізико-математичний, п'ятирічний, водопровідний, атомохід.

5. Псевдомистецтво, антинародний, всеукраїнський, іржаво-бурий.

6. Передбачати, відрекомендуватися, незвичайний, прообраз.

7. Хмарний, вареник, вентилятор, підвладний.

**8. Першокласний, суднобудівельник, бліцтур-
нір, сонцепоклонництво.**

34. Знайдіть групу (групи) слів, які розміщені в порядку їх словотворення і утворюють словотвірний ланцюжок.

1. Звіт, звітний, звітуватися, відзвітуватися.

2. Котити, викотити, викочувати, викочуватися.

3. Кипіти, закипіти, кип'ячений, кип'яток.

4. Траса, трасувати, трасування, трасувальний.

5. Масажувати, масаж, масажування, масажист.

6. Матерія, матеріалізм, матеріальний, матеріаліст, матеріалістичний.

7. Ловити, уловити, уловлювати, уловлювач.

8. П'яти, спайка, сп'яти, спаювати.

35. Відновіть пропущені ланки у словотворчих ланцюжках.

1. Книга книжниця

2. Косити викошений

3. Сад садівник

4. Фарба пофарбований

5. НАМАСЛИТИ

6. Змова по-змовницьки

7.   экзаменувати   переекзаменування

8. Валити провалюватися

36. Доберіть до поданих слів спільнокореневі, розмістіть їх в порядку словотворення, утворивши словотворчі ланцюжки.

1. Відмежуватися. 2. Зменшитися. 3. Ідеалістичний. 4. Зацікавлено. 5. Озеленення. 6. Дезорганізаторство. 7. Загострюватися. 8. Невпізнанно.

Лексикологія. Фразеологія

37. Дайте відповіді на запитання.

1. Що вивчає: а) лексикологія; б) фразеологія?
2. У чому полягає відмінність між: а) лексичним і граматичним значеннями? б) однозначними і багатозначними словами?

38. Вкажіть словосполучення і речення, в яких виділені слова мають переносне значення.

1. **Перевезти вантаж.** 2. **Мандрівники зупинилися в оазисі на перепочинок.** 3. **Протекло два роки.** 4. **Носій прогресивних ідей.** 5. **Сольний номер.** 6. **Протилежна думка.** 7. **Розвивати талант.** 8. **Рідкісний випадок.** 9. **Наукова суперечка.**

39. Назвіть багатозначні слова.

1. **Бідний.** 2. **Беркут.** 3. **Адреса.** 4. **Бісер.** 5. **Берег.** 6. **Журі.** 7. **Автомат.** 8. **Автор.** 9. **Кермо.** 10. **Квиток.**

40. Складіть зі словами словосполучення, використовуючи кожне із властивих їм значень.

1. **Високий.** 2. **М'який.** 3. **Пишний.** 4. **Поле.**

41. Поясніть лексичне значення виділених слів.

1. **Порядок у приміщенні.** 2. **Демократичні порядки.** 3. **Цифровий порядок.** 4. **Порядок виплати зарплати.** 5. **Бойові порядки.** 6. **Похиłe дерево.** 7. **Похилий пагорб.** 8. **Похила постать.** 9. **Похилий вік.**

42. Вкажіть словосполучення чи речення, в яких виділені слова мають переносне значення метафоричного типу.

1. **Ніс човна.** 2. **П'ятий клас.** 3. **Посміхались карі оченята.** 4. **Горить електрична лампочка.** 5. **Випив склянку.** 6. **Зійшлося все село.** 7. **Вушко голки.** 8. **Упали стяги Ігореві.**

43. Доберіть синоніми до поданих слів.

1. **Неофіційний.** 2. **Думати.** 3. **Житло.** 4. **Знаменитий.** 5. **Ідеальний.** 6. **Штучний.** 7. **Зникати.** 8. **Віроломство.** 9. **Червоний.** 10. **Культура.** 11. **Обличчя.** 12. **Мріяти.**

44. Доберіть антоніми до поданих слів.

1. Сильно. 2. Авангардний. 3. Егоїст. 4. Абсолютність. 5. Фініш. 6. Сльози. 7. Аналіз. 8. Присерк. 9. Марнотратний. 10. Істина. 11. Неологізм. 12. Динамічний.

45. Поясніть лексичне значення омонімів.

1. Атлас — атлас. 2. Бак — бак. 3. Брак — брак. 4. Грамота — грамота. 5. Застава — застава. 6. Кар'єр — кар'єр. 7. Лава — лава. 8. Метр — метр. 9. Орден — орден.

46. Поясніть лексичне значення паронімів — слів, близьких за звучанням, але різних за значенням.

1. Чудесний. 2. Чудний. 3. Чисельний. 4. Численний. 5. Статус. 6. Статут. 7. Світило. 8. Світоч. 9. Талан. 10. Талант. 11. Адресант. 12. Адресат. 13. Авторитарний. 14. Авторитетний. 15. Афект. 16. Ефект. 17. Замір. 18. Намір. 19. Посмішка. 20. Усмішка. 21. Відтинок. 22. Відтінок. 23. Допускати. 24. Припускати.

47. Визначте, на які групи поділяються слова: а) за сферою їх використання у мовленні; б) за часом їх утворення і вживання; в) за походженням.

48. Вкажіть серед поданих слів:

а) ді а л е к т и з м и: 1. Базар. 2. Гречний. 3. Бухта. 4. Денцівка. 5. Газда. 6. Пірует. 7. Ошатний. 8. Боцял. 9. Манеж. 10. Храм;

б) п р о ф е с і о н а л і з м и: 1. Хлібороб. 2. Черета. 3. Бринза. 4. Сосна. 5. Сюжет. 6. Дієслово. 7. Полотно. 8. Тракторист. 9. Маркшейдер. 10. Злива;

в) в л а с н е у к р а ї н с ь к і с л о в а: 1. Барва. 2. Клас. 3. Армія. 4. Січень. 5. Козак. 6. Міркувати. 7. Жупан. 8. Урядник. 9. Гарний. 10. Школа;

г) з а п о з и ч е н і s л o v a: 1. Папір. 2. Булава. 3. Виробництво. 4. Прикметник. 5. Корабель. 6. Трикутник. 7. Дуга. 8. Сапер. 9. Хата. 10. Борт.

49. Поясніть значення фразеологізмів.

1. Зламати вудила. 2. Кадити фіміам. 3. Лазаря корчити. 4. На всі заставки. 5. Мокрим рядом накрити. 6. Персона ґрата. 7. Поховати роги. 8. Хоч мак сій.

50. Доберіть фразеологічні синоніми.

1. Чуба гріти. 2. В баранячий ріг скрутити. 3. Такий, що в одне вухо влізе, а в друге вилізе. 4. Дістати носа. 5. Наливатися жаром. 6. Під чоботом бути. 7. Сам не свій.

51. Поясніть значення крилатих висловів.

1. Скринька Пандори. 2. Піррова перемога. 3. Гордіїв вузол. 4. Дамоклів меч. 5. Ельдорадо. 6. Дволикий Янус. 7. Маслинова гілка. 8. Ноїв ковчег. 9. Ахіллесова п'ята. 10. Терновий вінець.

52. Доберіть українські відповідники.

А. 1. Хеппі енд. 2. Се ля ві. 3. Шерше ля фам. 4. Вені, віді, віці. 5. Тет-а-тет. 6. Візаві. 7. Терра інкогніта. 8. Етцетера. 9. Вуаля ту. 10. Табула раса.

Б. 1. Типун тебе на язык. 2. Братъ измором. 3. Быть в курсе. 4. Быть на хорошем счету. 5. Быть по вкусу. 6. Важная шишка. 7. Вертеться волчком. 8. Вить верёвки. 9. В общей сложности. 10. Вошло в обыкновение.

В. 1. В тесноте, да не в обиде. 2. Выкинуть фортель. 3. Говорить обиняками. 4. Грусть снедает. 5. Два сапога пара. 6. Делать на авось. 7. Держать в чёрном теле. 8. Дело житейское. 9. На худой конец.

Г. 1. Не велика птица. 2. Неисповедимыми судьбами. 3. Нечистая совесть спать не даёт. 4. Откалывать номера. 5. От корки до корки. 6. По всей вероятности. 7. Приводить в ужас. 8. Раскидывать умом. 9. Тревожить воображение. 10. Удобный случай.

Морфологія

53. Дайте відповідь на подані запитання.

1. Що вивчає морфологія?

2. Які частини мови належать: а) до самостійних; б) до службових?

54. Які морфологічні ознаки, перераховані в довідці, мають:

а) іменники; б) прикметники; в) кількісні числівники; г) порядкові числівники; г) дієслова; д) дієприкметники; е) дієприслівники; е) прислівники; ж) особові займенники?

Д о в і д к а. 1. Належить до певного роду. 2. Змінюється за родами. 3. Відмінюється. 4. Змінюється за числами. 5. Змінюється за способами, часами, особами. 6. Належить до певного часу. 7. Має ступені порівняння. 8. Не змінюється. 9. Має вид (доконаний чи недоконаний). 10. Належить до певного стану (активного чи пасивного).

55. Вкажіть, яке слово з кожного ряду є:

а) і м е н н и к о м: 1. Троє. 2. Потроїти. 3. Натроє. 4. Трійка. 5. Потрійний.

б) п р и к м е т н и к о м: 1. Осиротілий. 2. Другий. 3. Лисячий. 4. Ходячий. 5. Свій.

в) ч и с л і в н и к о м: 1. Удесятьох. 2. Десятка. 3. Подесятерити. 4. Десятник. 5. Десятий. 6. Десятиповерховий.

г) з а й м е н н и к о м: 1. Скільки. 2. Багато. 3. Третій. 4. Колись. 5. Десять.

ґ) дієсловом: 1. Біганина. 2. Спускаючись. 3. Вихід. 4. Був. 5. Скошений.

д) п р и с л і в н и к о м: 1. Казна-що. 2. Хтозна-який. 3. Казна-де. 4. Найвищий. 5. Попід. 6. Проте. 7. Півтора.

е) п р и й м е н н и к о м: 1. Якби. 2. Анітрохи. 3. Під час. 4. Дарма що. 5. Хоч.

є) с п о л у ч н и к о м: 1. Мов. 2. З метою. 3. Справді. 4. Мабуть. 5. Там.

ж) ч а с т к о ю: 1. Згідно з. 2. Коли. 3. Також. 4. Нізащо. 5. Обабіч.

з) дієприкметником: 1. Незбагненний. 2. Незастиглий. 3. Непереливки. 4. Повторно. 5. Відпочивши.

и) дієприслівником: 1. Насторожено. 2. Навпочіпки. 3. Схилений. 4. По-заячи. 5. Накачуючи. 6. Верхи.

і) в и г у к о м: 1. Ходімте. 2. Прощавайте. 3. Відпочивайте. 4. Добридень. 5. Ех! 6. Слава!

56. Прочитайте прислів'я. Визначте, в якій синтаксичній ролі виступають у ньому іменники, дібравши правильну відповідь.

Сім баб — сім рад, а дитя безпупе.

Іменники виступають у ролі: а) підмета; б) присудка; в) додатка; г) обставини; ґ) означення.

57. Вкажіть іменники, що належать до одного з родів:

а) чоловічого: 1. Путь. 2. Собака. 3. Телаві.
4. Кольрабі. 5. Кладь.

б) жіночого: 1. Ферзь. 2. Різь. 3. Язь. 4. Рояль.
5. Гниль. 6. Лебідь.

в) середнього: 1. Вовчище. 2. Полотнище. 3. Тбілісі.
4. Колібрі. 5. Перу.

г) спільного: 1. Хвороба. 2. Нероба. 3. Забава.
4. Роззява. 5. Переправа.

58. У кожній групі іменників знайдіть четверте «зайве» слово.

1. Леді. Сафарі. Мадам. Пані.
2. Конго. Пальто. Сопрано. Депо.
3. Причепа. Дурепа. Волоцюга. Ледацюга.
4. Фойє. Мосьє. Монпансьє. Пап'є-маше.
5. Аташе. Маестро. Кліше. Денді.

59. В англійській мові іменники не мають ознаки роду. Чи є в українській мові іменники такого типу?

60. За якими ознаками розрізняються відміни іменників?

61. Випишіть з кожної групи слів окремо іменники, що мають у родовому відмінку однини закінчення: а) -а(-я) і б) -у(-ю).

А. 1. Гнів. 2. Біг. 3. Галас. 4. Долар. 5. Ритм.
. Жанр. 7. Синус. 8. Вальс. 9. Конус. 10. Конфуз.
11. Базис. 12. Вітер.

Б. 1. Трикутник. 2. Чагарник. 3. Хутір. 4. Політ.
5. Льох. 6. Коридор. 7. Відмінок. 8. Футбол. 9. Акт (дія). 10. Термін (строк).

В. 1. Екіпаж. 2. Бізнесмен. 3. Імпульс. 4. Бенкет.
5. Канон. 6. Капельмейстер. 7. Звук (у музиці). 8. Кіловат. 9. Колір. 10. Коледж.

62. Випишіть іменники, які в деяких відмінках мають паралельні форми.

А. 1. Болото. 2. Львів. 3. Знання. 4. Кінь. 5. Дорога.
6. Верф. 7. Темп. 8. Бій. 9. Сирота. 10. Залізничник.

Б. 1. Літак. 2. Харків. 3. Товариш. 4. Путь. 5. Обличчя. 6. Пень. 7. Здолбунів. 8. Місяць. 9. Море.
10. Апостолово.

63. Випишіть іменники, які в кличному відмінку мають закінчення -ю.

1. Владар. 2. Професор. 3. Гектар. 4. Пролетар. 5. Весляр. 6. Гендляр. 7. Дзигар. 8. Плотар. 9. Зброяр. 10. Повістяр. 11. Орендар. 12. Косар.

64. Прочитайте речення. Визначте, в якій синтаксичній ролі виступають у ньому прикметники, дібравши варіант правильної відповіді.

Прикметники виконують роль: а) підмета; б) присудка; в) додатка; г) означення; ґ) обставини.

Молода дівчина була вродлива.

65. З кожної групи прикметників виділіть четверте «зайве» слово.

А. 1. Активний. 2. Давній. 3. Холодний. 4. Вчорашній.

Б. 1. Ольжин. 2. Ковалів. 3. Шахтарський. 4. Тітчин.

В. 1. Телевізійний. 2. Дерев'яний. 3. Багатий. 4. Хвойний.

66. Випишіть прикметники, що мають ступені порівняння.

1. Босий. 2. Німий. 3. Рвучкий. 4. Живий. 5. Кривий. 6. Готовий. 7. Русий. 8. Порожній. 9. Великий. 10. Сліпий. 11. Мертвий. 12. Залізний.

67. Знайдіть неправильно утворені форми ступенів порівняння прикметників.

1. Старший. 2. Старіший. 3. Менш мокріший. 4. Більш віддалений. 5. Найбільш здібніший. 6. Щонайдавший. 7. Кращий. 8. Багатіший. 9. Багатший.

68. Прочитайте речення. Визначте, яким членом речення виступають у ньому числівники, дібравши правильну відповідь.

Сорок, поділене на десять, — чотири.

Числівник у цьому реченні виступає у ролі:

а) підмета; б) присудка; в) означення; г) додатка; ґ) обставини.

69. У кожній групі слів вкажіть іменники, що відмінюються, як слово:

а) в а з а: 1. Земля. 2. Вісь. 3. Знання. 4. Курча. Вода. 6. Пуща.

б) д о н я: 1. Вежа. 2. Ломака. 3. Суддя. 4. Пава. 5. Рука. 6. Доба.

в) д у ш а: 1. Лінія. 2. Дача. 3. Річка. 4. Дорога. 5. Завзяття.

г) с а д: 1. Гараж. 2. Плай. 3. Плече. 4. Куц. 5. Вість. 6. Вовк.

г) л і к а р: 1. Сад. 2. Брат. 3. Базар. 4. Коваль. 5. Газетяр. 6. Край.

д) м а р ш: 1. Плач. 2. Життя. 3. Вітер. 4. Море. 5. Подорож.

е) в е р ф: 1. Квач. 2. Торф. 3. Комар. 4. Мати. 5. Поле. 6. Острів.

е) д і в ч а: 1. Лівша. 2. Кваша. 3. Лоша. 4. Круча. 5. Борозна.

70. Випишіть з кожної групи слів прикметники, що відмінюються, як слово:

а) д а л е к и й: 1. Синій. 2. Доччин. 3. Вранішній. 4. Третій. 5. Камінний.

б) л і т н і й: 1. Дорогий. 2. Олов'яний. 3. Давній. 4. Братів. 5. Сотий.

в) б е з к р а ї й: 1. Чорний. 2. Дев'ятий. 3. Сусідній. 4. Довгоший. 5. Впертий.

71. У кожній групі слів назвіть числівник, що відмінюється, як числівник:

а) п' я т ь: 1. Три. 2. Сто. 3. Двадцять. 4. Сорок. 5. Два. 6. Вісімдесят.

б) с о р о к: 1. Один. 2. П'ятдесят. 3. Сто. 4. Тридцять. 5. Триста.

в) д в і с т і: 1. Шістдесят. 2. Сімсот. 3. Дев'яносто. 4. Мільярд. 5. Тисяча.

г) т р и д ц я т ь: 1. Шестеро. 2. Дев'яносто. 3. Мільйон. 4. Сімдесят. 5. Два.

г) с е м е р о: 1. Десятий. 2. П'ятдесят. 3. Більйон. 4. Сорок. 5. Триста.

72. Поставте числівники 2348, 7586 в орудному відмінку.

73. У кожній групі займенників вкажіть четверте «зайве» слово.

А. 1. Який? 2. Хто? 3. Що? 4. Скільки?

Б. 1. Я. 2. Він. 3. Вона. 4. Воно.

В. 1. Жодний. 2. Ніхто. 3. Ніякий. 4. Нічий.

Г. 1. Всякий. 2. Жодний. 3. Такий. 4. Самий.

Г. 1. Хтозна-чий. 2. Де-небудь. 3. Скількись. 4. Хто-небудь.

74. Поставте подані дієслова в різних формах майбутнього часу І, ІІ, ІІІ особи однини.

Зробити, носити, слати.

75. Випишіть дієслова, що належать:

а) до І дієвідміни: 1. Мазати. 2. Кидати. 3. Кричати. 4. Просити. 5. Поїти. 6. Боятися. 7. Віяти. 8. Вести. 9. Бігти. 10. Радити.

б) до ІІ дієвідміни: 1. Писати. 2. Кричати. 3. Лягати. 4. Чекати. 5. Зробити. 6. Везти. 7. Вирощувати. 8. Доїти. 9. Жити. 10. Радити.

76. Наведіть приклади вживання: а) одного часу замість іншого; б) одного способу в значенні іншого.

77. Запишіть словосполучення: 1) дієслово + прислівник; 2) іменник + прислівник; 3) прикметник + прислівник; 4) прислівник + прислівник.

78. Вкажіть, яке загальне значення має прислівник як частина мови.

79. До прислівників *щиро, добре, глибоко* доберіть форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

80. З'ясуйте, які прислівники утворено одним із способів: а) префіксальним; б) префіксально-суфіксальним; в) суфіксальним; г) складанням слів і основ.

1. Десь. 2. Ліворуч. 3. Начетверо. 4. Відтоді. 5. Поновому. 6. Куди-небудь. 7. Ось-ось. 8. Самохіть. 9. Післязавтра. 10. По-київськи.

Орфографія

81. Випишіть слова, в яких пропущено букву:

а) *е*: 1. К..reja. 2. К..рпань. 3. К..рманич. 4. К..шіти. 5. К..шлак. 6. К..лих. 7. К..раміка. 8. Зв..ртати. 9. Прит..скати. 10. Пос..віти. 11. Пот..ск. 12. Прор..агувати. 13. Крем..нистий. 14. Об..ртон. 15. Обн..зати. 16. Неж..ть. 17. Пос..деньки. 18. Нач..рк.

б) и: 1. Зв..селяти. 2. Зв..личити. 3. Зв..тяга. 4. Пот..сати. 5. Заж..рілий. 6. Задз..ленчати. 7. Загр..бти. 8. П..дант. 9. Прит..кти. 10. Пот..рпати. 11. Пот..мки. 12. Прич..няти. 13. Прич..пити. 14. Поск..дати. 15. Пров..сна. 16. Пров..сати. 17. Нап..тати.

82. Вставте пропущені букви:

а) у — в: 1. .. Австралії. 2. .. вагоні тепло. 3. Побачив ... вікні. 4. Зайшла .. хату. 5. Відпочивали .. Очакові. 6. Знаходиться .. флігелі. 7. Одягнена .. халат.

б) і — й: 1. .. вийшли на гору, .. поглянули в далеч. 2. Дуб .. сосна. 3. Троянди .. виноград. 4. Європа .. Азія. 5. В озері .. ставку. 6. Війна .. мир. 7. Совість .. честь.

в) з-, зі-, із- (зо-): 1. Бандероль .. Австралії. 2. Лист .. Канади. 3. Приїхати .. Львова. 4. Гурт .. семи чоловік. 5. Вийшов .. під'їзду. 6. Виготовлений .. заліза. 7. Зароби .. три сотні. 8. Прийшов .. сходу.

83. З поданих слів випишіть ті, що вживаються тільки з: а) в; б) у.

1. Уведення. 2. Вступ. 3. Ввесь. 4. Вклад. 5. Убрести. 6. Ввігнути. 7. Увертюра. 8. Вважати. 9. Увитий. 10. Увірувати. 11. Умовний. 12. Уварити.

84. Вкажіть слова, в яких неправильно вжито букви г і ґ.

1. Виграш. 2. Грунтознавство. 3. Вага. 4. Ґроно. 5. Груздь. 6. Ґречний. 7. Генерал. 8. Ґрамота. 9. Ґрати. 10. Гучний. 11. Гумус. 12. Глей. 13. Гулі.

85. Випишіть слова з апострофом.

1. Р/єпін. 2. З/агітувати. 3. Пів/яблука. 4. Р/юк-зак. 5. Мавп/ячий. 6. Двох/осьовий. 7. Дит/ясла. 8. Бур/яний. 9. Цв/ях. 10. Пів/острів. 11. Кур/йоз. 12. Без/язикий. 13. Тьм/яний. 14. Без/іменний.

86. Подані в транскрипції слова запишіть відповідно до орфографічних норм.

[ал'п'ин'іс'ц'і], [афри'кан'с'кий], [с'в'ат'іст'], [ку'з'н'а], [в'ід:айу'ц':а], [йас'н'іс'т'], [дозв'іл':а], [ауд'ійен'ц'ійа].

87. Замість крапок вставте, де треба, м'який знак.

1. Різ..бар. 2. Д..нювати. 3. Ін..ший. 4. Урал..с..кий.

5. Нен..чин. 6. В'язкіс..ть. 7. У бал..ці. 8. Дон..ці.
9. Пал..ці. 10. У вал..ці.

88. Вкажіть слова, в яких пропущено:

а) йо: 1. Дз..б. 2. При..м. 3. Л..довик. 4. Ма..ліка.
5. Л..н. 6. Тр..х. 7. Т..хкати. 8. Д..готь.

б) ьо: 1. С..годні. 2. Ма..р. 3. ..рж. 4. Сл..та. 5. В..ка-
ти. 6. Ц..го. 7. Бо..вий.

89. До поданих слів доберіть і запишіть похідні від них прикметники чи іменники, утворені за допомогою суфіксів -ськ-, -ств(о). Визначте, які зміни приголосних відбуваються при словотворенні.

1. Трубіж. 2. Боягуз. 3. Чуваш. 4. Буг. 5. Птах.
6. Бахмач. 7. Убогий. 8. Міус. 9. Запоріжжя. 10. Уж.
11. Лодзь. 12. Норвегія. 13. Грінвіч. 14. Кодак.

90. Подані в транскрипції слова запишіть відповідно до орфографічних норм.

[с'ц'ідіти], [молод'ба], [доц':і], [н'іхт'і], [росчісти^е-
ти], [вог'зал], [бе^жччес'та], [кніз'ці], [намаз'са],
[см'ійес':а], [б'ор'уц':а], на [ніц':і], [комаc'ці], [ту-
ріс'кий], [аг'енство].

91. Замість крапок вставте пропущені: а) *н*, б) *нн*.

1. Варє..ий. 2. Вогне..ий. 3. Виверше..ий. 4. Недо-
торка́..ий. 5. Нечисле..ий. 6. Вибіле..ий. 7. Неперевер-
ше..ий. 8. Блаже..ий. 9. Поора..ий. 10. Здійснє..ий.
11. Сказа..ий. 12. Нездола́..ий. 13. Невблага..ий.
14. Пече..ий.

92. Випишіть слова з подвоєними буквами.

1. Від..знака. 2. Юн..ат. 3. От..епер. 4. Вітрян..о.
5. Туман..о. 6. Пас..я. 7. Ховавс..я. 8. Стат..й.
9. Повіст..ю. 10. Розкіш..ю. 11. Попідтин..ю. 12. При-
горщ..ю. 13. Попад..я. 14. Ган..ин. 15. Бов..ан.

93. У кожній групі виділіть четверте «зайве» слово.

А. 1. Недозволений. 2. Ова! 3. Численний. 4. Ста-
ранний.

Б. 1. Сторіччя. 2. Ілля. 3. Життепис. 4. Тряся.

В. 1. Законно. 2. Суддя. 3. Денний. 4. Письменник.

Г. 1. Тінню. 2. Міццю. 3. Ріллю. 4. Повінню.

Г. 1. Піддашня. 2. Колоссю. 3. Відкриттів. 4. Ту-
манність.

94. Випишіть слова, в яких пропущено букви.

А. 1. Кіс..лявий. 2. Корис..ний. 3. Тиж..невий.
4. Навмис..ний. 5. Випус..ний. 6. Вис..нути.
7. Зап'яс..ний. 8. Хряс..нути. 9. Плюс..нути.
10. Мас..ний. 11. Контрас..ний. 12. Чес..ний. 13. Пи-
с..нути.

Б. 1. Улес..ливий. 2. Віс..ник. 3. Виїз..ний. 4. Ком-
пос..ний. 5. Звіс..но. 6. Облас..ний. 7. Аванпос..ний.
8. Зліс..ний. 9. Балас..ний. 10. Перехрес..ний.
11. Якіс..ний. 12. Доблес..ний. 13. Форпос..ний.

95. Спишіть. Вставте замість крапок пропущені букви:
а) *e*; б) *u*; в) *i*.

1. Пр..суворий. 2. Пр..скіпливий. 3. Пр..сумирний.
4. Пр..браний. 5. Пр..чиста. 6. Пр..щеплений.
7. Пр..зирливий. 8. Пр..чіпливий. 9. Пр..велебний.
10. Пр..шляховий. 11. Пр..ярок. 12. Пр..багатий.
13. Пр..везений. 14. Пр..вражий. 15. Пр..смажити.
16. Пр..щухати. 17. Пр..сілок. 18. Пр..звище.
19. Пр..марний. 20. Пр..рва. 21. Пр..ріст.

96. Вставте, де треба, префікси: а) *з-*, б) *с-*, в) *зі-*, г) *зо-*.

1. ..грівати. 2. ..в'ялий. 3. ..ставити. 4. ..палахнути.
5. ..чепити. 6. ..тліти. 7. ..житися. 8. ..жмакати.
9. ..умовити. 10. ..фабрикований. 11. ..чесати. 12. ..зна-
тися. 13. ..середитися. 14. ..тліти.

97. Подані в транскрипції слова запишіть відповідно до
орфографічних норм.

[с':ідати^ес'а], [ж:увати], [с':ікті], [с'ц'іпи^ети],
[ш:ійтий], [щче^ипіти], [шчішче^иний], [жшкр'абати],
[жшчу^или^ети^ес'а].

98. Вставте замість крапок пропущені букви: а) *e*, б) *u*, в) *i*.

1. Мел..во. 2. Мар..во. 3. Пряд..во. 4. Зверн..ння.
5. Вул..чка. 6. Міс..во. 7. Кош..чок. 8. Сит..чко.
9. Незліч..ний. 10. Марш..рувати. 11. Лав..рувати.
12. Лід..рувати. 13. Гал..н. 14. Баб..н. 15. Тітч..н.
16. Кол..н. 17. Пол..рувати.

99. Випишіть іменники, що пишуться:

а) р а з о м: 1. Водо/гін. 2. Кіловат/година. 3. Член/кореспондент. 4. Дизель/мотор. 5. Пів/озера. 6. Розрив/трава. 7. Лісо/степ. 8. Полу/мисок. 9. Купівля/продаж. 10. Чар/зілля. 11. Чорно/гуз. 12. Норд/ост.

б) ч е р е з д е ф і с: 1. Свят/вечір. 2. Вербо/ліз. 3. Людино/день. 4. Гори/цвіт. 5. Стоп/кран. 6. Лісо/сплав. 7. Пів/Одеси. 8. Пройди/світ. 9. Брат/і/сестра. 10. Обер/мейстер. 11. Міні/футбол.

100. Випишіть прикладки, що пишуться: а) окремо; б) через дефіс.

1. Звіробій/трава. 2. Богатир/хлопець. 3. Місто/Київ. 4. Учитель/математик. 5. Фізик/учитель. 6. Жук/короїд. 7. Красуня/дівчина. 8. Євшан/зілля. 9. Хитрунка/лисиця. 10. Заєць/русак. 11. Жаднюга/вовк. 12. Сапун/гора. 13. Місто/Суми. 14. Льон/довгунець. 15. Пейзажист/художник. 16. Учитель/словесник.

101. Випишіть прикметники, прислівники, що пишуться: а) окремо, б) через дефіс, в) разом.

А. 1. Воле/любний. 2. М'ясо/молочний. 3. Кисло/солодкий. 4. Південно/східний. 5. Військово/полонений. 6. Плоско/опуклий. 7. Діаметрально/протилежний. 8. Жовто/гарячий. 9. Військово/морський. 10. Право/бережний. 11. Унтер/офіцерський. 12. Червоно/гарячий. 13. Машино/будівний. 14. Темно/зелений.

Б. 1. За/дня. 2. За/очі. 3. До/пня. 4. На/ходу. 5. За/видна. 6. По/черзі. 7. На/переріз. 8. По/сусідськи. 9. По/вік. 10. На/їздом. 11. В/голос. 12. В/міру. 13. На/самоті. 14. За/рані. 15. По/пліч. 16. На/сміх. 17. До/волі. 18. За/рахунок. 19. В/смак. 20. По/змосі. 21. По/тихеньку. 22. По/людськи. 23. По/двоє. 24. Всього/на/всього. 25. З/дня/на/день. 26. З/переляку. 27. З/боку/на/бік. 28. По/іншому. 29. По/четверо. 30. Пліч/о/пліч. 31. Казна/де.

В. 1. По/знаку. 2. Без/кінця. 3. По/заду. 4. До/снаги. 5. Без/вісти. 6. На/низ. 7. На/ходу. 8. До/вкола. 9. З/низу. 10. На/показ. 11. Не/з/руки. 12. Вряди/годи. 13. Рік/у/рік. 14. Сяк/так. 15. Всього/на/всього.

16. Будь/що/будь. 17. Хоч/не/хоч. 18. Коли/не/коли. 19. З/краю/в/край. 20. Без/кінця/краю. 21. День/у/день. 22. Десь/інде. 23. На/зразок. 24. По/сусідству.

102. Прочитайте словосполучення. Виділені слова запишіть правильно: а) разом чи б) окремо.

1. У/горі літав лелека. 2. Вийти на/зустріч відвідувачам. 3. У/горі Ельбрус знайшли корисні копалини. 4. Прийшли на/зустріч з депутатом. 5. У/середині книжки. 6. Зібратися в/купі. 7. Заколало в/середині. 8. Помітити в/купі піску. 9. Побачити в/перше. 10. Скаржитися на/пам'ять.

103. Запишіть слова правильно: а) окремо; б) через дефіс; в) разом.

А. 1. Трьох/мільйонний. 2. Триста/двадцять/сьомий. 3. Тридцяти/шести/тисячний. 4. Дев'яти/сотий. 5. Який/небудь. 6. Хтозна/який. 7. По/між. 8. За/мість. 9. За/зразком. 10. Під/кінець. 11. За/для. 12. З/за. 13. З/перед.

Б. 1. Дарма/що. 2. Або/що. 3. Так/що. 4. То/що. 5. Тому/що. 6. От/же. 7. Як/що. 8. Ото/ж. 9. Або/ж. 10. У/міру/того/як. 11. Коли/б. 12. Ніби/то. 13. Тому/то. 14. Немовби/то. 15. Отож/то. 16. При/чому.

104. Запишіть правильно слова: а) окремо; б) разом.

1. Як/би ти прийшов вчасно. 2. Як/що трапиться, сам відповідатимеш. 3. Як/би хотілося мені побувати на цій виставці. 4. Як/що прийдеш, буду радий. 5. Не думай про/те, що сталося. 6. Хоч вітер і сильний, про/те теплий. 7. Повернути у/бік. 8. Вцілити у/бік машини. 9. Що/б ви робили без нас! 10. Оголошено, що/б усі прийшли вчасно. 11. Сонце світило по/зимовому. 12. По/зимовому небу пливли хмари.

105. Випишіть слова, що пишуться: а) окремо; б) разом; в) через дефіс.

А. 1. Не/голосно. 2. Не/зчутися. 3. Не/славити. 4. Не/залізний. 5. Не/ржавіюча сталь. 6. Не/спростовані ніким факти. 7. Книга не/закінчена. 8. Колодязь не/глибокий, а мілкий. 9. Не/долік. 10. Не/мовчати. 11. Не/стямившись. 12. Не/здогадавшись. 13. Не/далекий. 14. Не/вітер, а буря. 15. Велосипед вже не/но-

вий. 16. Не/здужати. 17. Не/славити, а ганьбити. 18. Не/абиякий.

Б. 1. Хіба/то. 2. Аби/тільки. 3. Аби/де. 4. Аби/як. 5. Де/небудь. 6. Де/ж. 7. Де/що. 8. Будь/де. 9. Де/коли. 10. Де/б/то. 11. Казна/що. 12. Що/духу. 13. Хіба/що. 14. Будь/що. 15. Тільки/що. 16. Ані/коли. 17. Ані/ вітер, ані/сніг.

106. Спишіть, розкриваючи дужки.

(Н,н)естор (Л,л)ітописець. (П,п)ерун. (Ф,ф)ея. (П,п)резидент України. (Ц,ц)ар. (Ч,ч)умацький (Ш,ш)лях. (Т,т)итан. (А,а)нтей. (П,п)івніч. (П,п)івдень. (П,п)олісся. (С,с)именталка [порода корів]. (Я,я)рославів (В,в)ал [вулиця]. (А,а)нгел. (П,п)ечерська (Л,л)авра. (Б,б)удинок (В,в)чителя. (С,с)лавутич. (С,с)ірко [собака]. (Б,б)ульдог. (Р,р)іздво. (С,с)ин (Б,б)ожий. (А,а)хіллесова п'ята. (Т,т)рипільська культура.

107. Випишіть власні назви, в яких пропущено лапки.

1. Груші Лісова красуня. 2. Вулиця Боричів Тік. 3. Автобус Турист. 4. Свято Теплого Олекси. 5. Кемпінг Чайка. 6. Орден Пошани. 7. Медаль За відвагу. 8. Порт Балаклава. 9. Агентство Пренса Латіна. 10. Станція метро Контрактова площа. 11. Свято Спасівка. 12. Журнал Наука і суспільство.

108. Назвіть слова, в яких допущено орфографічні помилки.

Маріїн лист (1), Бог Велес (2), Книжкова палата (3), Божа Матір (4), ВУЗ (5), НЛО (6), Езопівська мова (7), епоха Середньовіччя (8), Мадера [сорт вина] (9), Версальський мир (10), товариство Просвіта (11), Золоті ворота (12), Гельсінкська спілка (13), Шевченківський стиль (14).

109. Вкажіть слова, в яких поділ на склади для перенесення подано з порушенням орфографічних правил.

1. А-ва-рі-я. 2. Жа-лі-бно. 3. Низь-кий. 4. Пір-'я. 5. Жа-рго-нізм. 6. На-дзем-ний. 7. Жа-ртів-ли-вий. 8. Ясно-о-кий. 9. На-швид-ку. 10. Я-вір. 11. Се-стра. 12. Пра-цез-дат-ний. 13. Ріл-ля. 14. Май-ка. 15. Пов-здовж.

110. Назвіть слова з порушенням технічних правил перенесення, що позначені ризикою.

1. Леся/Українка. 2. Поет І./Драч. 3. Академік/А. Кримський. 4. Проф./П. Волинський. 5. 1918/рік. 6. 5/грамів. 7. 1995/р. 8. 6-го/поверху. 9. 50/сантиметрів. 10. Вид/во «Освіта». 11. 80/кв. см. 12. 100/га. 13. І т./ін. 14. Акад./І. Білодід. 15. Знання — /сила.

111. Випишіть окремо іменники, що в кличному відмінку однини мають закінчення: а) -о; б) -е; в) -є; г) -ю.

1. Молодиця. 2. Буря. 3. Василина. 4. Доня. 5. Куля. 6. Вежа. 7. Воля. 8. Слива. 9. Книжка. 10. Надія. 11. Сосна. 12. Балка. 13. Душа. 14. Настурція. 15. Хата. 16. Фабрика. 17. Бригада. 18. Армія. 19. Миша. 20. Станція. 21. Соломія. 22. Галя. 23. Катря. 24. Тітуса.

112. Випишіть іменники, що мають паралельні форми:

а) у знахідному відмінку: 1. Двері. 2. Вінця. 3. Лещата. 4. Гуси. 5. Ясна. 6. Мудрощі. 7. Вила. 8. Кури. 9. Коноплі. 10. Ясла. 11. Сани. 12. Люди. 13. Сходи.

б) в орудному відмінку: 1. Ночви. 2. Гроші. 3. Вінця. 4. Діти. 5. Граблі. 6. Запросини. 7. Ножиці. 8. Сани. 9. Піренеї. 10. Карпати. 11. Ворота. 12. Терези.

113. Вставте пропущені закінчення родового відмінка однини: а) -а (-я); б) -у (-ю).

А. 1. Колектив... 2. Катод... 3. Світогляд... 4. Порттик... 5. Суходол... 6. Замк... 7. Метрополітен... 8. Кодекс... 9. Воронеж... 10. Мезонін... 11. Вихор... 12. Імпульс...

Б. 1. Фермент... 2. Стрибк... 3. Лиман... 4. Мост... 5. Плот... 6. Карниз... 7. Краков'як... 8. Гопак... 9. Регрес... 10. Гіпс... 11. Процент... 12. Мотор... 13. Щавл... 14. Тріумвірат...

В. 1. Ренет... 2. Зал... 3. Грош... 4. Млин... 5. Міраж... 6. Фейлетон... 7. Сегмент... 8. Порох... 9. Лондон... 10. Мічиган... 11. Париж... 12. Буг... 13. Ідеал... 14. Житомир...

114. Вставте, де треба, пропущені букви.

А. 1. Бравіс...имо. 2. Лібрет...о. 3. Піаніс...имо. 4. Мір...а. 5. Коміс...ія. 6. Ват.. [міра електроструму].

7. Ідил..ічний. 8. Андор..а. 9. Інтел..ектуальний.
10. Сюр..еалізм. 11. Ір..еальний. 12. Сум..а.
13. Ін..овація. 14. Фін..и. 15. Попур..і.

Б. 1. Фортис..имо. 2. Ніц..а. 3. Шас..і. 4. Нет..о.
5. Ак..умуляція. 6. Пен..і. 7. Піцикат..о. 8. Каль-
кут..а. 9. Ір..онія. 10. Мадон..а. 11. Шоф..ер.
12. Гун..и. 13. Мопас..ан. 14. Яф..а.

115. Вставте, де треба, букви: а) й; б) і; в) и.

А. 1. Ма..я [народність]. 2. Гава..ї. 3. Фе..ерверк.
4. Секво..я. 5. Парано..я. 6. Конве..ер. 7. Саво..я.
8. Фа..янс. 9. Фо..є.

Б. 1. Жур.. . 2. Імб..р. 3. К..парис. 4. Х..мера.
5. М..тра. 6. Колібр.. . 7. Дж..гіт. 8. Кр..т.
9. Дез..нфекція. 10. Бургом..стр. 11. Арх..в. 12. Ч..че-
роне. 13. Осс..ан. 14. Лейпц..г. 15. С..дней.

В. 1. Харакір.. . 2. М..сс..с..пі. 3. С..р..я.
4. С..ц..лія. 5. П..єтет. 6. В..ардо. 7. Адд..с-Абеба.
8. Мерс.. 9. Браз..лія. 10. Ч..каго. 11. Сев..лья.
12. Ваш..нгтон. 13. Н..л. 14. Тр..умф. 15. Акс..ома.

116. Вставте, де треба: а) апостроф; б) м'який знак.

А. 1. Б..юффон. 2. Г..юго. 3. Б..язь. 4. Фур..є.
5. Інтерв..ю. 6. Б..юро. 7. П..юпітр. 8. М..юрид.
9. Б..єф. 10. Руж..є. 11. Кур..йоз. 12. Ф..юзеляж.
13. Рив..єра. 14. Ад..юнкт.

Б. 1. Кон..юнктура. 2. П..ємонт. 3. Монпанс..є.
4. Ф..єзоле. 5. Жус..є. 6. Р..юш. 7. К..ювет. 8. Мар-
сел..єза. 9. Фет..йо. 10. К..янті. 11. В'єнт..ян.
12. Він..єтка.

117. Випишіть слова, що не відмінюються.

1. Фізика. 2. Географія. 3. Гойя. 4. Автомобіль.
5. Шеллі. 6. Блок. 7. Брюлов. 8. Лонгфелло. 9. Елек-
троліт. 10. Камікадзе. 11. Шіллер. 12. Інконель.
13. Долорес. 14. Боа. 15. Арсенал. 16. Какаду. 17. Гол-
суорсі. 18. Костюшко. 19. Данте. 20. Жоффруа.
21. Кашне. 22. Пальто. 23. Радіо. 24. Готьє. 25. Будда.
26. Гальвані. 27. Ескадрилья. 28. Аліс. 29. Тіто.
30. Тассо.

Синтаксис

118. Запишіть терміни, що позначають основні синтаксичні поняття.

119. Вкажіть словосполучення.

1. Приготуватися до зустрічі. 2. Протягом місяця. 3. Розпускаються бруньки. 4. Хмарний день. 5. Пливемо за течією. 6. Троянди й виноград. 7. Понад берегом. 8. Палити заборонено. 9. Вздовж лану. 10. Будемо поспішати.

120. До поданих словосполучень доберіть синонімічні.

1. Шовкова сукня. 2. Братова шапка. 3. Березове листя. 4. Фаянсовий посуд. 5. Плавальний басейн. 6. Зоряне небо. 7. Північний вітер. 8. Синьоока дівчина.

121. Визначте такі члени речення:

- а) п і д м е т: Чотири літа пролетіло (А. Малишко);
- б) п р и с у д о к: Ніч видалась темнішою (А. Шиян);
- в) о з н а ч е н н я: За двадцятьма мостами сивий Дніпро встає (А. Малишко);
- г) д о д а т о к: Я машинально зриваю цвіт яблуні (М. Коцюбинський);
- г) о б с т а в и н и: Понад ставом увечері шепчуться осоки (Т. Шевченко).

122. Визначте, яке з речень є: а) означено-особовим; б) неозначено-особовим; в) узагальнено-особовим; г) безособовим; г) називним.

1. Вік живи, вік учись (Нар. творчість). 2. Кругом поставили своїх (Ю. Яновський). 3. Спека і тиша (О. Донченко). 4. Капає з стріх (М. Коцюбинський). 5. За всіх скажу, за всіх переболію... (П. Тичина).

123. З'ясуйте, яке речення є: а) двоскладним; б) односкладним; в) поширеним; г) непоширеним; г) простим; д) складним.

1. Зима лежить сувора, срібнолика, шле забуття дібровам і землі (В. Сосюра). 2. Зажурився й старий січовик. 3. Не їсть, не спить (Панас Мирний). 4. Чебрецем війнуло з поля (В. Бичко). 5. По обидва береги зелені лужки, а по лужках зеленіють рідкі садки (І. Нечуй-Левицький).

124. Вкажіть речення з: а) відокремленими означеннями; б) відокремленими прикладками; в) відокремленими обставинами.

1. Недовго думаючи, Мирослава пустилася на ту кладку (*І. Франко*). 2. Рибалка, жвавий дід, відкрив ворота нам (*М. Рильський*). 3. Дівчата йдуть співаючи з ланів (*Леся Українка*). 4. Місячним сяйвом залиті, мріють сади. (*В. Сосюра*).

125. Вкажіть складнопідрядні речення з підрядним: а) означальним; б) з'ясувальним; в) місця; г) часу; ґ) ступеня і способу дії; д) порівняльним; е) причини; є) мети; ж) умовним; з) допустовим; и) наслідковим.

1. Люблю людей землі моєї, бо й я землі моєї син (*В. Сосюра*). 2. Нове поспіє жито там, де бою билася луна (*А. Малишко*). 3. Досить холодно, так що ми топимо вже грубки (*Леся Українка*). 4. Хоч була осінь, а день видався теплий, погожий (*Панас Мирний*). 5. З ревнивою пильністю стежив Маковей за Чернишем, який, задумавшись, сидів проти нього (*О. Гончар*). 6. Благословен, хто викопав криницю (*М. Рильський*). 7. Доки сонце зійде, роса очі виїсть (*Нар. творчість*). 8. Хай суд іде так, як велять йому народи (*Ю. Яновський*). 9. З самого ранку узявся був за лопати, щоб прогорнути хоч стежку (*Панас Мирний*). 10. Коли добре жити, то гарно й робити (*Нар. творчість*). 11. Твій мужній голос музикою лине, як плескіт хвиль і сяйво до зірок (*В. Сосюра*).

126. Визначте, яке з речень є: а) складносурядним; б) складнопідрядним; в) безсполучниковим; г) складним із різними видами зв'язку.

1. Але, може, настане та година, коли якогось дня відчиняться двері і в землянку увійде її сивий, не від му́ки, а від му́ки тато, і, як в дитинстві, покладе руку на її коси і скаже, що вона найкраща, і діти в неї найкращі в світі (*М. Стельмах*). 2. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари (*М. Коцюбинський*). 3. Дніпро спокійно шумить і реве, і хвиля берег миє, і мла стоїть стіною від землі до неба, глухого, беззоряного (*О. Довженко*). 4. Мені снилося: червоні рожі пломеніли в промені злотистім (*Леся Українка*).

127. Перебудуйте подане речення з прямою мовою на:
а) речення з непрямою мовою; б) речення із вставними словами; в) просте речення з додатками, що виражають тему чужого мовлення.

Наші знайомі повідомили: «З сьогоднішнього дня розпочинає в Києві свої виступи Кубанський козацький хор».

128. Знайдіть слова, в яких допущено граматичні помилки. Поставте їх у належній формі.

1. Група студентів організували мітинг. 2. Я із сестрою влітку їздили до Карпат. 3. Ряд відомих музикантів, співаків, акторів виступав на цьому концерті. 4. Більшість людей підтримують ідеї мирного співіснування народів на землі. 5. Хотілося б, щоб Ви виступив у нас на зборах.

129. Визначте тип речень і накресліть їх схеми.

1. Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (О. Довженко).

2. На що б око не впало, що б не сталося на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерічка — все виливалось у пісню, легку і просту, як і ті гори в їх давнім, первісним житті (М. Коцюбинський).

3. Лелеки знають, яка доля вготована їм над білими горами, знають також і те, що десь далеко-далеко ждуть їх велетенські річки з солодкою водою, ждуть безмежні плавні, озера й непрохіддя боліт; усі вони — від могутніх лелек-ватажків до молоденьких лелечок-перволітків — народилися у тих далеких земних краях і мають вертатися щоразу туди, вертатися знов і знов, завжди і вічно, бо їхнє лелечине перелітне життя є не що інше, як безупинне вертання і повертання до своїх народжень, до того, що завжди лишається найріднішим (П. Загребельний).

130. Прочитайте. Накресліть схеми складного синтаксичного цілого, відобразивши зв'язки між реченнями.

А. В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку й до дому, і так їм було ніколи, що скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора (О. Довженко).

Б. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі... Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким... Іще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками (О. Довженко).

Пунктуація

131. Розставте розділові знаки: а) кому; б) двокрапку; в) тире; г) крапку з комою. Чи всі цифри вказують на місце пунктуації?

А. Наука ¹ срібло ² а практика ³ золото (*Нар. творчість*). Б. Гетьман ¹ може ² як ніхто інший ³ знав ⁴ що любити Україну ⁵ це найперше захистити її від усіх ворогів (О. Лупій). В. Розум ¹ одяг ² який ніколи не зноситься ³ знання ⁴ джерело ⁵ яке ніколи не вичерпається (*Нар. творчість*).

132. Перебудуйте речення так, щоб між підметом і присудком стояло тире.

А. Дієприкметник і дієприслівник вважаються особливими формами дієслова. Б. Другорядні члени речення належать до таких слів, що поширюють головні члени речення.

133. Спишіть і розставте розділові знаки: а) кому; б) двокрапку; в) тире. Чи всі цифри вказують на місце пунктуації?

А. Спить озеро ¹ і ліс ² і очерет (*Леся Українка*). Б. Біга Катря боса лісом ¹ біга ² та голосить ³ то прокли-на свого Йвана ⁴ то плаче ⁵ то просить (Т. Шевченко).

В. Папери ¹ були скрізь ² і на столі ³ і на полицях (М. Коцюбинський).

Г. І над водою ¹ і над гаєм ² кругом ³ як в усі ⁴ все мовчить (Т. Шевченко). Г. Усе ¹ і це повітря ² і покручені лози ³ і зів'яла трава ⁴ все це ⁵ мимохіть ⁶ нагадує їй щасливі хвилини її життя (М. Коцюбинський).

134. Визначте, які розділові знаки пропущено: а) кому; б) двокрапку; в) тире. Чи всі цифри вказують на місце пунктуації?

А. Жити ¹ Вітчизні служити (Нар. творчість). Б. І зелений гай ¹ і Лаврін ² і його очі ³ все разом щезло (І. Нечуй-Левицький). В. Батько сидів з веслом ¹ на кормі ² веселий ³ і дужий (О. Довженко).

135. Спишіть і розставте розділові знаки: а) кому; б) двокрапку; в) тире. Чи всі цифри вказують на місце пунктуації?

А. Похлипавши ¹ гармошка починає снувати ² й прясти розлогу мелодію (Є. Гуцало). Б. Зацвіла ¹ весна ² молода ³ ясна (А. Малишко). В. Теплі ¹ й ніжні ² вони ховали у собі ³ позолочену сонцем ⁴ воду літніх дощів (М. Коцюбинський). Г. Маленькі вікна ¹ завжди без шибок ² були над самою землею (Петро Панч). Г. Це було літом ¹ саме ² в жнива (М. Коцюбинський). Д. Аліна ¹ незважаючи на свій веселий характер ² читала серйозні книжки (О. Іваненко).

136. Перебудуйте речення так, щоб невідокремлені члени речення стали відокремленими.

1. Посеред села на горі майдан на майдані обнесена зелено мальованим штахетом дерев'яна церковця (С. Васильченко). 2. За шкільними партами схилились чорняві біляві русяві голівки (І. Цюпа). 3. Великий кремезний суворий чоловік стояв біля неї (О. Копиленко).

137. Спишіть, ставлячи, де слід, розділові знаки: а) кому; б) двокрапку; в) тире. Чи всі цифри вказують на місце пунктуації?

І. Ніжна ¹ блакитна хвиля ² чиста ³ тепла ⁴ кидала на берег тонке мереживо піни (М. Коцюбинський).

Любив ¹ їдучи на возі ² з луку ³ дивитися ⁴ лежачи на зоряне небо (О. Довженко). В. Дніпр ¹ стояв під вікнами ² сивий ³ добрий ⁴ дідуган (А. Малишко).

II. А. Там ¹ кажуть ² з гір ³ усю країну видно (*Леся Українка*). Б. За словами ¹ Валерика ² чудесний ³ це був чоловік (*О. Гончар*). В. Іде ¹ Катерина ² у личаках ³ лихо тяжке! ⁴ і в одній свитині (*Т. Шевченко*). Г. Слово ¹ моя ти єдина ² зброе ³ ми не повинні загинуть обое (*Леся Українка*).

III. А. Чи ¹ справді ² так було ³ чи ⁴ може ⁵ хто збрав ⁶ хто ворогів не мав ⁷ а все-таки ⁸ катюзі ⁹ як кажуть ¹⁰ буде по заслuzі (*Л. Глібов*). Б. Донеччино ¹ моя ² моя ³ ти ⁴ батьківщино ⁵ тобі ⁶ любов моя ⁷ і всі мої чуття (*В. Сосюра*). В. Треба ¹ і його втішити ² хоч рукою (*М. Стельмах*). Г. Розмова йшла ¹ про нас ² якраз про батька (*О. Довженко*).

138. Перепишіть речення, виправивши допущені помилки і розставивши розділові знаки.

1. Відпочивши нас запросили взяти участь у прогулянці до лісу. 2. Прослухавши «Тараса Бульбу» їм захотілося побувати і на інших виставах театру. 3. Читаючи цю книжку нас мимоволі скоплює відчуття захвату. 4. Піднявшись на Володимирську гору видно гарні краєвиди.

139. Спишіть, ставлячи розділові знаки: а) кому; б) двокрапку; в) тире; г) лапки.

А. ¹ Яка ти розкішна ² земле ³ думала ⁴ Маланка. ⁵ Весело засівати тебе хлібом ⁶ прикрашати тебе зелом ⁷ завітчати квітами ⁸ (*М. Коцюбинський*). Б. Діти нудяться в хатині ¹ нудять ² нарікають ³ і на що ⁴ зима ⁵ та люта? ⁶ все вони питають (*Леся Українка*). В. ¹ А що ² сидиш тут ³ Устинко? ⁴ питає. ⁵ Чи обідала? ⁶ (*Марко Вовчок*).

140. Переконструйте речення з прямою мовою на речення з непрямою мовою.

1. «А я знаю, як тебе звати», — довірливо каже дівчина і двома пальцями перебирає скляне, з краплинами сонця, намисто (*М. Стельмах*). 2. «А комарів було! — захоплювався спогадами дід. — Дихати нічим, повірите, та здорові, як ведмеді» (*О. Довженко*).

141. Спишіть, ставлячи, де слід, пропущені розділові знаки: а) кому; б) двокрапку; в) тире; г) крапку з комою.

А. Дмухнув вітер ¹ понад ставом ² і сліду ³ не стало (*Т. Шевченко*). Б. Раптом ¹ хурчав автомобільний

мотор² або сурмив клаксон (Ю. Смолич). В. Слова¹ полова² але вогонь³ в одязі слова⁴ безсмертна⁵ чудотворна фея⁶ правдива іскра Прометея (І. Франко). Г. Річка¹ широка² та глибока³ а вода синя⁴ та чиста⁵ і котиться вона⁶ виблискуючи⁷ та шумуючи (Марко Вовчок). Ґ. Подивилась¹ ясно² заспівали скрипки (П. Тичина). Д. Здавна¹ в нашій Кавунівці² так повелося³ старі⁴ дома⁵ а молодь⁶ здебільшого⁷ на марганцях (О. Гончар). Е. Сонце зовсім сіло¹ вечірня зоря погасла² над містом спускалася ніч³ у хатніх шибках заблищало світло (Панас Мирний).

142. З'ясуйте, чи пропущено в поданих реченнях розділові знаки. Своє твердження обґрунтуйте.

1. Знову зацвіли сади і дружно загули бджоли. 2. Було чути, як співають, повертаючись додому, дівчата і витьохкують солов'ї. 3. Коли настала обідня пора, хмари почали розходитися і виглянуло сонце.

143. Перебудуйте речення так, щоб в них можна було поставити двокрапку.

1. Сором, злість, досада — усі почуття разом опанували ним. 2. У цьому заповіднику водяться тетеруки, глухарі, фазани, дрохви. 3. Мені снилося, що червоні рожі пломеніли в промені золотистім. 4. «Бабусю, розкажіть казку», — просить онук.

144. Визначте, які розділові знаки пропущено. Назвіть пунктограми.

1. Село лежало в зеленому вибалку а по горбах чорніли поля (Є. Гуцало). 2. Єсть карії очі як зіроньки сяють (Т. Шевченко). 3. Бачу здалека хвиля іскриста грає вільно на синьому морі (Леся Українка). 4. Що ж Влас пита чи справивсь молодцем? (Л. Глібов).

145. Переконструйте речення (доповніть, розширте їх), щоб можна було поставити тире.

1. Найкращим педагогом є мистецтво. 2. Після того як війнув вітер, з дерев полетіло жовте і багране листя. 3. Якщо боїшся, то не роби, а якщо вже зробив, то не бійся. 4. Весна перемінила все: ліси, сади, луки, поля. 5. Гримнув грім. 6. Спочатку розквітли абрикоси, а потім вкрилися білим цвітом яблуні, груші та інша садовина.

146. Визначте можливі варіанти розділових знаків у поданих реченнях.

- 1.** Перехожий запитав/котра година.
- 2.** Настане ранок/вирушимо в дорогу.
- 3.** Мати хвилювалася/син запізнювався.

147. Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки.

Молодець Сашечко та по торгу ходив Святий вечір ... заспівало зразу аж чотири дівки і вже хто їх знає чи то від морозу чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір тільки спів лунає так дзвінко і гучно і світ став одразу такий урочистий що в мене малого аж дух захопило. Притулившись на лавці край вікна під рушниками щоб не помітили дівки я весь обертаюсь в слух. І вони тоді довго й повільно ніби линучи в безмежну далечинь часу на сімсот може літ виспівують мені талан. І ось вслухаючись в чарівні слова я починаю видіти великий молодець ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я ніби продати коня бо слова мої співали так Ой коню коню ти порадо моя. Ой порадь ти мене та продам я тебе за малу ціну за сто червінців.

А кінь у яблуках шия крута червона стрічка в гриві одспівує мені на вухо не продавати його і спогадати про себе Ой чи ти забув як у війську був як ми з тобою бились з ордою та як же за нами турки влягали ой да не самі турки пополам з татарами. Да доганяли ж бо нас аж на тихий Дунай до крутого берега Святий вечір Тоді розкривши широко очі я почувую ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить з хати прямо на коня і тут кінь мій скочив Дунай перескочив да копита не вмочив і ні шаблі кінця ні мене молодця Святий вечір.

Я вертаюсь з Дунаю до хати оглядаюсь аж і мати співає гойдаючи колиску і в неї зовсім не хатня мрія щось зовсім не буденне ніби вона теж лине десь в просторах свого серця і дівки за вікном на морозі під зоряним небом. Ой як гарно! (За О. Довженком).

Стилістика. Культура мовлення

148. Назвіть стилі мовлення і найважливіші жанри кожного із стилів (за винятком розмовного).

149. Перебудуйте речення так, щоб відокремлені його члени стали реченнями.

1. Нічне небо, засіяне зорями, величне і прекрасне. 2. Осінні сади, обважнілі від плодів, чекали на господаря, готового зняти з них важку пахучу ношу. 3. Лісові озера, наповнені чорною болотяною водою, викликали бажання швидше йти від них геть. 4. Піднявшись на гору, ми побачили широку річку.

150. Відредагуйте речення.

А. 1. Задача розв'язана неправильно завдяки арифметичній помилці. 2. Повертаючись додому, почався дощ, і ми промокли до нитки. 3. На протязі зовсім короткого часу Василь Іванчук став самим відомим шахматистом України. 4. Ми взаємно допомагаємо один одному.

Б. 1. Швидко мчать по шосе автомашини. 2. Виходячи з вагона поїзда, у мого чемодана відірвалася ручка. 3. Більшість присутніх пристали на пропозицію. 4. Із-за якоїсь дрібнички свекруха могла здійснити цілий скандал, і це задівало за душу Мелашку.

В. 1. Через три години часу завдання буде виконане. 2. Річка, кривуляючи поміж берегами, несла свої води до моря. 3. Поскільки гість не знав української мови, ми почали балакати на російській. 4. «Зачарована Десна» — це автобіографічна поема в прозі світової літератури зайняла почесне місце. 5. Золоті ворота — пам'ятник XI століття.

Г. 1. Дівчина піднімається сходами вгору. 2. Сидячи в автобусі, в мене заболіла голова. 3. Дівчина написала на конверті адрес. 4. Ми провели ряд міроприємств. 5. Зустрінемося через пару днів.

151. Доберіть і запишіть найважливіші синонімічні конструкції до поданого речення.

Грім гримить — хліб буде родить (*Нар. творчість*).

152. Перекладіть українською мовою подані фразеологізми.

1. Быть на хорошем счету. 2. За счёт этого. 3. На счёт этого мы спокойны. 4. Дело табак. 5. Безотлагательное дело. 6. Повимать в деле. 7. Помочь делу. 8. Дело вот в чём. 9. Начинать судебное дело. 10. Дело обстоит так. 11. Справиться с делом. 12. Обращаться по делу. 13. Затруднительное дело. 14. Гражданское дело.

153. Відредагуйте речення.

А. 1. Наявні помилки у творі виправлено. 2. З дебоширами треба вести сурову боротьбу. 3. До характеристики прикладається: атестат; справка з місця роботи, виписка з протоколу зборів трудового колективу. 4. Читаючи новелу «Новина», картини страшного життя встають перед очима. 5. Нам ніщо не мішало зустрітися тут в другий раз.

Б. 1. На нашому кутку всі писемні. 2. У зв'язку із змінившимся графіком руху, поїзд «Київ—Сімферополь» слідуватиме пізніше. 3. Господар привіз 2 кубометри лісу. 4. Лукаш вирішує одружитися на Мавці. 5. На поприщі освіти ви зробили дуже багато.

В. 1. Край неба промінився різними фарбами. 2. Це самий найдовший варіант з розглянутих. 3. Глядачі, сидячи в перших рядах гаряче вітали виступ соліста. 4. Ми не чекали від нього такого поступка. 5. Опрацювавши належним чином статті закону, його було включено до повістки денної пленарного засідання.

Г. 1. Я знаю це з імовірних джерел. 2. Таке припущення вірогідне. 3. Я з ним у добрих відношеннях. 4. Легковажне відношення до такої важливої справи неприпустиме. 5. Не роби вигляду немов не розумієш.

Ґ. 1. Такий облік нашого сьогоднішнього села. 2. Я переписувався з її братом. 3. Осінь радує око пістрівістю красок. 4. За парканом знаходились лікарські будинки. 5. Любий учень знає Тараса Шевченка.

154. Вкажіть неправильно складені словосполучення і запишіть їх правильно.

А. 1. Прокидатися від шуму. 2. Приймати участь. 3. Поздоровляти з успіхом. 4. По нашій ініціативі. 5. Виключна роль. 6. Надати допомогу. 7. По мірі потреби. 8. Стрибати від радості. 9. Відіграє велике значення. 10. Віддавати перевагу.

Б. 1. Вжити заходів. 2. На берегах зошита. 3. Приймати до уваги. 4. Діяти згідно наказу. 5. Криси капелюха. 6. Іти по воду. 7. Багато статтів. 8. Добрі види на врожай. 9. Виняткова роль. 10. Зарадити собі в скруті.

В. 1. Уподобати місце. 2. Зменшувати рівень. 3. Втрачати якість. 4. Підвищувати кількість. 5. Відігравати велике значення. 6. Сподіватися на краще. 7. Прийнятися за роботу. 8. Носити ім'я.

Г. 1. Оформляти підписку. 2. Зрушити справу. 3. По всіх правилах. 4. Довести ділом. 5. Завдавати біль. 6. Проточні справи. 7. Поставити в приклад. 8. У службових справах. 9. Залишити під питанням. 10. Відбудеться через неділю.

155. Доберіть українські відповідники до таких російських словосполучень.

А. 1. По возможности. 2. Возникает возможность. 3. Сделать распоряжение. 4. Располагать своими правами. 5. И кончен бал. 6. Спорный вопрос. 7. Ставить на вид. 8. Ставить вопрос ребром. 9. Входит в привычку.

Б. 1. Не давать ни отдыху, ни сроку. 2. Подписать соглашение. 3. Прийти к соглашению. 4. Идти своим чередом. 5. Как ни в чём не бывало. 6. Приводит в замешательство. 7. Дело в шляпе. 8. Ничуть не бывало. 9. Залезть в долги. 10. Считать долгом.

156. Складіть словосполучення чи речення з поданими словами для їх змістового розрізнення.

А. 1. Освідчення. 2. Освічення. 3. Ознайомити. 4. Познайомити. 5. Опинатися. 6. Опинятися. 7. Обробіток. 8. Обробка. 9. Настійливий. 10. Настійний.

Б. 1. На протязі. 2. Протягом. 3. Модерний. 4. Модерністський. 5. Механічний. 6. Механізований. 7. Матеріал. 8. Матерія. 9. Лікарський. 10. Лікарський.

В. 1. Кристалічний. 2. Кришталевий. 3. Кровний. 4. Кров'яний. 5. Контингент. 6. Континент. 7. Кампанія. 8. Компанія. 9. Знаменитий. 10. Знаменний.

Г. 1. Зв'язаний. 2. Зв'язний. 3. Запит. 4. Попит. 5. Духовний. 6. Духовий. 7. Душевний. 8. Діловий. 9. Діловитий.

ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Фонетика. Графіка. Орфоепія.

1. Фонетика — 3. Графіка — 1. Орфоепія — 6. 2. 3, 5, 7, 8, 12, 14. 3. На голосні і приголосні, а приголосні — на дзвінки і глухі, тверді і м'які. 4. а) При творенні голосних голос і видихуване повітря вільно проходять крізь ротову порожнину, а при творенні приголосних

вони натрапляють на перепони; б) При творенні дзвінких приголосних виникають голос і шум. 5. А. б); Б. в). 6. а) [в], [ф], [ж], [г], [м], [ч]; б) [в], [н], [й], [м], [ф]. 7. а) [ж], [дж], [дз], [г], [д]; б) [з], [л], [дз], [с], [д]. 8. а) [ц], [т]; б) [дж], [ч]; в) [о], [е]; г) [ф], [в], [м]; г) [ж], [р]; д) [ф]. 9. а) [я]; б) [ж], в) [п'], [в']; г) [ш]; г) [е]; д) [к], [т]. 10. А. 1. [з]. 2. [д]. 3. [й]. 4. [дж]. 5. [й]. 6. [й]. Б. 1. [г]. 2. [й]. 3. [ц]. 4. [м]. 5. [ф]. 6. [й]. 11. 1. [х]. 2. [ж]. 3. [ш]. 4. [ш]. 5. [ч:]. 6. [з']. 12. 4. [х]. 5. [ц':]. 13. а) 6; б) 4; в) 13. 14. а) 18; б) 8; в) 10. 15. а) 3, 6, 9; б) 4, 6, 7, 8; в) 3, 4, 7; г) 3, 5, 6; г) 2, 4, 6; д) 3, 4, 9; е) 2, 4, 8, 11; є) 7.

16.

1	2	3	4	5	6	7	8
Ящик	6	2	1	3	3	1	—
Джміль	4	1	3	—	1	1	1
Гедзь	3	1	2	—	1	1	—
Шістнадцять	9	3	2	4	2	2	1
Піддашня	6	3	1	2	1	—	2
Любляться	7	3	3	1	1	3	—

17. а) 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15; б) 2, 3, 5, 6, 8, 11, 13; в) 3, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 16. 18. А. 2, 5, 7, 9, 10, 13. Б. 1, 3, 4, 6, 8, 10. 19. а) 3, 5, 7, 8; б) 2, 3, 6; в) 2, 4, 7, 8; г) 4, 6, 8; г) 2, 5, 7; д) 1, 3, 5. 20. Для позначення ряду звуків використовуються буквосполучення *дж*, *дз*, *дь*, *ть* та ін. 21. 1. [а] — а, я; [у] — у, ю; [е] — е, є; [і] — і, ї. 2. М'які приголосні, крім [й], а також [дж], [дз], [дз]. 3. [шч], [йа], [йу], [йе], [йі]. 4. Щ, ї. 5. [е], [е^и], [и], [й^е] та ін. 6. [йа] — [а]; [йу] — [у]; [йе] — [е]. 7. Букви, що позначають голосні звуки, а також *б*, *п*, *в*, *м*, *ф*, *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, *г*, *г*, *к*, *х*, *й*. 8. Буквені і небуквені. 9. Знаки, що використовуються при написанні слів, і розділові знаки. 10. Апостроф означає, що букви *я*, *ю*, *є*, *ї* позначають звукосполучення [йа], [йу], [йе], [йі]. 22. Біологія, біоніка, бук, вдома, велет, великоокий, вид, видра, глід, гава, гедзь, глей, досвід, дослід, завзяття, заколот, закон. 23. А (а), б (бе), в (ве), г (ге), г (ге), д (де), е (е), е (е), ж (же), з (зе), и (и), і (і), ї (ї), й (ій), к (ка), л (ел), м (ем), н (ен), о (о),

п (пе), р (ер), с (ес), т (те), у (у), ф (еф), х (ха), ц (це), ч (че), ш (ша), щ (ща), ь (м'який знак), ю (ю), я (я). 24. А. 4. Б. 3. В. 4. 25. А. 3. Б. 3. В. 2. Г. 1. 26. А. 1, 6, 7. Б. 2, 3, 7. 27. 1. [бе^изпе^ире^иста́н:ий], [йаг^иби], [не^ипри^еми^ере́н:іс'т'], [не^ире^исти́ц:а], [кіда́йе^іс':а], [шче́зне^ин':а]. 2. [поло́ще^ис':а], [не^ипе^ире^ико́нли^евий], [в'ідкли^ека́йуц':а], [бе^изтурбо́т'н'іс'т'], [ве^идме^иде^ин'а́], [йа́к'іс'н'іс'т'], [н'іхти^ек]. 3. [бе^изпрос'в'ітний], [помі́л'ац':а], [поло́жи^ес'т'іс'т'], [вогза́л], [йа́бе^идни^ецтво], [с':аде^иц':а], [хворос'н'а́к], [ра́ди^ес':а]. 4. [доц':і], [бе^изсме́рт'н'іс'т'], [йа́к'іс'н'іс'т'], [с:иха́йуц':а], [студе́нство], [при^етіш:и], [пе^истлі́вий].

Будова слова. Словотвір

28. 1. Не всі: лише змінювані слова. 2. а) не мають; б) мають нульове закінчення. 3. а) однакову, бо обидва префікси мають видове значення завершеності дії, і відмінну, тому що префікс об- виконує ще й словотворчу функцію: надає слову нового лексичного значення; б) неоднакову: у першій парі слів — словотворчу, а в другій — формотворчу. 29. 1. Три. 2. Три. 3. Три. 4. Чотири.

30.

1. Напро́весні́, невиправда́но, ме́тро, перерозпо́діл□.

2. Добро́зичли́во, безпрогра́шн[ий], у́купі́,
 примі́рюва́тис[я].

3. Наперева́ги, етно́графічн[ий], переко́нався́,
 непереверше́ність□.

4. Незаселе́н[ий], електро́зварюва́льник□,
 впам'я́тку,

запанібра́та, передра́нішн[ий].

31. а) очолити; б) збудити; в) газопровідний; г) перелаз; г) птахоподібний; д) гримувати. 32. А. 4. Б. 1. 33. 1. Приписка. 2. Безхмарний. 3. Післявоєнний. 4. Водопровідний. 5. Антинародний. 6. Відрекоменду-

ватися. 7. Підвладний. 8. Сонцепоклонництво. 34. 2. 7. 35. 1. ... → книжник → ... 2. ... → викосити → ... 3. ... → садовий → садівний → ... 4. ... → фарбувати → пофарбувати → ... 5. Масло → маслити → ... 6. ... → змовницький → ... 7. Екзамен → ... → переекзаменувати → ... 8. ... → провалити → провалювати → ... 36. 1. Межа → межувати → відмежовувати → відмежовуватися. 2. Менший → зменшити → зменшитися. 3. Ідея → ідеал → ідеаліст — ідеалістичний. 4. Цікавий → цікавити → зацікавити → зацікавлений → зацікавлено. 5. Зелений → зелени-ти → озеленити → озеленення. 6. Організувати → дезорганізувати → дезорганізатор → дезорганізаторство. 7. Гострий → гострити → загострити → загострювати → загострюватися. 8. Знати → пізнати → впізнати → невпізнаний → невпізнанно.

Лексикологія. Фразеологія

37. 1. а) слова, їх лексичні значення, походження, поширення у мовленні; б) фразеологічний склад мови, будову, значення фразеологізмів. 2. а) лексичне значення — закладений у слові реальний зміст, що відображає певний предмет, явище, поняття, а граматичне значення є додатковим щодо лексичного, формальним, таким, що є показником різних відношень слова до інших слів у реченні;

б) однозначне слово має одне лексичне значення, а багатозначне — два і більше. 38. 3. 4. 6. 7. 39. 1. 5. 7. 9. 10. 40. 1. Високий (клен, політ, звук, стиль), висока культура, високі (ціни, гості). 2. М'який (-а, -е) (голос, подушка, волосся, серце). 3. Пишний (-а, -е, -і) (палац, врожай, пан, промова, жінка, волосся, убрання, барви). 4. Пшеничне поле, блакитне поле плаката, вийти на поля аркуша паперу, поле зору, операційне поле, поле науки. 41. 1. Правильне розміщення чогось; чистота. 2. Державний, суспільний лад, устрій. 3. Певна послідовність, черговість. 4. Спосіб виконання. 5. Розміщення, розташування війська. 6. Яке відхиляється від вертикалі чи горизонталі. 7. Пологий. 8. Яка похилилася, згорбилася. 9. Вік глибокої старості. 42. 1. 4. 7. 43. 1. Приватний, кулуарний. 2. Мислити, розміркову-

вати, віддаватися роздумам. 3. Дім, квартира, помешкання, притулок, куток, родинне гніздо, дах (над головою), барліг. 4. Славетний, славнозвісний, славний, відомий, популярний, іменитий. 5. Бездоганний, досконалий, непогрішний, невразливий, поза конкуренцією. 6. Несправжній, ненатуральний, підроблений, сурогатний. 7. Відмирати, знищуватися, розтавати, пропадати. 8. Підступність, лукавство, езуїтство, макіавеллізм. 9. Багряний, буряковий, рубіновий, кораловий, кривавий, кармінний. 10. Цивілізація, інтелігентність. 11. Лице, личенько, видочок, мордочка, пика, мармиза, рило. 12. Марити, снити, фантазувати, будувати повітряні замки. 44. 1. Слабо. 2. Ар'єргардний. 3. Альтруїст. 4. Відносність. 5. Старт. 6. Сміх. 7. Синтез. 8. Світанок. 9. Ощадливий. 10. Неправда. 11. Архаїзм. 12. Статичний. 45. 1. Атлас¹ — зібрання карт у формі альбому; атлас² — шовкова чи напівшовкова гладка блискуча тканина. 2. Бак¹ — велика закрита посудина для рідини; бак² — носова частина верхньої палуби корабля. 3. Брак¹ — відсутність когось або чогось; брак² — неякісно виготовлена продукція. 4. Грамота¹ — початкові правила читання і письма; вміння читати і писати; грамота² — письмовий офіційний акт; документ, що видається як нагорода. 5. Застава¹ — майно або коштовності, що віддаються кредиторів як гарантія того, що позичені гроші ним будуть повернені; застава² — місце в'їзду до міста чи виїзду з нього; військовий підрозділ, який здійснює сторожову охорону. 6. Кар'єр¹ — відкрита розробка неглибоко розташованих покладів; кар'єр² — прискорений галоп, найшвидший біг коня. 7. Лава¹ — довга дошка, на яку сідають; лава² — ряд, шеренга; суцільна маса чого-небудь, що створює завісу; сукупність людей, об'єднаних певними стосунками, організацією; лава³ — пласт вугілля в забої; лава⁴ — розплавлена маса вулканічних вивержень; велика кількість кого-, чого-небудь, що рухається суцільною масою. 8. Метр¹ — міжнародна міра довжини; лінійка чи стрічка такої довжини, що використовується для вимірювання; метр² — співвідношення наголошених і ненаголошених складів у віршованому рядку; в музиці — система організації ритму. 9. Орден¹ — почесна відзнака;

орден² — католицька громада з певним статутом; таємне товариство. 46. 1. Прекрасний. 2. Дивний, смішний. 3. Кількісний. 4. Який складається з великої кількості або відбувається часто. 5. Правове становище. 6. Зведення правил, положень, що визначають завдання, будову, функції і порядок діяльності організації, установи і т. ін. 7. Небесне тіло, що випромінює світло. Знаменита людина. 8. Велика свічка, факел. Джерело правди, істини, свободи та ін. 9. Доля, щастя, удача. 10. Видатні природні здібності. Високообдарована людина. 11. Відправник листа, телеграми і т. ін. 12. Той, хто одержує лист, телеграму, інформацію. 13. Владний, який удержується силою влади. 14. Який користується авторитетом. 15. Бурхливе переживання, сильне нервово збудження. 16. Результат певних дій, заходів. Сильне враження. 17. Таємний, підступний план, спрямований проти когось або чогось. 18. Задуманий план дій, бажання щось зробити. 19. Глузливий вираз обличчя, іронія, насмішка. 20. Порух м'язами обличчя, що виражає радість, задоволення. 21. Видозміна, частина чого-небудь, відрізок. 22. Видозміна в барві. 23. Дозволяти комусь брати участь у чомусь. Робити що-небудь, примирюватись з чимсь. 24. Вважати за ймовірне. 47. а) загальноновживані і незагальноновживані (діалектні, професійні); б) застарілі і нові; в) власне українські і запозичені. 48. а) 4, 5, 8; б) 3, 6, 9; в) 1, 4, 6, 9; г) 1, 2, 5, 8. 49. 1. Вийти з покори, позбутись обмежень. 2. Улесливо звеличувати. 3. Удавати з себе нещасного, прибіднюватися. 4. Скільки є сили й уміння. 5. Зненацька накинутися з докорами, лайкою. 6. Бажана особа. 7. Приховати злі наміри. 8. Дуже тиха погода. 50. 1. Давати перцю; чистити на всі боки; знімати стружку; давати прочухана; намилити шию. 2. Обламати роги; зігнути в дугу; скрутити в три погібелі; збити пиху. 3. Собі на умі; сам чорт в ступі не влучить. 4. Ухопити шилом патоки; залишитися ні з чим; пошитися в дурні. 5. Пекти раків; заливатися кармазином. 6. Танцювати під дудку; бути в руках; під п'ятою сидіти. 7. Сам не при собі; як скупаний у мертвій воді; як на терню, не чути землі під собою. 51. 1. Вмістилище зла, лиховісний дар. 2. Сумнівна перемога; перемога, що не виправдовує жертв. 3. Заплутана справа.

4. Постійна небезпека. 5. Край казкових чудес, омріяна мета. 6. Дволика людина. 7. Емблема миру і спокою. 8. Сива давнина; застарілий предмет; надійний притулок. 9. Вразливе місце. 10. Страждання, мучеництво. 52. А. 1. Щасливий кінець. 2. Таке життя. 3. Шукайте жінку. 4. Прийшов, побачив, переміг. 5. Віч-на-віч. 6. Супротивник; той, хто сидить, стоїть навпроти. 7. Невідома земля. 8. І так далі. 9. От і все. 10. Чиста дошка. Б. 1. Бодай тобі заціпило. 2. Настирливо домагатися. 3. Бути обізнаним з чимось. 4. Мати добру репутацію; бути на доброму рахунку. 5. Бути до вподоби, припасти до душі комусь. 6. Поважна особа (птаха); велике цабе. 7. Крутитися дзигою. 8. Сукати мотузки з когось. 9. Беручи загалом. 10. Повелосся, увійшло в звичку. В. 1. Тісно, зате тепло; де згода, там і догода. 2. Викинути коник. 3. Говорити натяками. 4. Журба сушить. 5. Обое рябое; який їхав, таку й стрів. 6. Робити навмання. 7. Тримати в занедбанні. 8. Звичайна річ. 9. У найгіршому. Г. 1. Не велика цяця. 2. Незбагненними шляхами. 3. Совість гризе без зубів; стид хоч не дим, а очі виїсть. 4. Викидати коники. 5. Від дошки до дошки. 6. Цілком ймовірно. 7. Завдавати жаху. 8. Розмірковувати. 9. Бентежити уяву. 10. Нагода.

Морфологія

53. 1. Систему форм слова з її граматичними значеннями. 2. а) іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник; б) прийменник, сполучник, частка. 54. а) 1, 3, 4; б) 2, 3, 4, 7; в) 3; г) 2, 3, 4; ґ) 4, 5, 9, 10; д) 2, 3, 4, 6, 9, 10; е) 6, 8, 9; є) 7, 8; ж) 3; мають форми однини і множини; рід властивий займенникам 3-ї особи. 55. а) 4; б) 3; в) 5; г) 1; ґ) 4; д) 3; е) 3; є) 1; ж) 3; з) 2; и) 5; і) 2, 4, 5, 6. 56. а, б. 57. а) 2; б) 2, 5; в) 2, 3; г) 2, 4. 58. 1. Сафарі. 2. Пальто. 3. Дурепа. 4. Мосье. 5. Кліше. 59. Є. Це іменники, що вживаються лише в множині: ворота, Карпати та ін. 60. За ознакою роду, особливостями форми називного відмінка однини, кінцевим приголосним основи. 61. А. а) 4, 7, 9, 11; б) 1, 2, 3, 5, 6, 8, 10, 12. Б. а) 1, 2, 3, 6, 7; б) 4, 5, 8, 9, 10. В. а) 2, 6, 7, 8; б) 1, 3, 4, 5, 7, 9, 10. 62. А. 4, 7, 10. Б. 1, 3, 6, 8. 63. 1, 4, 7, 8, 11, 12. 64. б, г. 65. А. 4. Б. 3. В. 3.

66. 3, 5, 9. 67. 3, 5. 68. а, б, г. 69. а) 5; б) 3; в) 2; г) 6; г) 4; д) 1; е) 4; є) 3. 70. а) 5; б) 3; в) 4. 71. а) 3, 6; б) 3; в) 2; г) 1, 4; г) 2. 72. Двома тисячами трьомастами сорока вісьмома (вісьма). Сімома (сьома) тисячами п'ятьмастами (п'ятьомастами) вісімдесятьма (вісімдесятьома) шістьма (шістьома). 73. А. 1. Б. 1. В. 2. Г. 3. Ґ. 2. 74. Зроблю, зробиш, зробить; робитиму, робитимеш, робитиме; буду робити, будеш робити, буде робити. Аналогічно змінюються й інші слова. 75. а) 1, 2, 7, 8, 9; б) 2, 5, 8, 10. 76. а) Вернісаж відкривається через тиждень; б) Чи не хотіли б ви завтра піти до театру? 77. 1. Вирушити засвітла. 2. Сад восени. 3. Навдивовижу досконалий. 4. Надто повільно. 78. Ознаку дії, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета. 79. Щиріше, найщиріше (найбільш щиро); краще, найкраще; глибше, найглибше (найбільш глибоко). 80. а) 3, 4, 9; б) 5, 10; в) 1, 6; г) 2, 7, 8.

Орфографія

81. а) *е*: 3, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 18; б) *и*: 3, 5, 12, 14, 16, 17. 82. а) *у* — *в*: 1) *в*; 2) *у*; 3) *у*; 4) *в*, *у*; 5) *в*; 6) *у*; 7) *в*, *у*; б) *і* — *й*: 1) *і*; 2) *і*; 3) *й*; 4) *й*; 5) *і*, *й*; 6) *і*, *й*; 7) *і*; в) *з*-, *зі*-, *із*-, *зо*-. 1) *з*-, *із*-, 2) *із*-, 3) *зі*-, 4) *із*-, 5) *із*-, 6) *із*-, 7) *зо*-, 8) *зі*-. 83. а) *у*: 7, 11; б) *в*: 2, 4, 8. 84. 2, 4, 8, 12. 85. 3, 7, 12. 86. Альпіністці, африканський, святість, ясність, дозвілля, кузня, аудієнція, віддаються. 87. 1, 4, 5, 8, 9. 88. а) *йо*: 2, 4; б) *ьо*: 1, 4, 6. 89. *з*, *ж*, *з* + *-ськ-*, *-ств(о)* = *-зьк-*, *-зтв(о)*: 1, 2, 4, 7, 9, 10, 11, 12; *х*, *с*, *ш* + *-ськ-*, *-ств(о)* = *-ськ-*, *-ств(о)*: 3, 5, 8; *к*, *ц*, *ч* + *-ськ-*, *-ств(о)* = *-цьк-*, *-цтв(о)*: 6, 13, 14. 90. Зцідити, молитба, дочці, нігті, розчистити, вокзал, безчестя, книжці, намажся, смієшся, борються, на нитці, комашці, туристський, агентство. 91. а) 1, 3, 6, 7, 9, 11, 14; б) 2, 4, 5, 8, 10, 12, 13. 92. 2, 5, 6, 10, 11, 14, 16. 93. А. 2. Б. 4. В. 2. Г. 3. Ґ. 4. 94. А. 1, 5, 6, 7, 12. Б. 4, 7, 9, 13. 95. а) *е*: 1, 3, 5, 7, 9, 12, 14; б) *и*: 2, 4, 6, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 21; в) *і*: 18, 20. 96. а) 5, 7, 9, 11; б) *с*: 4, 10; в) *зі*: 1, 2, 3, 6, 8, 12; г) *зо*-. 97. Зсідатися, зжувати, зсікти, зціпити, зшитий, зчепити, зчищений, зшкрябати, зщулитися. 98. а) *е*: 2, 4, 8, 9; б) *и*: 1, 3, 5, 6, 7, 10, 12, 13, 14, 15, 16; в) *і*: 11, 17. 99. а) 1, 5, 7, 8, 11; б) 1, 3, 5, 7, 9, 10, 11. 100. а) 3, 7, 9, 11, 13; б) 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 14, 15, 16. 101. А. а) 7; б) 2, 3, 4, 6, 9, 11, 14; в) 1, 5, 8, 10, 12, 13. Б. а) 1, 3, 4, 6, 12, 13, 16, 18, 20, 23, 25, 26, 27, 29, 30; б) 8, 22, 24, 28, 30, 31; в) 2,

5, 7, 9, 10, 11, 14, 15, 17, 19, 21. В. а) 1, 2, 4, 7, 11, 13, 19, 21, 23, 24; б) 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22; в) 3, 5, 6, 8, 9, 10. 102. а) 1, 2, 6, 7, 9; б) 3, 4, 5, 8, 10. 103. А. а) 2, 9, 10; б) 5, 6, 12, 13; в) 1, 3, 4, 7, 8, 11; Б. а) 1, 3, 5, 9, 10, 11, 12; б) 13, 15; в) 2, 4, 6, 7, 8, 12, 14, 16. 104. а) 2, 3, 5, 8, 9, 12; б) 1, 4, 6, 7, 10, 11. 105. А. а) 4, 6, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 17; б) 1, 2, 3, 5, 9, 11, 13, 16, 18. Б. а) 1, 2, 6, 10, 13, 15, 17; б) 3, 4, 7, 9, 12, 16; в) 5, 8, 11, 14. 106. Нестор Літописець, Перун, фея, Президент України, цар, Чумацький Шлях, титан, Антей, північ, південь, Полісся, сименталка, Ярославів Вал, ангел, Печерська Лавра, Будинок вчителя, Славутич, бульдог, Різдво, Сірко, Син Божий, ахіллесова п'ята, трипільська культура. 107. 3, 5, 7, 10, 12. 108. 2, 5, 7, 8, 9, 11, 14. 109. 1, 4, 6, 8, 10, 12. 110. 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14. 111. а) 3, 8, 9, 11, 12, 15, 16, 17; б) 1, 2, 5, 7, 13, 19, 23; в) 10, 14, 18, 20, 21; г) 4, 22, 24. 112. а) 4, 8; б) 2, 8, 11. 113. А. а) 2, 4, 7, 9, 10; б) 1, 3, 5, 6, 8, 11, 12. Б. а) 2, 4, 5, 6, 8, 11, 12; б) 1, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 13, 14. В. а) 3, 4, 7, 9, 11, 14; б) 1, 2, 5, 6, 8, 10, 12, 13. 114. А. 4, 8, 10, 11, 13; Б. 2, 4, 6, 8, 10, 13, 14. 115. А. а) 1, 2, 7, 9. Б. б) 1, 6, 9, 10, 11, 13, 15; в) 2, 3, 4, 5, 7, 8, 12, 14. В. б) 1, 2, 5, 6, 8, 11, 13, 14, 15; в) 3, 4, 7, 9, 10, 12. 116. А. а) 4, 5, 9, 10, 13, 14; Б. а) 1, 2, 4, 10; б) 3, 5, 8, 9, 11, 13. 117. 5, 8, 10, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 30.

Синтаксис

118. Речення, словосполучення, сурядний і підрядний зв'язок між словами і простими реченнями. Граматична основа речення. Члени речення — головні (підмет і присудок) та другорядні (додатки, означення, обставини); однорідні і неоднорідні члени речення, відокремлені члени речення. Речення просте і складне, повне і неповне, односкладне і двоскладне. Складносурядне і складнопідрядне речення, складне безсполучникове речення. Складне речення з різними видами зв'язку. Складне синтаксичне ціле. Пряма мова і діалог. **119.** 1, 4, 5. **120.** 1. Сукня із шовку. 2. Шапка брата. 3. Листя берези. 4. Посуд з фаянсу. 5. Басейн для плавання. 6. Небо в зорях. 7. Вітер з півночі. 8. Дівчина з синіми очима. **121.** а) «Чотири літа»; б) «видалась темнішою», в) «двадцятьма», «сивий»; г) «цвіт яблуні»; ґ) «Понад ставом увечері». **122.** а) 5; б) 2; в) 1; г) 4; ґ) 3. **123.** а) 1, 2, 5; б) 3, 4; в) 1, 2, 4, 5; г) 3; ґ) 1, 2, 4; д) 3, 5. **124.** а) 4; б) 2; в) 1, 3. **125.** а) 5; б) 6; в) 2;

г) 7; г) 8; д) 11; е) 1; є) 9; ж) 10; з) 4; и) 3. 126. а) 3; б) 1; в) 4; г) 2. 127. а) Наші знайомі повідомили, що з сьогоднішнього дня розпочинає в Києві свої виступи Кубанський козацький хор; б) З сьогоднішнього дня, як повідомили наші знайомі, розпочинає в Києві свої виступи Кубанський козацький хор; в) Наші знайомі повідомили про початок виступу з сьогоднішнього дня Кубанського козацького хору. 128. 1) організувала; 2) їздив; 3) виступали; 4) підтримує; 5) виступили. 129. 1. Складне речення з однорідною супідрядністю. 2. Складне речення із сполучниковим підрядним і безсполучниковим зв'язком. 3. Складне речення із безсполучниковим і сполучниковим підрядним зв'язком. 130.

А.

 .

Б.

 .

С — суб'єкт. П — предикат.

Пунктуація

131. А. 1в; 2а; 3в. Б. 1а, 2а, 3а, 4а, 5в. В. 1в, 2а, 3г, 4в, 5а. 132. А. Дієприкметник і дієприслівник — особливі форми дієслова. Б. Другорядні члени речення — форми дієслова, що поширюють головні члени речення. 133. А. 2а; Б. 1а, 3а, 4а, 5а; В. 2б, 3а; Г. 1а, 2в, 3а, 4а; І. 1б, 2а, 3а, 4в. 134. А. 1в. Б. 1а, 2а, 3в. В. 2а. 135. А. 1а; Б. 2а, 3а. В. 2а. Г. 1а, 2а. І. 1а. Д. 1а, 2а. 136. 1. Посеред села на горі майдан, на майдані дерев'яна церковця, обнесена зелено мальованим штахетом. 2. За шкільними партами схилились голівки чорняві, біляві, русяві. 3. Біля неї стояв чоловік, великий, кремезний, суворий. 137. І. А. 2а, 4а. Б. 1а, 3а, 4а, 5а. В. 2а, 3а. ІІ. А. 1а, 2а. Б. 2а. В. 3в, 4в. Г. 1а, 3а. ІІІ. А. 3а, 4а, 5а, 6б, 7а, 9а, 10а. Б. 2а, 5а. В. 2а. Г. 2а. 138. Коли ми відпочили, нас запросили... 2. Коли вони прослухали «Тараса Бульбу», їм захотілося побувати і на інших... 3. Читаючи цю книжку, ми мимоволі проїнялися відчуттям захвату. 4. Піднявшись на Володимирську гірку, ми побачили гарні краєвиди. 139. А. 1г, 2а, 3ав, 5в, 6а, 7а, 8г. Б. 1а, 2а, 3бг, 6гб. В. 1г, 3а, 4в, 5в, 6г. 140. Дівчина довірливо каже, що вона знає, як мене звати, і двома пальцями перебирає скляне, з краплинами сонця, намисто. 2. Захопившись спогада-

ми, дід розповідав про минуле, коли комарів було так багато, що нічим дихати, а здорові вони були, як ведмеді. 141. А. 2в. Б. 2а. В. 1в, 2а, 4в, 5а, 6а. Г. 3а, 5а, 6а. І. 2в. Д. 3б, 5а. Е. 1г, 2г, 3г. 142. Ні, не пропущено, бо спільний член або спільне головне речення, з яким залежні речення пов'язані зв'язком однорідної супідрядності, а між собою зв'язком сурядності, вираженим неповторюваним сполучником і. 143. 1. Усі почуття разом опанували ним: сором, злість, досада. 2. У цьому заповіднику водяться рідкісні і цінні птахи: тетеруки, глухарі, фазани, дрохви. 3. Мені снилося: червоні рожі пломеніли в промені злотистім. 4. Онук просить: «Бабусю, розкажіть казку». 144. 1. Кому. 2. Тире. 3. Двокрапку. 4. Лапки, коми, тире, що виділяють пряму мову і слова автора. 145. 1. Найкращий педагог — мистецтво. 2. Війнув вітер — і з дерев полетіло листя, жовте і багряне. 3. Якщо боїшся — не роби, а як вже зробив — не бійся. 4. Ліси, сади, луки, поля — все перемінила весна. 5. Гримнув грім — враз зашелестів рясний дощ. 6. Спочатку розквітли абрикоси, а потім — яблуні, груші та інша садовина. 146. 1. Перехожий запитав, котра година. Перехожий запитав: «Котра година?» 2. Настане ранок, вирушимо в дорогу. Настане ранок — вирушимо в дорогу. 3. Мати хвилювалася, син запізнювався. Мати хвилювалася: син запізнювався. 147. «Молодець Сашечко та по торгу ходив, Святий вечір...» — заспівало зразу аж чотири дівки, і вже хто їх знає, чи то від морозу, чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір, тільки спів лунає так дзвінко і гучно, і світ став одразу такий урочистий, що в мене, малого, аж дух захопило. Притулившись на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь обертаюся в слух. І вони тоді довго й повільно, ніби линуци в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ, виспівують мені талан. І ось, вслухаючись в чарівні слова, я починаю видіти: великий молодець, ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я ніби продати коня, бо слова мої співали так: «Ой коню, коню, ти порадо моя. Ой, порадь ти мене, та продам я тебе за малу ціну, за сто червінців». А кінь у яблуках, шия крута, червона стрічка в гриві, одспівує мені на вухо не продавати його і спогадати про себе: «Ой чи ти забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, та як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да доганяли ж бо нас аж на тихий Дунай, до круто-

го берега,— Святий вечір...» Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить з хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, «Дунай перескочив, да копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодця,— Святий вечір...»

Я вертаюсь з Дунаю до хати, оглядаюсь: аж і мати співає, гойдаючи колиску, і в неї зовсім не хатня мрія, щось зовсім не буденне, ніби вона теж лине десь в просторах свого серця, і дівки за вікном на морозі під зоряним небом. Ой як гарно! (За О. Довженком).

Стилістика. Культура мовлення

148. Розмовний (приватна розмова, приватний лист), художній (роман, повість, новела, поема, поезія), науковий (монографія, дисертація, стаття), офіційно-діловий (закон, кодекс, протокол, акт, оголошення), публіцистичний (нарис, памфлет, фейлетон).

49. 1. Нічне небо, яке засіяне зорями, величне і прекрасне. 2. Осінні сади, що обважніли від плодів, чекали на господаря, який зняв би з них важку пахучу нощу. 3. Лісові озера, що наповнені чорною болотяною водою, викликали бажання швидше йти від них геть. 4. Коли ми піднялись на гору, то побачили широку річку. 150. А. 1. Задача розв'язана неправильно через арифметичну помилку. 2. Коли ми повертались додому, почався дощ і промочив нас до нитки. 3. Дуже швидко Василь Іванчук став найвідомішим шахістом України. 4. Ми допомагаємо один одному. Б. 1. Мчать по шосе автомашини. 2. Коли я виходив з вагона поїзда, у моєї валізи відірвалася ручка. 3. Більшість присутніх пристала на пропозицію. 4. З-за дрібниць свекруха могла затіяти сварку, і це гнітило вразливу Мелашку. В. 1. Через три години завдання буде виконане. 2. Річка, петляючи в степу, несла свої води до моря. 3. Оскільки гість не знав української мови, ми перейшли на російську. 4. «Зачарована Десна» — це автобіографічна поема високої мистецької вартості, що зайняла почесне місце серед творів світової літератури. 5. Золоті ворота — пам'ятка архітектури ХІ століття. Г. 1. Дівчина піднімається сходами. 2. В автобусі у мене заболіла голова. 3. Дівчина написала на конверті адресу. 4. Ми провели ряд заходів. 5. Зустрінемося

через два (декілька) дні (в). 151. Грім гримить: хліб буде родить. Грім гримить; хліб буде родить. Якщо грім гримить, то хліб буде родить. Грім гримить, так що хліб буде родить. Хліб буде родить, бо гримить. 152. 1. Бути на доброму рахунку. 2. За рахунок цього. 3. Щодо цього ми спокійні. 4. Кепська справа. 5. Невідкладна справа. 6. Розумітися на справі. 7. Допомогти справі. 8. Річ ось яка. 9. Розпочинати судову справу. 10. Справа стоїть так. 11. Дати раду справі. 12. Звертатися у справі. 13. Клопітна справа. 14. Цивільна справа. 153. А. 1. Помилки у творі виправлено. 2. З бешкетниками треба вести сувору боротьбу. 3. До характеристики додаються атестат, довідка з місця роботи, витяг з протоколу зборів трудового колективу. 4. Коли читаєш новелу «Новина», перед очима постають картини страшного життя. Б. 1. Нам ніщо не заважало зустрітися тут вдруге. В. 1. На нашому кутку всі письменні. 2. У зв'язку зі зміною графіка руху залізничного транспорту потяг «Київ — Сімферополь» відходитиме пізніше. 3. Господар привіз 2 кубометри деревини. 4. Лукаш вирішує одружитися з Мавкою. 5. На ниві освіти ви зробили дуже багато. Г. 1. Крайнебо промінилося різними барвами. 2. Це найдовший варіант із розглянутих. 3. Глядачі, що сиділи в перших рядах, гаряче вітали виступ соліста. 4. Ми не чекали від нього такого вчинку. 5. Після належного опрацювання статті закону його було включено до порядку денного пленарного засідання. Д. 1. Я знаю це з достовірних джерел. 2. Таке припущення ймовірне. 3. Я з ним у добрих стосунках. 4. Легковажне ставлення до такої важливої справи неприпустиме. 5. Не вдавай, ніби не розумієш. Е. 1. Такий вигляд нашого сьогоденішнього села. 2. Я листувався з її братом. 3. Осінь радує око розмаїттям кольорів. 4. За парканом знаходились лікарняні будинки. 5. Будь-який учень знає Тараса Шевченка. 154. А. 2. Брати участь. 4. З нашої ініціативи. 5. Виняткова роль. 7. У міру потреби. 9. Має велике значення. Б. 3. Брати до уваги. 4. Діяти згідно з наказом. 7. Багато статей. 8. Добрі надії на врожай. В. 2. Знижувати рівень. 4. Збільшувати кількість. 5. Відігравати велику роль. 7. Взятися до роботи. Г. 1. Оформляти передплату. 3. За всіма прави-

лами. 6. Поточні справи. 7. Поставити за приклад. 10. Відбудеться через тиждень. 155. А. 1. По можливості. 2. Трапляється нагода. 3. Віддати наказ. 4. Мати власні права. 5. Та й край. 6. Дискусійне питання. 7. Робити зауваження. 8. Ставити питання руба. 9. Ставати звичайним. Б. 1. Не давати і вгору глянути. 2. Укласти угоду. 3. Дійти згоди. 4. Іти своїм звичаєм. 5. Наче і не було нічого. 6. Викликати ніяковість. 7. Усе гаразд. 8. Зовсім ні, аж ніяк. 9. Влазити в борги. 10. Вважати за обов'язок. 156. А. 1. Освідчення в коханні. 2. Освічення мас. 3. Ознайомити із справою. 4. Познайомити двох людей. 5. Опинатися тиску. 6. Опинятися на вулиці. 7. Обробіток землі. 8. Обробка деревини. 9. Настійливий стукіт. 10. Настійна потреба. Б. 1. Сидіти на протязі. 2. Протягом минулого тижня. 3. Модерна література. 4. Модерністський напрям. 5. Механічний рух. 6. Механізована колона. 7. Будівельний матеріал. 8. Уявлення про матерію. 9. Лікарський кабінет. 10. Лікарський препарат. В. 1. Кристалічний сланець. 2. Кришталевий келих. 3. Кровні узи. 4. Кров'яні пластинки. 5. Контингент студентів. 6. Азіатський континент. 7. Виборча кампанія. 8. Телевізійна компанія. 9. Знаменитий поет. 10. Знаменна дата. Г. 1. Зв'язані руки. 2. Зв'язне мовлення. 3. Подати запит. 4. Культурний попит. 5. Духовний розвиток. 6. Духовий оркестр. 7. Душевна краса. 8. Ділова розмова. 9. Діловита молодиця.

ДОДАТОК 1

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Знання теорії публічного виступу необхідно обов'язково підкріплювати систематичними вправами по кілька разів на тиждень, а ще краще щоденно. Їх слід виконувати самостійно після занять доти, доки не досягнете мети. Наводимо основні типи вправ.

1. Дихання

I. Намагайтеся дихати лише через ніс: тоді повітря нагрівається і звільняється від мікробів. Почніть з *глибокого дихання*: спочатку повільно вдихніть, розправляючи груди й розслаблюючи живіт, а також уявляючи, що вдихаєте аромат квітів; затримайте на якийсь час повітря, що, як вам здається, заповнило всі куточки грудної клітки, потім так само повільно видихніть усе повітря, втягуючи живіт (20 разів).

II. Виконуючи дихальну вправу, вимовляйте звуки, намагаючись економно витрачати повітря.

III. Вимовляйте окремі слова якомога повільніше, протяжніше.

IV. Говоріть або читайте в нормальному темпі якомога довше на одному диханні. Виконуйте цю вправу доти, доки прочитаєте на одному диханні поданий уривок з поезії.

Вчили віки мене мову свою українську любити,
Вчили любити тебе, Україно, майбутність твою
шанувати...

Чистої крові земля твоя, небо, сини твої, дочки,
Вільної крові культура твоя і твоя бездоганність,
Чистою мовою ти майбуття привітаєш у хорі,
Вільною мовою ти колискову співатимеш дітям.

Микола Вінграновський

2. Артикуляція

I. Повправляйтеся в артикуляції. Чітко вимовляйте звуки: глухі — [к, п, т, ф, ц, х, с, ш], дзвінки — [б, в, г, ґ, д, $\overline{\text{дз}}$, $\overline{\text{дж}}$, з, ж, й, л, м, н, р], м'які — [т', ц', с', $\overline{\text{дз'}}$, з', л', н', р'], парні приголосні — [б—п, д—т, д'—т', г—х, з—с, з'—с', ж—ш та ін.], а також голосні — [а, о, у, е, и, і], не допускаючи їх злиття й змішування.

II. Вимовляйте звукосполучення — [мимомімуме-ма, тетотітутати та ін.], [н':а, т':і, л':у та ін.].

III. Вимовляйте пошепки певні фрази, наприклад подані афоризми.

1. Ледарство всьому мати: хто що має, те забуде, а чого не має, тому не навчиться (*В. Мономах*). 2. З книжних слів набираємося мудрості й стриманості (*Нестор Літописець*). 3. Та й що ж то за народ, коли про свою користь не дбає і очевидній безпеці не запобігає (*І. Мазепа*). 4. Не тіло, а душа є людиною (*Г. Сковорода*). 5. Поріднитися душею, а не кров'ю може тільки людина (*М. Гоголь*). 6. Нема там добра, де немає правди (*П. Куліш*). 7. Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ (*К. Ушинський*). 8. Назад до народу! (*І. Франко*). 9. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців (*О. Довженко*). 10. Наша національна проблема — брак ієрархії (*Є. Маланюк*). 11. Там, де є українці, там завжди є мистецтво (*Ю. Липа*). 12. Помиляється той, хто бачить мужність у цинізмі і брутальності супроти жінок (*О. Теліга*). 13. Той, хто по-справжньому любить Батьківщину, — з усякого погляду справжня людина (*В. Сухомлинський*). 14. Могутній той народ, який має синів, об'єднаних Любов'ю до Вітчизни (*Л. Силенко*). 15. Коли король голий — півбіди, біда — коли піддані голі (*В. Чемерис*). 16. Кожна людина — явище космічного масштабу (*В. Черняк*).

IV. Повправляйтеся у вимові скоромовок, зокрема поданих.

1. Ворона проворонила вороненя. 2. У нас надворі погода розмокروطогодилася. 3. Ішов Прокіп, кипів окріп, прийшов Прокіп — кипить окріп, як при Прокопі, так і при Прокописі і при Прокопенятах. 4. Той, хто нічого не знає і знає, що він нічого не знає, знає більше, ніж той, хто нічого не знає і не знає, що він нічого не знає.

V. Вимовте якусь фразу, наголошуючи кожне із слів трьома способами: а) підвищенням тону; б) посиленням звучання голосу; в) уповільненням мовлення.

3. Читання тексту і передача його змісту

I. Доберіть певний текст і уявіть, що це підготовлений вами виступ перед аудиторією. Читайте вголос текст, швидко забігаючи зором наперед і запам'ятовуючи зміст абзаців. Водночас час від часу кидайте погляди на уявних слухачів, встановлюючи зоровий контакт із ними, поки переказуєте запам'ятоване. Це допоможе вам навчитися виступати перед аудиторією, спираючись лише на план виступу.

II. Читайте окремі абзаци дібраного тексту, потім відтворюйте прочитане двома способами: а) переказуйте дослівно, запам'ятовуючи деталі; б) передавайте зміст своїми словами.

4. Вміння висловлюватися

I. Читайте дібраний науково-популярний чи публіцистичний текст, перебудовуючи зміст його абзаців, що складаються з двох-п'яти речень, двома способами: а) згортаючи зміст складного синтаксичного цілого до одного ключового речення; б) відображаючи зміст самозначного речення абзацу в кількох варіантах і порівнюючи їх виражальні можливості.

II. Вчіться давати визначення загальноновживаних понять, наприклад, *країна, гуманізм, совість, честь, футбол* тощо. Ця вправа вчить швидко і точно осмислювати й виражати суть явища, предмета — вміння, необхідне кожній людині.

5. Вміння розповідати

I. Не втрачайте нагоди кожного дня образно, захоплююче розповідати короткі історії, анекдоти, власні спостереження над життям, передавати особисті враження від концерту, прочитаної статті, книжки, переглянутого кінофільму, телепередачі, відвіданого музею тощо.

II. Розкажіть мислено уявному другові про прожитий день, відзначаючи плідні його результати і те, що, з вашого погляду, не вдалося здійснити. Сформулюйте

також основні завдання на наступний день. Розповідь має тривати не більше п'яти хвилин, при цьому намагайтеся уникати тривалих пауз.

6. Ділове повідомлення

I. Уявіть, що ви виступаєте на засіданні гуртка чи класних зборах. Ваша мета — передати своїми словами зміст статті, що стосується обговорюваної теми.

II. Максимально скоротіть статтю, найкраще, коли ви передасте її суть одним реченням.

III. Розгорніть своє повідомлення, додаючи особисту його оцінку.

IV. Розгляньте картину і дайте словесний її опис, а також оцінку.

7. Вміння висловлювати особисту думку

I. Прочитайте в газеті якусь проблемну статтю. Визначте своє ставлення до змісту статті, до позиції її автора, доберіть аргументи, що обґрунтовують вашу позицію, і виступіть перед друзями чи уявними слухачами з короткою промовою, що виражає ваше ставлення до прочитаного.

II. Візьміть збірник афоризмів і, дібравши один з них, експромтом виступіть за його змістом з промовою перед уявною публікою. Підготовка має тривати не більше однієї хвилини. Ця вправа формує жвавість розуму, розвиває винахідливість і концентрацію уваги.

8. Аналіз промов ораторів

I. Промови, виступи, проповіді, дискусії, які ви чуєте на зібраннях, зборах, під час зустрічей, перегляду телепередач тощо постійно аналізуйте за трьома основними аспектами:

а) *що сказано*: зміст, логіка, переконливість аргументів, актуальність та ін.; б) *у якій формі сказано*: правильність, образність, доступність, чіткість, до речності, виразність мови, стиль мовлення, його особливості тощо; в) *як сказано*: артикуляція, сила голосу, висота тембру, темп, плавність, жестикуляція та ін.

II. Під час слухання або читання відзначаєте вдалі слова і вирази і записуйте їх у спеціальний блокнот або

ж заносьте в картотеку. Це збагачуватиме ваш словниковий запас, урізноманітнюватиме мовлення.

9. Вивчення надрукованих промов і тренування пам'яті

I. Вивчайте надруковані промови відомих ораторів (*Додаток 2*) і наших сучасників з погляду критеріїв, що наводяться в курсі практичної риторики. Такий аналіз вдосконалюватиме структуру, виражальні засоби, мову ваших виступів.

II. Кожен промовець повинен мати хорошу пам'ять, тому привчіться систематично заучувати вірш, добірку афоризмів, прислів'їв, вдалу статтю тощо. Заучуючи текст, постарайтеся передусім сконцентруватися, якомога глибше, у взаємозв'язках усвідомити його зміст, встановлюючи асоціації. Повторюючи текст, віднаходьте нові зв'язки як із його змістовими елементами, так і з іншими відомими вам знаннями.

10. Дискусії

Вчіться дискутувати, використовуючи кожную нагоду, коли обговорюється якесь питання (наприклад, літературний твір, кінофільм, театральна вистава, виставка живопису тощо), а ви не погоджуєтеся чи не в усьому погоджуєтеся з виступаючими. Опонентом може бути друг, однокласник, член родини, знайомий чи уявний співбесідник. З одного боку, це піде на користь вам, бо відточуватиметься гострота вашого мислення, формуватимуться вміння аргументувати свою позицію, точно, влучно, виразно висловлюватися, а з другого, ваші виступи збагачуватимуть інших, сприятимуть знаходженню істини, тобто матимуть суспільну користь.

ДОДАТОК 2

УРИВКИ З ПРОМОВ І КНИГ ВИДАТНИХ ОРАТОРІВ

ПРО ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Важкість красномовства пояснюється тим, що красномовство... народжується з багатьох знань і старань... Тут необхідно засвоїти найрізноманітніші знання, без яких швидкість у словах є безглуздою й смішною; необхідно надати краси самому мовленню, і не лише добром, але й розташуванням слів; й усі порухи душі, якими природа наділила рід людський, необхідно вивчити до тонкощів, тому що уся міць і мистецтво красномовства полягають у тому, щоб або заспокоювати, або збуджувати душі слухачів. До всього цього мають приєднатися гумор і дотепність, освіта, гідна вільної людини, швидкість і стислість як у відбитті нападу, так і в нападі, сповненому тонкої вишуканості й гречності. Крім того, необхідно знати всю історію давнього світу, щоб черпати з неї приклади; не можна також не враховувати знайомства з законами й цивільним правом... Промовець мусить стежити і за рухами тіла, і за жестикуляцією, і за виразом обличчя, і за звуками та відтінками голосу...

Нарешті, що сказати мені про скарбницю усіх знань — пам'ять? Адже само собою зрозуміло, що коли наші думки й слова, знайдені та обдумані, не будуть доручені пам'яті на зберігання, то всі достоїнства оратора, хоч би якими вони були блискучими, пропадуть даремно.

Промова повинна розцвітати й розгортатися тільки на основі повного знання предмета; коли ж за нею не стоїть зміст, засвоєний та пізнаний оратором, то словесне її вираження уявляється пустою й навіть дитячою балаканиною.

...Істинний оратор... своїм впливом і мудрістю не лише собі шукає слави, а й багатьом громадянам, та й усій державі загалом приносить щастя й добробут.

...Досягти цього красномовством може тільки той, хто глибоко зрозумів людську природу, людську душу й причини, які примушують її спалахувати й заспокоюватися.

...Оратору ніяк не можна відмовити у тій перевазі, що ті самі питання, про які філософи розбалакують безсило й блідо, він уміє поставити та обговорити з усією можливою виразністю й приємністю.

Але все ж таки залишаюся при думці, що справжній і досконалий оратор абсолютно про всякий предмет зуміє говорити змістовно й різноманітно.

...Оратором... буде той, хто будь-яке... питання, яке вимагає словесної розробки, зуміє викласти толково, струнко, гарно, пам'ятливо й у гідному виконанні.

...Неможливо оволодіти мистецтвом слова, не вивчивши попередньо висновків філософії.

Говірчкою я називаю таку людину, яка може досить розумно і ясно говорити перед пересічними людьми, керуючись загальноновживаними поняттями, а красномовним — тільки того, хто будь-який обраний ним предмет може розкрити й прикрасити так, щоб він став разючішим і пишнішим, й усіх, хто засвоїв та запам'ятав усі ті знання, які можуть слугувати джерелами красномовства.

...Першою і неодмінною умовою для оратора є природне обдаровання. Для красномовства необхідна особливого роду жвавність (гнучкість) розуму й чуття, яке сприяє швидкому знаходженню у промові будь-якого предмета і робить прикрашання численним, запам'ятовування — правильним і міцним. А наука може у кращому випадку розбудити чи зрушити цю гнучкість розуму, але викласти її, подати її наука безсила, бо усе це є дари природи... якості, дані людині від природи... — швидкий язик, звучний голос, сильні легені, міцна статура, склад і вигляд усього обличчя й тіла...

Я стверджую: нехай то є навіть найкращі оратори, навіть ті, хто вміє говорити дуже легко й гарно, але якщо вони розпочинають промову без боязкості і на початку не соромляться, то на мене вони справляють враження прямо-таки безсоромних нахаб. На щастя, це річ нечувана, бо чим оратор кращий, тим більше лякає його трудність ораторських обов'язків, невпевненість в успіху промови, чекання публіки.

По-перше, люди за природою і досвідом знають, що навіть у найкращих ораторів іноді промова виходить не такою, як хочеться... Друга причина... полягає у такому: якщо в інших мистецтвах будь-який досвідчений майстер з хорошим іменем випадково виконає свою справу гірше звичайного, то усі вважають, що він просто не захотів чи через нездоров'я не зміг показати своє уміння у повному блиску... Якщо ж в оратора підмітять якусь похибку, то її припишуть лише дурості; а для дурості вибачення немає, тому що не буває людина дурною від настрою чи через те, що живіт болить. Тим суворішому судові підлягаємо ми, оратори; і скільки разів ми виступаємо, стільки разів над нами здійснюється цей суд.

А оратор повинен володіти дотепністю діалектика, думками філософа, словами мало не поета, пам'яттю законодавця, голосом трагіка, грою такою, як у кращих лицедіїв.

Але хто до красномовства нездатний, того, я думаю, краще вже, за порадою Аполлонія, відсторонити від цього заняття й спрямувати на таке, до якого він найбільше здатний.

...Ораторові необхідні... ревність і захоплена любов до справи! Без цього у житті не можна дійти взагалі ні до чого великого, а тим більше до того, до чого ти прагнеш.

...Мета оратора — говорити переконливо... для всякого роду промови предметом слугує або питання невизначене, без визначення осіб і часу, або ж одиничний випадок з відомими особами і у певний час. В обох випадках предмет спірний неодмінно міститься в одному з питань: чи відбулася дана подія? Якщо відбулася, то яка вона? І нарешті: під яке вона підходить визначення? До цього дехто додає: чи законна вона? Спірні пункти виникають також із тлумачення письмового документа; тут можливі або двозначність, або суперечність, або невідповідність між буквою і смислом; для кожного з цих випадків визначено особливий спосіб доказу.

Для кожного роду є певні джерела доказів: для судових промов — такі, де йдеться про справедливість; для дорадчих — такі, в яких головне — користь тих, кому

ми подаємо пораду; для похвальних — такі, в яких все зводиться до оцінки даної особи. Усі сили й здібності оратора слугують для виконання таких п'яти завдань: по-перше, він повинен підшукати зміст для своєї промови; по-друге, розташувати знайдене по порядку, зваживши, оцінивши кожен доказ; по-третє, одягти й прикрасити усе це словами; по-четверте, зміцнити промову у пам'яті; по-п'яте, виголосити її достойно і приємно. Далі, я дізнався і зрозумів, що перш ніж розпочинати справу, слід на початку промови схилити слухачів на свою користь, далі пояснити справу, після цього з'ясувати предмет суперечки, потім довести те, на чому ми наполягаємо, потім відкинути заперечення; а в кінці промови все те, що говорить на нашу користь, розгорнути й звеличити, а те, що за супротивника, похитнути й позбавити значення. Вчився я також правил прикрашання стилю: вони повідомляють, що висловлюватися ми повинні, по-перше, чистою й правильною латинню, по-друге, ясно й виразно, по-третє, гарно, по-четверте, доречно, тобто відповідно до достоїнства змісту...

Не красномовство, отже, виникло з науки, а наука — з красномовства.

...Краща у світі мета — стати хорошою людиною...

...Оратор — це просто людина, яка вміє користуватися у справах судових і громадських словами, приємними для слуху, і судженнями, переконливими для розуму.

...Ораторське мистецтво не повинно бути жалюгідним і блідим, а повинно бути приємним і розцвіченим найрізноманітнішими предметами, тому гарному ораторові слід багато про що почути, багато чого побачити, багато чого осмислити і засвоїти, а також багато чого перечитати, але не привласнювати це собі, а тільки користуватися з чужих запасів. Тобто я визнаю, що оратор повинен бути людиною бувалою, не новачком і не невігласом ні в якому предметі, не чужим і не стороннім у своїй галузі... Ніхто ніколи не міг ні пишності, ні переваги у красномовстві здобути без науки про промови і, що ще важливіше, без всебічної освіти.

...Красномовство, тобто мистецтво говорити доладно, складно й гарно, не має ніякої певної галузі, межі якої його б сковували.

...Нічого немає прекраснішого за досконалого оратора. Не кажучи вже про те красномовство, якому належить влада у всякій миролюбній та вільній державі, у самій здатності до слова, настільки привабливого, що нічого не може бути приємнішого для людського слуху чи розуму. Справді, які співи солодші, ніж помірна розмова? Які вірші доладніші за художнім розташуванням слів? Який актор, що дотримується правди, зрівняється з оратором, який захищає її? А що витонченіше, ніж маса гострих думок? Що чарівніше, ніж пишність слів, яка освітлює справу? Що є багатшим за промову, насичену змістом усякого роду? Немає такого предмета, який був би виражений гарно й достойно і не став би надбанням оратора!

Коли вирішуються найважливіші справи, оратор висловлює свою думку докладно й з гідністю; в'ялий народ пожвавлює, нестриманий — приборкує. Оратор здатний і злочинця привести до загибелі, і безвинного — до спасіння. Хто на шлях істини настановить полум'яніше, хто рішучіше відхилить від хиб, хто негідників викрие нещадніше, хто прекрасніше уславить благородних? Хто може з такою силою викривати й нищити пристрасті? Хто ніжніше потішить у скорботі?

А сама історія — свідок часів, світло істини, життя пам'яті, учителька життя, провісниця старовини? Чий голос, крім голосу оратора, здатний її збезсмертити?

У кожному мистецтві досить навчити найскладнішого — і тоді вчити іншого немає потреби, бо інше буде легшим або, в усякому разі, не складнішим.

Початкуючому ораторові слід вказати на взірць для наслідування, і нехай він усіма силами прагне вловити усе краще, що є у цьому взірці. Хто хоче... досягти довершеності, той нехай досягає її безперервними й посиленними вправами, причому головним чином — писемними.

...Для знаходження змісту ораторові необхідні три речі: проникливість, потім розуміння (або, якщо хочете так назвати, наука) і, по-третє, ревність (запопадливність). На перше місце я, звичайно, повинен поставити обдаровання, але й саме обдаровання збуджується до діяльності ревністю — ревністю, повторюю, яка, як і всюди, так і в захисті справ, має найбільшу силу.

Наука вказує тільки, де шукати і де знаходитися те, що ти прагнеш знайти; решта досягається старанністю, увагою, обдумуванням, пильністю, наполегливістю, працею, тобто, щоб сказати одним словом, все тією самою ревністю — ось достоїнство, в якому полягають усі інші достоїнства.

...Для оратора немає нічого важливішого при проголошенні промови, ніж прихилити до себе слухача і так його збудити, щоб він керувався більше якимось душевним пориванням і хвилюванням, ніж порадою і розумом. Люди ж значно частіше керуються у своїх рішеннях ненавистю, чи любов'ю, чи пристрастю, чи гнівом, чи горем, чи радістю, чи надією, чи боязкістю, чи оманю або іншим якимось душевним поривом, ніж справедливістю чи принципом, чи якимось правовим установленням, чи судовим рішенням, чи законами.

...Неможливо викликати у слухача ні жалю, ні ненависті, ні ворожості, ні страху, ні слів співчуття, якщо усі ці почуття, які оратор прагне викликати у судді, не будуть виражені або, краще сказати, випечені на його власному обличчі. Немає такої племенистої речовини, щоб загоралася без вогню; немає й такого розуму, щоб він загорався від сили твоєї промови, якщо ти сам не будеш стояти перед ним, згоряючи й палаючи.

...Веселий жарт сам викликає прихильність до того, хто жартує, або тому, що кожного захоплює дотепність, яка міститься іноді в одному єдиному слові, звичайно при відсічі, але іноді й при нападі; або тому, що така дотепність розбиває, пригнічує, принижує й заперечує супротивника чи показує самого оратора людиною витонченою, освіченою, тонкою; але головним чином тому, що вона розганяє печаль, пом'якшує суворість, а часто розв'язує жартом чи сміхом такі прикрі неприємності, які нелегко розплутати доказами (*За Цицероном*).

ПОХВАЛЬНА ПРОМОВА

У своїй промові автор бажає похвалити Епикрата; він, на його думку, є найпривабливішим серед багатьох благородних юнаків.

У цьому віці особливо личить вирізнятися красою тіла, стриманістю в бажаннях, мужністю того й іншого, здатністю вести приємні бесіди. Усім цим природа і доля нагородили тебе задарма так щедро, що ти незмінно спричиняєш загальне здивування, інше ж ти сам власними стараннями довів до такої досконалості, що в цьому відношенні тобі не могла б закинути жодна розумна людина.

І найдивніше ось що: якщо скромні люди частіше за все видаються слабкими, величні — зарозумілими, мужні — зухвалими, а спокійні — тупоумними, то прихильна доля все це протилежне зрівняла в тобі і в належній мірі об'єднала, ніби вона побажала виконати обітницю або подати всім приклад у створенні істоти, але не звичайної, а з безсмертними рисами. Досконалість твоєї краси не можуть перевершити твори мистецтва найкращих майстрів. І в цьому немає нічого дивного: адже вони мають вигляд застиглих фігур, так що залишається неясним, яке вираження душі дав їм художник, навпаки, надзвичайну красу твого тіла у всьому, що б ти не робив, підкреслюють рухи самої суті твоєї душі.

Щодо порядності ти не тільки ні в чому не поступився своєю честю, але і обрав більш мудрий спосіб життя, ніж можна було б чекати від людини твого віку. І найбільший тому доказ — твоє поведження. Коли тобі доводилося стикатися з безліччю людей, що мали найрізноманітніші звичаї, і коли потім всі вони схиляли тебе до спілкування на звичний їм лад, ти так чудово тримав себе в цих обставинах, що всі вони, захоплені, відчували дружню прихильність до тебе. Це ознака людей, що живуть за правилами честі і людинолюбства. Я ж вважаю, ти заслуговуєш від мене похвали головним чином за те, що завоював серця всіх найбільш суворих і розбірливих людей і, з одного боку, нікому не дав мотиву для підозр у нечистих справах, з іншого ж, завдяки своєму поведженню ні у кого не викликав досади, що трапляється через відмінності в умонастроях.

Якщо дуже багато хто, коли були молодими, намагалися завоювати собі ім'я порядних людей мовчанням, то ти настільки вирізняєшся природженою доброчесністю, що вже своєю мовою і привітністю здобув собі анітрохи

не меншу славу, ніж за допомогою всього іншого: така переконливість і така витонченість властиві тобі, коли ти міркуєш серйозно і коли говориш жартома. Бо ти добродушний, але не наївний, красномовний, але не підступний, доброзичливий, але не без гідності.

Про твою мужність з наведенням численних прикладів можуть розповісти дуже багато людей, особливо маючи на увазі твою участь у змаганнях, очевидцями яких вони були.

Отже, сказавши про тебе похвальне слово, я спробую дати тобі поради, дослухаючись до них, ти зможеш зробити свій спосіб життя ще більш гідним. Ти повинен звернути увагу на те, що в людських справах має найбільше значення і при щасливому збігові обставин приносить нам найбільший успіх, а при невдачі на все життя заподіює непоправний збиток. Звичайно це — дух, який є головою всіх людських справ; його ж може правильно виховати і розвинути лише сама філософія. Тому, вважаю я, ти повинен прилучитися до неї, не вагаючись і не жахаючись праці, якої вона вимагає; адже неробство і безтурботність не сприяють досягненню навіть того, що лежить на самій поверхні, тоді як терпіння і працьовитість ведуть до досягнення всіх благ; і тому найбільшою дурістю є, коли люди всі свої честолюбні поривання обертають на придбання багатства, фізичної сили і на подібне і при цьому зазнають великих поневірянь, адже все це скороминуще і звичайно підкоряється духу, а про вдосконалення самого духу, що перебуває в них, що стоїть над усім іншим і цілком визначає життєвий шлях, вони не піклуються.

Добре прославитися найвищими достоїнствами, одержаними від долі, але набагато краще бути причетним до всякої славної справи завдяки власній старанності. Першого іноді вдавалося досягати і людям незначним, але останнє доступне лише людині, що відзначається доброчесністю. Однак для ґрунтового і докладного викладу змісту філософії нам випаде в майбутньому, як я вважаю, більш сприятлива можливість. Але торкнутися її стисло нам зараз ніщо не заважає. Насамперед тобі потрібно гарненько затямити головне, а саме, що в основі всякої освіти лежать знання і певні вправи і що філософії це стосується

передусім. Чим серйознішими виявляться ті, хто присвятив себе їй, тим краще вони зможуть пізнати її суть.

Якщо красномовство і роздум зумовлені духом, а філософія вчить того й іншого, то чому нам не прагнути оволодіти цією наукою, щоб за її допомогою стати досвідченими в тому і в іншому? Лише тоді, зрозуміло, наше життя досягне вищої досконалості, коли ми в своєму прагненні до блага доступне пізнанню переможемо за допомогою мистецтва, інше — шляхом вправи і навички. Однак ні в якому разі не можна стверджувати, ніби ми в своїх здібностях засвоювати знання нічим не відрізняємося один від одного. Взагалі кажучи, за умови належного виховання удосконалюється всяка людина, але більш усього той, хто від природи виявився обдарованішим за інших. Адже одним вдається піднятися лише над самими собою, іншим же — перевершити інших.

Твердо пам'ятай, що знання, набуте на досвіді, є ненадійним і не приносить користі в подальшому житті, і навпаки — освіта на основі філософії озброює на всі необхідні випадки життя. Нехай хтось, старанно вправляючись, завдяки щасливому збігу обставин уже добився слави. Не звертай на них уваги; тобі треба потурбуватися про себе самого. Ти повинен не поверхово, але глибоко міркувати про найважливіші речі, знати не для того, щоб злегка поговорити при нагоді, але щоб з блиском виступати в змаганнях. Розміркуй також, що тим, хто займається філософією, вона у всьому приносить найбільшу користь, але в ще більшій мірі вона повідомляє знання про практику і теорію управління державними справами.

Не думай, однак, ніби я, викладаючи все це, маю намір як вчитель наставити тебе в чому-небудь такому. Мені не соромно буде признатися, що я сам ще багато чого повинен навчитися; крім того, я більш схильний займатися державними справами, ніж бути вчителем інших. Принаймні, багато хто, я знаю, що були до того людьми непомітними і скромними, завдяки цій науці стали знаменитими, а Солон і за життя і по смерті удостоївся найбільшої слави. При цьому він вважав, що філософія приносить її прихильникам не ганьбу, але добре ім'я, і судив про це так само правильно, як і про інше, в чому він відзначився.

Я не став би з таким запалом закликати тебе до заняття філософією, якби не подумував про цю прекрасну запоруку моєї прихильності до тебе і якби не бачив, що держава, відчуваючи потребу в благородних мужах, часто вдається до послуг випадкових людей і внаслідок їхніх помилок зазнає найбільших бід. У своїх порадах тобі я керувався гарячим бажанням, щоб твоя доброчесність послужила на користь держави, і ти сам удостоївся від неї почесей.

Будь щасливий (*За Демосфеном*).

АПОЛОГІЯ СОКРАТА

Мабуть, хто-небудь скаже: «Чи не соромно було тобі, Сократе, займатися такою справою, яка загрожує тобі тепер смертю?»

На це я по справедливості можу заперечити: «Недобре ти це говориш, друже мій, неначе людині, яка приносить хоч би маленьку користь, потрібно брати до уваги життя або смерть, а не дивитися у всякій справі тільки на те, чи робить він щось справедливе або несправдливе, щось гідне доброї людини чи злої».

Справді, афіняни, справа стоїть так: де хто зайняв місце в строю, визнавай його найкращим для себе, або де кого поставив начальник, той там, на мою думку, і повинен залишатися, незважаючи на небезпеку, нехтуючи і смертю, і всім, крім ганьби. А якби після того, коли мене бог поставив у стрій, зобов'язавши, як я вважаю, жити, займаючись філософією і випробовуючи самого себе і людей, я б раптом злякався смерті або ще чого-небудь і покинув стрій, це була б жахлива провина. І за цю провину мене дійсно можна було б по справедливості притягнути до суду і звинуватити в тому, що я не визнаю богів, оскільки не слухаюся пророкувань, боюся смерті і уявляю себе мудрецем, не будучи мудрим.

Адже боятися смерті, афіняни,— це не що інше, як приписувати собі мудрість, якою не володієш, тобто намислити, неначе знаєш те, чого не знаєш. Адже ніхто не знає ні того, що таке смерть, ні навіть того, чи не є вона для людини найбільше з благ, тим часом її бояться, немов знають напевно, що вона — найбільше із зол. Але чи не найганебніше нецтво — уявляти,

неначе знаєш те, чого не знаєш? Я, афіняни, цим, мабуть, і відрізняюся від більшості людей, і якщо я кому і здаюся мудрішим за інших, то хіба тільки тим, що, недостатньо знаючи про Аїд, я так і вважаю, що не знаю. А що порушувати закон і не коритися тому, хто кращий за мене, будь то бог або людина, недобре і ганебно, це я знаю. Тому чогось невідомого, що може видатися і благом, я ніколи не буду боятися і уникати більше, ніж того, що явно є зло.

Навіть якби ви мене тепер відпустили, не послухавши Аніта, який говорив, що мені з самого початку не потрібно було приходити сюди, а якщо я уже прийшов, то не можна не стратити мене, і переконував вас, що якщо я уникну покарання, то сини ваші, займаючись тим, чого вчить Сократ, зіпсуються вже вкрай всі до одного,— навіть якби ви сказали мені: «На цей раз, Сократ, ми не послухаємося Аніта і відпустимо тебе, з тим, однак, щоб ти більше вже не займався цими дослідженнями і залишив філософію, а якщо ще раз будеш в цьому звинувачений, то повинен будеш померти»; так ось, повторюю, якби ви мене відпустили на цій умові, то я б вам сказав: «Я вам відданий, афіняни, і люблю вас, але слухатися буду швидше бога, ніж вас, і, поки я дихаю і залишаюся в силах, не перестану філософствувати, умовляти і переконувати всякого з вас, кого тільки зустріну, кажучи те саме, що звичайно кажу: «Ти, кращий з людей, якщо ти афінянин, громадянин найбільшого міста, більше за всіх прославленого мудрістю і могутністю, чи не соромно тобі піклуватися про гроші, щоб їх у тебе було якомога більше, про славу і про почесі, а про розум, про істину і про душу свою не піклуватися і не подумувати, щоб вона була якнайкраща?» І якщо хто з вас стане сперечатися і стверджувати, що він піклується, то я не відстану і не піду від нього негайно ж, а буду його розпитувати, випробовувати, викривати, і, якщо мені здасться, що в ньому немає доброчесності, а він тільки говорить, що вона є, я буду докоряти йому за те, що він найдорожче зовсім не цінує, а погане цінує дорожче усього.

Так я буду чинити з всяким, кого тільки зустріну, з молодим і старим, з чужоземцями і з вами — з вами особливо, жителі Афін, тому що ви мені ближчі по

крові. Можу вас запевнити, що так велить бог, і я думаю, що у всьому місті немає у вас більшого блага, ніж це моє служіння богу. Адже я тільки і роблю, що хожу і переконую кожного з вас, і молодого, і старого, піклуватися раніше і сильніше усього не про тіло і не про гроші, але про душу, щоб вона була якнайкраща: я кажу, що не від грошей народжується добродієність, а від добродієності бувають у людей і гроші, і всі інші блага як в приватному житті, так і в суспільному. Якщо такими речами я псую юнаків, то це, звичайно, шкідливо. А хто стверджує, що я говорю не це, але щонебудь інше, той бреше. Ось чому я можу вам сказати: «Афіняни, послухаєтеся ви Аніта чи ні, відпустите мене чи ні, але чинити інакше я не буду, навіть якби мені випало вмирати багато разів».

Будьте упевнені, що якщо ви мене, такого, який я є, стратите, то ви більше завдасте шкоди самим собі, ніж мені. Мені-то не буде ніякої шкоди ні від Мелета, ні від Аніта — та й вони і не можуть мені зашкодити, тому що я не думаю, щоб гіршому було дозволено шкодити кращому. Зрозуміло, він може убити, або вигнати, або збездієстити. Він або ще хто-небудь, мабуть, вважають це великим злом, але я не вважаю: по-моєму, набагато більше зло те, що він тепер робить, намагаючись несправедливо засудити людину на смерть. Таким чином, афіняни, я захищаюся тепер зовсім не заради себе, як це може здаватися, а заради вас, щоб вам, засудивши мене на смерть, не позбутися дару, який ви отримали від бога. Адже якщо ви мене стратите, вам нелегко буде знайти ще таку людину, яка просто — хоч і смішно сказати — поставлена богом до нашого міста, як до коня, великого і благородного, але що розлінувався від огрядності і який потребує, щоб його підганяв який-небудь овід. Ось, по-моєму, бог і послав мене в це місто, щоб я, цілий день носячись всюди, кожного з вас будив, умовляв, докоряв невинно. Іншого такого вам нелегко буде знайти, афіняни, а мене ви можете зберегти, якщо мені повірите. Але дуже може статися, що ви, розсердившись, як люди, раптово розбуджені від сну, пристукнете мене і з легкістю уб'єте, послухавшись Аніта. Тоді ви все інше ваше життя проведете в сплячці, якщо тільки бог, піклуючись про вас, не пошле вам ще кого-небудь.

А що я дійсно такий, яким мене дав цьому місту бог, ви можете переконатися ось із чого: на кого з людей це схоже — закинути всі свої власні справи і стільки уже років терпіти домашні чвари, а вашими справами займатися завжди, підходячи до кожного по-особливо-му, як батько або старший брат, і переконуючи піклуватися про добродієність? І якби я при цьому користувався чим-небудь і отримував би плату за свої повчання, тоді ще був би у мене якийсь розрахунок, але ви тепер самі бачите, що мої обвинувачувачі, які так безсоромно звинувачували мене у всьому іншому, тут принаймні виявилися нездібними до безсоромності і не представили свідка, що я коли-небудь або одержував або вимагав яку-небудь плату. Я можу представити достатнього, я вважаю, свідка того, що кажу правду, — мою бідність.

Може в такому разі видатися дивним, що я даю поради лише приватним способом, обходячи всіх і у все втручаючись, а виступати всенародно перед вами в зборах і давати поради місту не наважуюся. Причина тут у тому, про що ви часто і всюди від мене чули: зі мною трапляється щось божественне або чудове, над чим Мелет і посміявся у своєму доносі. Почалося у мене це з дитинства: виникає якийсь голос, який кожного разу відхиляє мене від того, що я збираюся робити, а схилити до чого-небудь ніколи не схиляє. Ось цей саме голос і забороняє мені займатися державними справами. І, по-моєму, чудово робить, що забороняє. Будьте певні, афіняни, що якби я спробував зайнятися державними справами, то вже давно б загинув і не приніс би користі ні собі, ні вам (*За Платоном*).

ПІСЛЯ ВИЗНАННЯ СОКРАТА ВИННИМ

Багато чого, афіняни, не дозволяє мені обурюватися тим, що зараз сталося, тим, що ви мене засудили, та для мене це і не було несподіванкою. Мелет вимагає для мене смерті. Нехай так. А що, афіняни, призначив би я собі сам? Очевидно, те, чого заслуговую. Так що ж саме? Чого-небудь хорошого, афіняни. Що ж до речі людині заслуженій, але бідній, яка потребує дозвілля для вашого ж повчання? Для подібної людини, афіняни, немає нічого більш підходящого, як обід в Пріта-

неї! Чи, може, присудити себе до вигнання? У жодному разі, афіняни. І хороше ж в такому випадку було б моє життя — піти у вигнання на старості років і жити, блукаючи з міста в місто, причому звідусіль мене б виганяли!

Мабуть, хто-небудь скаже: «Але хіба, Сократе, пішовши від нас, ти не був би здатний жити спокійно і в мовчанні?»

Ось в цьому-то найважче переконати деяких з вас. Адже якщо я скажу, що це означає не коритися богу, а не корячись богу, не можна бути спокійним, то ви не повірите мені і подумаєте, що я прикидаюся; з іншого боку, якщо я скажу, що найбільше благо для людини — це щоденно розмовляти про добродішність і про все інше, про що я з вами розмовляю, випробовуючи і себе, й інших, а без такого випробування і життя не життя для людини, якщо це я вам скажу, то ви повірите мені ще менше. Однак це так, афіняни, як я стверджую, але переконати вас у цьому нелегко (*За Платоном*).

ПІСЛЯ СМЕРТНОГО ВИРОКУ

Через малий термін, який мені залишилося жити, афіняни, тепер піде про вас погана слава, і люди, схильні лаяти наше місто, будуть винуватити вас в тому, що ви позбавили життя Сократа, людину мудру, адже ті, хто схильні вам докоряти, будуть стверджувати, що я мудрець, хоч це і не так. Ось якби ви трохи почекали, тоді б це трапилося для вас природно: ви бачите мій вік, я вже дуже старий, і моя смерть близька.

Це я кажу не всім вам, а тим, які засудили мене на смерть. Я йду звідси, засуджений вами до смерті, а мої обвинувачувачі йдуть, викриті правдою в злочині і несправедливості. І я залишаюся при своєму покаранні, і вони при своєму. Так воно, мабуть, і повинно було бути, і мені думається, що це правильно.

А з тими, хто голосував за моє виправдання, я б охоче поговорив про те, що трапилося, і я ще не вирушив туди, де я повинен померти. Побудьте зі мною цей час, друзі мої! Ніщо не заважає нам поговорити один з одним, поки можна. Вам, оскільки ви мені друзі, я хочу показати, в чому сенс значення того, що зараз зі мною трапилося. Зі мною, судді, вас-то я по справедливості

можу назвати моїми суддями, трапилося щось незвичайне. Справді, адже раніше весь час звичайний для мене віщий голос мого генія чувся мені постійно і втримував мене навіть у незначних випадках, якщо я мав намір зробити що-небудь неправильне, а ось тепер, коли, як ви самі бачите, зі мною трапилося те, що всякий визнав би — та так воно і вважається — найгіршою бідою, божественне знамення не зупинило мене ні вранці, коли я виходив з будинку, ні коли я входив до будівлі суду, ні під час всієї моєї промови, що б я не мав намір сказати. Адже раніше, коли я що-небудь говорив, воно нерідко зупиняло мене на півслові, а тепер, поки йшов суд, воно ні разу не втримало мене ні від одного вчинку, ні від одного слова. Яка ж тому причина? Я скажу вам: мабуть, все це сталося мені на благо, і, видно, неправильна думка всіх тих, хто думає, ніби смерть — це зло. Цьому в мене тепер є великий доказ: адже бути не може, щоб не зупинило мене звичне знамення, якби я мав намір здійснити що-небудь нехороше.

Але й вам, мої судді, не треба чекати нічого поганого від смерті, і вже коли що приймати за правду, так це те, що з людиною хорошою не буває нічого поганого ні за життя, ні після смерті і що боги не перестають піклуватися про її справи. Все ж я про дещо попрошу: якщо, афіняни, вам буде здаватися, що мої сини, подорослішавши, стануть піклуватися про гроші або ще про що-небудь більше, ніж про добродетельність, відплатіть їм за це, дошкуляючи їм тим самим, чим я вам дошкуляв; і якщо вони, не являючи собою нічого, будуть багато про себе думати, докоряйте їм так само, як я вам докоряв, за те, що вони не піклуються про добродетельність і надто високої думки про себе, тоді як самі нічого не варті. Якщо ви станете робити це, то віддасте належне і мені, і моїм синам.

Але вже час іти звідси: мені, щоб померти, вам — щоб жити, а що з цього краще, нікому не відомо, крім бога (*За Платоном*).

КРИТОН

К р и т о н. Я давно дивуюся з тебе, дивлячись, як ти солодко спиш, і навмисне тебе не будив, щоб ти провів час якомога приємніше. І раніше, протягом всього тво-

го життя, я нерідко дивувався, який щасливий у тебе характер, а тим більше дивуюся тепер, в цьому нещасті, як легко і стримано ти його переносиш.

Сократ. Адже було б безглуздо, Критоне, в мої роки ремствувати на те, що доводиться вмирати.

Критон. Але, дорогий Сократе, хоч тепер послухайся мене і не відмовляйся від свого порятунку. Якщо ти помреш, мене спіткає не одна та біда, що я позбудуся друга, якого мені ніколи і ніде більше не знайти; ні, окрім того, багато кому з тих, хто недостатньо знає нас з тобою, видасться, що я не потурбувався врятувати тебе, хоч і міг зробити це, варто мені тільки було не пошкопитися.

Сократ. Але для чого нам так турбуватися про думку більшості, дорогий Критоне? Доброзичливі люди, а з ними тільки і варто рахуватися, будуть думати, що все це відбулося так, як воно і відбулося насправді.

Критон. Але ти вже пересвідчився, Сократе, що доводиться рахуватися і з думкою більшості. Твоя справа показала тепер, що більшість здатна творити не тільки мале, але, мабуть, і найбільше зло, якщо на когось зведено наклеп перед натовпом. Повторюю, не бійся ти цього і не відмовляйся від свого порятунку; і нехай тебе не мучить те, про що ти говорив на суді, що, пішовши звідси, ти не знав би, на що себе вжити: адже і в інших місцях всюди, куди б ти не прийшов, тебе будуть любити. Якби ти побажав вирушити в Фессалію, то у мене там є друзі, вони будуть тебе високо цінувати і оберігати, так що у всій Фессалії ніхто не завдасть тобі прикрощів.

До того ж, Сократе, ти затіяв, по-моєму, несправедливу справу зрадити самого себе, коли можна врятуватися. Ти домагаєшся для себе того ж самого, чого могли б домогтися та й домоглися вже твої вороги, прагнучи згубити тебе. Крім того, ти зраджуєш, по-моєму, і своїх власних синів, покидаючи їх, тим часом як міг би їх зростити і виховати. Це і твоя провина, якщо вони будуть жити як доведеться; і їм, звичайно, доведеться випробувати все, що випадає звичайно сиротам на їх сирітську долю. Або зовсім не треба заводити дітей, або уже треба разом з ними перенести всі незгоди, годувати і виховувати їх, а ти, по-моєму, вибираєш найлег-

ше. Треба вибрати те, що вибрала б хороша і мужня людина, особливо якщо вона переконує, що все життя піклувалася про добродішність.

Справді, Сократе, послухайся мене і зроби так, як я раджу.

Сократ. Милий Критоне, твоя старанність була б дуже цінною, якби вона була ще й правильно спрямованою, в іншому ж випадку, чим вона більша, тим обтяжливіша. Нам треба обговорити, чи варто це робити, чи ні. Такий уже я завжди, а не тільки тепер: я не здатний коритися нічому з усього, що у мені є, крім того переконання, яке після ретельної перевірки уявляється мені найкращим. А ті переконання, які я висловлював раніше, я не можу відкинути і тепер, після того, як мене спіткала ця доля; навпаки, вони уявляються мені все такими самими, і я шаную й ціную те саме, що й раніше. Якщо зараз ми не знайдемо доказів кращих, ніж ці, то, будь упевнений, я з тобою нізащо не погоджусь, навіть якби влада більшості залякувала нас, немов дітей, ще більшою кількістю жахів, ніж тепер, коли вона нам підносить окови, страти і позбавлення майна. Як же в такому разі розібрати нам це найретельнішим чином? Чи не повернутися спочатку до того, що ти говорив щодо думок, і чи не подивитися, чи правильно ми говорили неодноразово, що на одні думки потрібно звертати увагу, а на інші — ні. Адже подивися ж, хіба неправильно, по-твоєму, кажуть люди, що всі людські думки і всіх людей однаково потрібно цінувати, але одні думки треба поважати, а інші — ні. Що ти скажеш? Хіба це не правильно?

Критон. Правильно.

Сократ. Значить, корисні думки треба цінувати, а шкідливі не треба?

Критон. Так.

Сократ. Але корисні думки — це думки людей розумних, шкідливі — безрозсудних?

Критон. Як же інакше?

Сократ. Ну, а як би ми вирішили таке питання: людина, що займається гімнастикою, звертає увагу на будь-яку думку, похвалу і осуд всякої людини чи тільки лікаря або вчителя гімнастики?

Критон. Тільки вчителя.

Сократ. Значить, цій людині треба боятися осуду і радіти з похвал його самого, а не більшості?

Критон. Очевидно.

Сократ. Отже, він повинен діяти, вправляти своє тіло, їсти і пити тільки так, як це видається належним тому, хто до цієї справи приставлений і розуміється на цьому, а не так, як це здається всім іншим.

Критон. Так, це так.

Сократ. Ти правильно говориш. Чи не так і в іншому, Критоне, щоб не перелічувати всіх випадків? І у всьому тому, що стосується справедливого і несправедливого, потворного і прекрасного, хорошого і поганого, а якраз це ми тепер і обговорюємо, чи треба нам слухатися і боятися думки більшості або ж думки однієї людини, якщо тільки є така, яка це розуміє і якої треба соромитися і боятися більше, ніж всіх інших, разом узятих? Якщо ми не підемо за нею, ми загинемо і спотворимо те, що від справедливого ставлення стає кращим, а від несправедливого гине. Хіба це не важливо?

Критон. Звичайно, важливо, Сократе.

Сократ. Отже, друже мій, ми повинні не стільки турбуватися про те, що скаже про нас більшість, скільки про те, що скаже про нас людина, яка розуміє, що справедливе і що несправедливе, — вона одна та ще сама істина.

Критон. Говорити ти говориш добре, Сократе, але вкажи, що нам робити.

Сократ. Чи стверджуємо ми, що ніяким чином не потрібно добровільно порушувати справедливість або що в одному випадку треба чинити несправедливо, а в іншому ні? Або все-таки несправедливий вчинок ніяк не може бути ні хорошим, ні прекрасним, що ми і раніше нерідко з тобою припускали? Стверджуємо ми це чи ні?

Критон. Стверджуємо.

Сократ. Значить, ні в якому разі не можна чинити несправедливо?

Критон. Ні, звичайно.

Сократ. І значить, всупереч думці більшості, не можна і відповідати несправедливістю на несправедливість, якщо уже в жодному разі не можна чинити несправедливо?

К р и т о н. Очевидно, ні.

С о к р а т. Так що ж, Критоне: робити зло потрібно чи ні?

К р и т о н. Зрозуміло, що ні, Сократе.

С о к р а т. Ну, а відповідати злом за зло, як стверджує більшість, буде несправедливо чи справедливо?

К р и т о н. В жодному разі.

С о к р а т. Тому що робити людям зло або поступати несправедливо різниці немає ніякої.

К р и т о н. Ти маєш рацію.

С о к р а т. Отже, не треба ні відповідати на несправедливість несправедливістю, ні робити комусь зла, навіть якби і довелось від когось постраждати. Зверни увагу, Критоне, що, погоджуючись із цим, ти погоджуєшся всупереч загальноприйнятій думці: адже я знаю, що так думає і буде думати лише дехто. Якщо, по-твоєму, все це йде не так, а як-небудь інакше, скажи і навчи мене. Але якщо ти не змінив своїх поглядів, то слухай далі.

К р и т о н. Я згодний з тобою, продовжуй.

С о к р а т. Я скажу про те, що звідси випливає, або, точніше, спитаю: якщо ти визнав що-небудь справедливим, чи потрібно це виконувати чи не треба?

К р и т о н. Треба.

С о к р а т. Ось і роби висновок: йдучи звідси без згоди держави, чи не заподіюємо ми цим кому-небудь зла, і якщо так, то чи не тим, кому менш за все потрібно його заподіювати? І чи не переступаємо ми через те, що самі визнали справедливим?

К р и т о н. Я не можу відповідати на твоє запитання, Сократе, тому що не розумію його.

С о к р а т. Тоді подивися ось як: якби, ледь тільки зібралися б ми звідси утекти або так би мовити, раптом прийшли Закони і сама Держава і, заступивши нам дорогу, спитали: «Скажи-но, Сократе, що це ти задумав? Чи не замислив ти вчинком, який маєш намір здійснити, погубити, наскільки це від тебе залежить, нас, Закони, і всю Державу? Або, по-твоєму, чи може стояти цілою і неушкодженою та держава, у якій судові вирок не мають ніякої сили, але по волі приватних осіб стають недійсними і відміняються?» Що скажемо ми на ці і на подібні запитання, Критоне? Адже всякий не тільки оратор може багато чого сказати на захист

цього зневаженого закону, який вимагає, щоб судові рішення зберігали свою силу. Або, можливо, ми скажемо їм: «Держава вчинила з нами несправедливо і неправильно вирішила справу»? Так ми, чи що, скажемо?

К р и т о н. Саме так, клянуся Зевсом, Сократе!

С о к р а т. А що сказали б Закони? «Хіба ми з тобою, Сократе, домовлялися і про це чи тільки про те, щоб виконувати вирoki, винесені Державою?» І якби ми здивувалися від їхніх слів, то, ймовірно, вони сказали б: «Не дивуйся з наших слів, Сократе, але скажи ж, в чому провинилися перед тобою і ми, і Держава, за що ти маєш намір занапастити нас? Чи передусім не ми породили тебе? І хіба не завдяки нам взяв за дружину твою матір твій батько і народив тебе? Вкажи, чи засуджуєш ти за що-небудь ті з нас, Законів, які стосуються шлюбу?» — Ні, не засуджую, — сказав би я на це. «А ті, які стосуються виховання дитини і її освіти? Адже ти сам був вихований згідно з ними! Хіба не добре розпорядилися ті з Законів, в чиєму віданні це знаходиться, наказавши твоєму батькові дати тобі музичне і гімнастичне виховання?» — Добре, — сказав би я. «Так. А якщо ти народився, зрощений і вихований, чи можеш ти заперечувати, що ти наше породження і наш невільник — і ти, і твої предки? Якщо ж це так, невже ти вважаєш, що твої права і наші права рівні? І що б ми не збиралися були з тобою зробити, невже ти вважаєш за собою право цьому протидіяти? Якби у тебе був батько, то з ним ти не був би рівноправний, те ж саме і з твоїм господарем, якби у тебе був господар, — так що якби ти від них щось терпів, то не міг би відповідати їм тим же: лайкою на лайку, побоями на побої і так далі; невже ж з Вітчизною і Законами все це тобі дозволено? І якщо ми матимемо намір тебе згубити, вважаючи це справедливим, то ти, наскільки це від тебе залежить, задумаєш згубити нас, тобто Закони і Вітчизну, і при цьому будеш говорити, що чиниш справедливо, ти, що справді піклуєшся про добродетель! Або ти уже настільки мудрий, що не помічаєш того, що Вітчизна дорожча за матір, і за батька, і за всіх інших предків, що вона більш шанована, більш свята і має більше значення і у богів, і у людей — у тих, у кого є розум, —

і перед нею треба шанобливо схилитися, їй підкорятися і, якщо вона розгнівана, годити їй більше, ніж рідному батькові? Треба або її переконати, або виконувати те, що вона велить, а якщо вона до чого засудить, то треба терпіти покірно, чи будуть то побої або кайдани, чи пошле вона на війну, на рани і смерть; все це треба виконувати, бо в цьому полягає справедливість. Не можна відступати, ухилятися або кидати своє місце в шерензі. І на війні, і в суді, і всюди треба виконувати те, що велить Держава і Вітчизна, або ж старатися переконати їх і пояснити, в чому полягає справедливість. Учиняти ж насильство над матір'ю або над батьком, а тим більше над Вітчизною нечестиво». —

Що ми на це скажемо, Критоне? Чи правду кажуть Закони, чи ні?

К р и т о н. Мені здається, правду.

С о к р а т. «Ну ось і розглянь, Сократе, — скажуть, ймовірно, Закони, — чи правду ми говоримо, що ти маєш намір вчинити з нами несправедливо, замисливши тепер таку справу. Ми тебе народили, вигодували, виховали, наділили всілякими благами і тебе, і всіх інших громадян, однак ми оголошуємо, що за бажанням будь-якому афінянину, після того як він занесений в цивільний список і ознайомився з державними справами і з нами, Законами, надається можливість, якщо ми йому не подобаємося, взяти своє майно і виселитися, куди йому бажано. Ніхто з нас, Законів, не ставить перешкод і не забороняє тому з вас, хто побажає, виїхати в колонію, якщо ми і Держава йому не подобаємося, або навіть переселитися в іншу державу, куди йому бажано, і зберегти при цьому своє майно. Про того ж із вас, хто залишається, знаючи, як ми судимо в наших судах і ведемо в Державі інші справи, ми вже можемо стверджувати, що він на ділі погодився виконувати те, що ми велимо; а якщо він не слухається, то ми говоримо, що він потрійно порушує справедливість: тим, що не кориться нам, своїм батькам, тим, що чинить всупереч нам, своїм вихователям, і тим, що, давши згоду нам коритися, він все ж і виявляє непокору, і не намагається переконати нас, коли ми робимо щонебудь недобре, і, хоч ми пропонуємо, а не грубо наказуємо виконувати наші рішення і даємо йому на вибір

одне з двох — або переконати нас, або виконувати, — він не робить ні того, ні іншого.

Ти, Сократе, любив нас і при цьому погоджувався жити під нашим управлінням; та й дітьми обзавівся ти в нашому місті тому, що воно тобі подобається. Нарешті, якби ти хотів, ти ще на суді міг би зажадати для себе вигнання і зробив би тоді із згоди Держави те саме, що задумав зробити тепер без її згоди. Але в той час ти напускав на себе благородство, ніби не лякався смерті й стверджував, нібито віддаєш перевагу смерті перед вигнанням; а тепер ти тих слів не соромишся і нас, Закони, не шануєш, намагаючись нас знищити. Ти чиниш так, як міг би поступити негідний раб, маючи намір тікати всупереч зобов'язанням та угодам, згідно з якими ти повинен був жити під нашим управлінням. Отже, передусім відповідай нам ось на що: чи правду ми говоримо чи неправду, стверджуючи, що ти не на словах, а на ділі погодився жити під нашим управлінням?» — Що ми на це скажемо, Критоне? Чи не погодимось ми з цим?

К р и т о н. Неодмінно, Сократе.

С о к р а т. «В цьому разі, — можуть вони сказати, — чи не порушуєш ти зобов'язань і угод, які ти з нами уклад не з примусу, без обману з нашої сторони і без необхідності вирішувати справу в короткий термін: адже у тебе було сімдесят років — досить часу, щоб піти, якщо ми тобі не сподобалися і ці угоди здавалися тобі несправедливими. Не смішив би ти людей своєю втечею з міста! Подумай насправді: переступивши наші угоди і здійснивши цю помилку, що хорошого зробиш ти для себе самого і для родичів? Що твоїм родичам буде загрозовувати вигнання, що вони можуть позбутися рідного міста або втратити майно, це щонайменше очевидно. Та й передусім ти сам, якщо вирушиш в одне з найближчих міст, до Фів або Мегари, адже обидва ці міста керуються хорошими законами, то прийдеш туди, Сократе, ворогом їхнього державного порядку: всі ті, кому дороге їхнє місто, будуть на тебе коситися, вважаючи тебе згубником законів, і ти зміцниш за твоїми суддями славу, ніби вони правильно вирішили твою справу, адже згубник законів дуже і дуже може виявитися також згубником молоді і людей нетямущих.

А що ти, стара людина, якій, як воно і личить, вже недовго залишилося жити, посмів так малодушно чіплятися за життя, переступивши найголовніші закони, хіба ніхто так про тебе не скаже? І ось будеш ти жити, підлабузнюючись до всякого і прислужуючись, і нічого іншого не залишиться робити, як потішати себе їжею, неначе ти вирядився до Фесалії на обід. А що станеться з бесідами про справедливість і добродієність?

Ти бажаєш жити заради дітей, для того, щоб вигодувати і виховати їх? Як же це, одначе? Ти відведеш їх до Фесалії, вигодуєш і напоїш і заради цього зробиш їх чужоземцями? Або ж, по-твоєму, якщо ти будеш живий, вони, незважаючи на твою відсутність, отримають краще виховання й освіту, тому що твої близькі потурбуються про них? Значить, якщо ти переселишся до Фесалії, вони потурбуються, а якщо переселишся в Аїд, то не потурбуються? Треба думати, що потурбуються і тоді, якщо тільки чого-небудь гідні ті, хто називає себе твоїми родичами.

Ні, Сократе, послухайся ти нас, твоїх вихователів, і не став нічого вище за справедливість — ні дітей, ні життя, ні що-небудь ще, щоб, прийшовши в Аїд, ти міг цим виправдатися перед тими, хто керує там. Не дай Критону переконати тебе здійснити те, що він радить, слухайся краще нас».

Ось ти і знай, яка моя думка тепер; якщо ти станеш цьому суперечити, то будеш говорити даремно. Проте, якщо думаєш перемогти, говори!

К р и т о н. Але мені нічого сказати, Сократе.

С о к р а т. Залиш же це, Критоне, і зробимо так, як вказує бог (*За Платоном*).

ДЕЙЛ КАРНЕГІ. ЯК НАБУВАТИ ДРУЗІВ І ВПЛИВАТИ НА ЛЮДЕЙ

ПЕРЕДМОВА

Починаючи з 1912 року і донині я веду в Нью-Йорку освітні курси для бізнесменів і фахівців обох статей. Спочатку це були курси тільки ораторського мистецтва, курси, єдиним призначенням яких було навчити дорослих, що володіли певним досвідом, людей мислити і виражати свої ідеї з більшою ясністю і більшим

ефектом як під час ділових зустрічей, так і перед суспільством. Але поступово, після декількох років навчання, мені стало зрозуміло, що яку б глибоку потребу ці дорослі люди не мали в ораторському мистецтві, ще більше вони потребували мистецтва жити і жити в злагоді з людьми в своїх щоденних ділових і суспільних контактах. Поступово я чітко усвідомив, що й сам потребую такого мистецтва.

Уміння поводитися з людьми, ймовірно, найважливіша з вартих уваги проблем, особливо, якщо ви ділова людина. Але це потрібно і в тому разі, якщо ви архітектор, інженер або просто домогосподарка. Спеціальне дослідження дало змогу виявити, що навіть у такій технічній галузі, як інженерна справа, близько 15 % фінансового успіху, досягнутого фахівцями, потрібно віднести на рахунок суто технічних знань і близько 85 % — на рахунок їхнього мистецтва в людській інженерії, за рахунок особистих особливостей їхнього характеру і здатності керувати людьми. Фахівець, який може запропонувати тільки свої технічні можливості в інженерній або бухгалтерській справі, може розраховувати на оклад 25—50 доларів на тиждень. Попит на таких фахівців є завжди. Але людина, яка має технічні знання плюс талант виражати свої ідеї, брати на себе керівництво людьми і збуджувати в них ентузіазм, — ця людина самою долею призначена для найбільш оплачуваних посад. У зеніті свого життєвого шляху Джон Д. Рокфеллер розповідав Метью К. Брушу, що уміння спілкуватися з людьми — такий самий товар, що купується за гроші, як цукор або кава. «Я готовий платити за це вміння більше, — говорив Рокфеллер, — ніж за будь-який інший товар у цьому світі».

Правила, викладені нами тут, не є чистою теорією або робочими гіпотезами. Вони мають магічну дію. Це здається неправдоподібним, але я бачив, як застосування цих принципів призводило до кардинальних змін перевороту в житті багатьох людей.

Наведу для ілюстрації таку історію: один підприємець, у якого працюють 314 службовців, вступив на наші курси в минулому сезоні. Протягом багатьох років він підганяв, лаяв і засуджував своїх службовців, не бажаючи знати в цьому ні міри, ані меж.

Його вустам були чужі слова люб'язності, заохочення або похвали. Після вивчення принципів, про які йде мова в цій книжці, цей роботодавець круто змінив свою життєву філософію. Його установа тепер просякла новим духом — духом лояльності, ентузіазму і взаєморозуміння в роботі. 314 ворогів перетворилися на 314 друзів. Гордий своїм успіхом, він розповідав у класі: «Раніше, коли я проходив установою, ніхто не вітав мене. Мої службовці поспішно відверталися в інший бік, як тільки помічали моє наближення. Тепер же вони всі — мої друзі, і навіть сторож називає мене просто на ім'я». Цей роботодавець має тепер більше прибутку і дозвілля, і, що безсумнівно, найважливіше — він має набагато більше щастя і в своїх справах, і в своєму будинку. В численних випадках дружини слухачів, будучи присутніми на банкетах, що даються в зв'язку із закінченням курсів, розповідали мені, що їхнє спільне життя стало щасливіше відтоді, як чоловіки стали застосовувати рекомендований нами тренінг.

«У порівнянні з тим, якими ми маємо бути,— сказав знаменитий професор Гарвардського університету Уільям Джеймс,— ми прокинулися лише тільки наполовину. Ми використовуємо тільки малу частину наших фізичних і розумових ресурсів. Інакше кажучи, людський індивідуум досі живе, не виходячи за межі своїх мінімальних можливостей. Він володіє різноманітними здібностями, яким звичайно не знаходить застосування». Здібності, яким ви «звичайно не знаходите застосування»? Єдине призначення цієї книги — допомогти вам відкрити, розвинути і вигідно використати ці активи, що дрімають і не приносять користі.

Дев'ять порад, як здобути найбільшу користь із цієї книжки

1. Розвивайте в собі глибоке дійове прагнення до оволодіння принципами людських взаємин.
2. Прочитуйте кожний розділ повторно, перш ніж перейти до наступного.
3. У процесі читання зупиняйтеся, щоб запитати себе, як можете ви застосувати кожну з поданих рекомендацій.
4. Підкреслюйте кожну значну думку.
5. Кожний місяць проглядайте цю книгу знову.

6. Застосовуйте ці принципи при кожній зручній нагоді. Користуйтеся цією книжкою як робочим довідником для розв'язання ваших проблем.

7. Влаштуйте зі свого навчання живу гру, запропонувавши будь-кому з близьких маленький грошовий приз за кожний випадок, коли вони піймають вас на порушенні одного з цих принципів.

8. Записуйте щотижня успіхи, яких вам вдалося досягти. Запитуйте себе, які помилки ви зробили, в чому досягли прогресу, які уроки ви можете здобути з цього на майбутнє.

9. Ведіть щоденник, вказуючи в ньому, як і коли ви застосували ці принципи.

ЧАСТИНА I. ОСНОВНІ ПРИЙОМИ ЗБЛИЖЕННЯ З ЛЮДЬМИ

Розділ 1. Якщо ви хочете дістати меду, не перекидайте вулик

Досвід переконує, що в 99-ти випадках із ста людини ні в чому не засуджує себе, незалежно від того, наскільки вона права або неправа. Критика некорисна, бо вона ставить людину в позицію оборони і спонукає шукати для себе виправдання. Критика небезпечна, бо вона ранить дорогоцінне для людини почуття власної гідності, завдає удару її уявленню про власну значущість і збуджує в ній почуття образи і обурення.

Перед вами — людська натура в дії: винний звинуватить будь-кого, але не себе. Ми всі такі.

Замість того щоб засуджувати людей, постараємося зрозуміти їх. Постараємося досягнути, чому вони чинять саме так, а не інакше. Це, незаперечно, більш вигідно і цікаво. Це породжує взаємне розуміння, терпимість і великодушність. «Все зрозуміти — все пробачити». Як сказав лікар Джонсон: «Сам Бог не судить людини, поки не закінчатся дні її». Чому ж повинні судити ми з вами?

Розділ 2. Найбільший секрет спілкування з людьми

Існує тільки один шлях під небом переконати будь-кого що-небудь зробити. Чи доводилося вам задумува-

тися над цим? Так, один єдиний шлях — це примусити іншого захотіти зробити це. Запам'ятайте, іншого шляху немає.

Майже всі нормальні дорослі люди хочуть: 1. Здоров'я і безпеки. 2. Їжі. 3. Сну. 4. Грошей і того, що на них придбають. 5. Упевненості в своєму майбутньому. 6. Сексуального задоволення. 7. Благополуччя для своїх дітей. 8. Почуття своєї значущості.

Майже всі ці бажання можна задовольнити, всі, за винятком одного, такого ж глибокого і важливого, як потреба в їжі і сні, але воно рідко буває задоволеним. Фрейд його називає «бажанням бути великим», а Дьюї — «бажанням бути значним». Потреба в усвідомленні своєї значущості — одна з головних відмінностей між людським родом і тваринами.

Якщо ви скажете мені, завдяки чому ви знайшли почуття своєї значущості, я скажу вам, хто ви. Це визначає ваш характер. Це — найбільш істотна ваша ознака. Багато людей, збожеволівши, знайшли в шаленому стані почуття своєї значущості, яке вони були не здатні придбати в світі реальному.

Головний секрет спілкування з людьми чітко висловив один з найбільш високооплачуваних посадовців Шваб. Цей секрет слід би увічнити в бронзі і вивісити в кожному будинку і школі, в кожному магазині й установі в країні. Ось що він сказав:

«Вважаю найбільш цінною якістю, якою я володію, мої здібності збуджувати ентузіазм у людях, і вважаю, що спосіб, за допомогою якого можна розвинути краще, що закладено в людині, — це визнання її цінності і заохочення. Ніщо так легко не вбиває людське честолюбство, як критика з боку вищих за посадою. Я ніколи нікого не критикую. Надаю великого значення тому, щоб дати людині спонукальний мотив до праці. Тому піклуюся, щоб знайти те, що гідне похвали, і почуваю відразу до вишукування помилок; коли мені подобається що-небудь, я ширий у своєму схваленні і щедрий на похвалу».

Ми даємо їжу нашим дітям, друзям і службовцям, але як рідко даємо ми їжу їхній самоповазі. Ми забезпечуємо їх ростбіфами і картоплею для виробництва енергії, але ми через свою недбалість забуваємо їм дати добре слово визнання їхньої високої людської цінності,

яке звучало б у їхній пам'яті довгі роки, подібно до музики ранкових зірок.

У чому ж відмінність між високою оцінкою і лестощами? Вона не складна. Перша — щира, другі — ні. Перша йде від серця, другі — крізь зуби. Перша — правдива, другі — фальшиві. Перша спричиняє загальне захоплення, другі — загальне презирство.

Спробуймо зрозуміти достоїнства іншої людини. Тоді не буде потреби в лестощах. Давайте чесно, щиро визнавати хороші риси в інших. Будьте сердечні в своєму схваленні і щедрі на похвалу, і люди будуть до-рожити вашими словами, пам'ятати їх і повторювати протягом усього життя — повторювати через роки і після того, як ви забудете їх.

Розділ 3. Хто здатний так чинити, з тим — весь світ, хто не здатний — іде самотою

Кожне літо я ходжу рибалити на Мейн. Особисто я дуже люблю суніці з вершками, однак виявив, що з якихось дивних причин риба віддає перевагу черв'якам. Тому, коли рибалю, думаю не про те, що люблю я, а про те, що любить риба, і на гачок підвішую не суніці з вершками, а черв'яка або коника для риби і кажу: «Чи не бажаєш покуштувати ось це?» Чому ж не користуватися цією логікою і у відносинах з людьми?

Справді, існує один спосіб у земному світі вплинути на іншу людину: це говорити з нею про те, що є предметом її бажань, і показати їй, як можна цього досягти. Кожна здійснена нами дія з дня нашої появи на світ була здійснена тому, що ми чогось хотіли.

Одна з кращих порад у сфері тонкого мистецтва людських взаємин у словах Генрі Форда: «Якщо існує певний секрет успіху, він полягає в здатності прийняти точку зору іншої людини і бачити речі під її кутом зору так само добре, як під власним». Це дуже добре сказано. Це так просто, так очевидно, що всякий повинен побачити справедливність цих слів з першого погляду, однак 90 % людей на цій землі у 90 випадках із 100 ігнорують цю істину.

Скільки в світі людей жадібних і корисливих! І нечисленні люди, що прагнуть бути корисними іншим, во-

лодіють величезною перевагою. У них мало конкурентів.

Оуен Д. Янг сказав: «Людина, здатна поставити себе на місце іншої, здатна зрозуміти її спосіб мислення, може не турбуватися про те, яке майбутнє її чекає».

Якщо після прочитання цієї книжки, ви набудете найпотрібнішого — схильності завжди ставати на точку зору іншого, дивитися на речі під її кутом зору, це може виявитися важливою віхою у вашій кар'єрі.

Запам'ятаймо: «Передусім, збудіть в іншому бажання. Хто здатний чинити так, з тим — весь світ. Хто не здатний — іде самотою».

ЧАСТИНА II. ШІСТЬ СПОСОБІВ ПРИВЕРТАТИ ДО СЕБЕ ЛЮДЕЙ

Розділ 1. Чиніть так, і ви будете всюди привітно прийняті

Виявляючи непідробну цікавість до людей, можеш придбати друзів за два місяці більше, ніж інший, який щосили старається зацікавити їх собою, за два роки.

Альфред Адлер, знаменитий віденський психолог, написав книжку «Що повинно означати для вас життя», в якій він говорить: «Індивідуум, який не виявляє цікавості до своїх побратимів — людей, переживає найбільші труднощі в житті і заподіює найбільшу несправедливість іншим. Із середовища таких особистостей походять невдахи і банкроти».

Якщо ми хочемо мати друзів, давайте будемо робити що-небудь, що вимагає від нас нашого часу, енергії, безкорисливих почуттів та уважності до інших. Якщо ми хочемо мати друзів, давайте будемо зустрічатися з людьми привітно і душевно. Коли вам хто-небудь телефонує, користуйтеся цим психологічним правилом: говоріть «Алло» тоном, що виражає радість з приводу того, що вам подзвонили. Привітайте людину в день її народження, просто любіть її, і вам відповідатимуть тим же.

Розділ 2. Простий спосіб справити хороше враження

Вчинки «кричать» голосніше, ніж слова, а усмішка «говорить»: «Ви мені подобаєтеся. Ви робите мене щас-

ливим. Я радий бачити вас». Ви повинні зустрічати людей з радістю, якщо хочете, щоб вони раділи зустрічі з вами.

Ви не маєте бажання усміхатися? Що ж в такому разі вам можна запропонувати? Дві речі. По-перше, примусьте себе усміхатися. Якщо ви наодинці з собою, насвистуйте або муркочіть яку-небудь мелодію або пісню. Дійте так, ніби ви вже щасливі, і це приведе вас до щастя.

Таким чином, вищий свідомий шлях до життєрадісності, якщо вона нами втрачена, — це взяти себе в руки і примусити говорити і чинити так, ніби життєрадісність уже знайдено. У цьому світі кожний шукає щастя, й існує тільки один спосіб, один правильний шлях, щоб знайти його. Це — контроль над своїми думками. Щастя не залежить від зовнішніх умов. Воно залежить від умов внутрішніх.

Прочитайте уважно мудру пораду Ельберта Хаббарда: «Кожний раз, коли ви виходите з будинку, наберіть бадьорого вигляду, високо підніміть голову, ніби вона увінчана короною, дихайте повними грудьми, «пийте сонячне світло», вітайте усмішкою ваших друзів і вкладайте душу в кожне рукостискання».

Намалюйте в своїй уяві образ тієї обдарованої, гідної і корисної людини, якою вам хотілося б бути, і образ, що підтримується вашою думкою, буде щогодини і щохвилини перетворювати вас саме на таку особистість... Думка — передусім. Займіть правильну психологічну позицію мужності, щирості і життєрадісності. Правильно мислити — це вже створювати.

Вона нічого не варта, але створює багато. Вона збагачує тих, хто її одержує, не збіднюючи тих, хто дає. Вона триває одну мить, пам'ять же про неї іноді зберігається назавжди. Немає таких багатих, які б могли прожити без неї, і немає таких бідних, які не стали б багатші з її милості. Вона — створює щастя в господі, атмосферу доброзичливості в справах і служить паролем для друзів. Вона — натхнення для втомленого, світло надії для того, хто зневірився, сяйво сонця для пригніченого і найкраще з природних засобів проти горя. Проте її не можна ні купити, ні випросити,

ні позичити, ні украсти, бо вона має певну цінність, яка не принесе ні найменшої користі нікому, якщо тільки не буде віддана від чистого серця. Усмішка.

Розділ 3. Якщо ви не робите цього, прикрощі не за горою

Пересічна людина набагато більше прив'язана до власного імені, ніж до всіх імен на землі разом узятих. Тільки запам'ятайте це ім'я і, звертаючись до неї, вимовляйте його невимушено, і ви вже зробили їй приємний і справляючий вигідне враження комплімент. Люди так пишаються своїми іменами, що прагнуть їх увічнити будь-якою ціною. Отже, якщо ви хочете викликати прихильність до себе людей, правило 3 свідчить: пам'ятайте, що для людини звук її імені є найсолодшим і найважливішим звуком людської мови.

Розділ 4. Найлегший спосіб стати хорошим співрозмовником

«Рідко які людські істоти, — писав Джек Вудфорд в одному зі своїх творів, — здатні встояти перед лестощами захопленої уваги» (Джек Вудфорд «Недосвідчені в любові»). Отже, якщо ви хочете викликати прихильність до себе людей, правило 4 свідчить: будьте хорошим слухачем, заохочуйте розповідати про себе.

Розділ 5. Як зацікавити людей

Ті, кому довелося відвідати Рузвельта, були здивовані широким колом і різноманітністю його знань. Яким чином це йому вдавалося? Дуже просто. Напередодні того дня, коли Рузвельт чекав візитера, він сідав пізно ввечері за читання літератури з того питання, яке, на його думку, повинно було особливо цікавити гостя. Бо Рузвельт добре усвідомив, як і всі справжні керівники, що прямий шлях до серця людини — це розмова з нею про предмети, найбільш близькі її серцю. Отже, якщо ви хочете викликати прихильність до себе людей, правило 5 свідчить: ведіть розмову в колі інтересів вашого співрозмовника.

Розділ 6. Як відразу викликати прихильність людини до себе

Філософи роздумували про закони людських взаємин протягом тисячоліть, і з усіх їхніх міркувань виведене тільки одне важливе правило. Ісус підсумував його в єдиній думці — ймовірно, найважливішій у світі: «Чиніть з людьми так, як ви хотіли б, щоб вони чинили з вами».

Майже кожний вважає себе значною людиною, і притому дуже значною. Кожний народ переконаний у своїй перевазі над іншими народами.

І найпевніший шлях до серця людини — це дати їй у тонкій формі зрозуміти, що ви визнаєте її значущість у її маленькому світі, і визнаєте це щиро. Пригадайте слова Емерсона: «Кожна людина, яку я зустрічаю, в якій-небудь сфері перевершує мене, і в цьому я готовий у неї повчитися».

Дванадцять способів схилити людей до своєї точки зору

1. Сперечаючись, ви не можете виграти.

Будда сказав: «Ненависть ніколи не винищиться ненавистю, а тільки любов'ю». І непорозуміння не розв'язати за допомогою суперечки, а тільки за допомогою такту, дипломатії, примирення і щирого прагнення зрозуміти точку зору іншого.

Лінкольн одного разу зробив зауваження молодому офіцерові за те, що той дозволив собі дуже палко сперечатися з товаришами по службі. «Людина, що твердо вирішила використати свої можливості якнайкраще, — сказав Лінкольн, — не в змозі витрачати час на особисті суперечки». У тих питаннях, де ви бачите, що ваші шанси рівні, поступайтеся більше, і навпаки, де ясно усвідомлюєте свою перевагу, поступайтеся менше. Краще поступитися дорогою собаці, ніж, вступивши з нею в суперечку за право першим пройти, зазнати укусів. Навіть убивши її, ви не зцілите цим завдану нею рану.

Тому п р а в и л о п е р ш е навчас: *Єдиний спосіб добитися найкращого результату в суперечці — це ухилитися від неї.*

2. Надійний спосіб наживати ворогів і як цього уникнути.

Ніколи не починайте із заяви: «Зараз тобі доведу». Це гірший з початків, це все одно, що сказати: «Я розумніший за тебе. Зараз я тобі розтлумачу суть справи, і тобі відразу стане зрозуміло, що ти неправий».

Це — виклик. Це збуджує у співрозмовника почуття протесту і бажання розпочати з вами двобій ще до того, як ви сказали перше слово.

Лорд Честерфілд писав своєму синові: «Якщо можеш, будь мудрішим за інших, але не говори їм про це».

Якщо людина висловила твердження, яке ви вважаєте помилковим, — більше того, навіть переконані, що воно хибне, — немає нічого кращого, як почати словами: «Ну і ну! А я думав зовсім інакше. Але я, звичайно, можу помилятися. Зі мною це не раз бувало. Давайте перевіримо факти». Саме так чинять вчені.

Іншими словами, не сперечайтесь зі своїми клієнтами, зі своїми начальниками або зі своїми конкурентами. Не говоріть їм, що вони неправі, не доводьте справу до сварки, краще застосуйте трохи дипломатії.

Отже, якщо ви хочете схилити людей до своєї точки зору, п р а в и л о д р у г е навчає: *Виявляйте повагу до думки іншого, ніколи не говоріть людині, що вона не має рації.*

3. Якщо ви помилилися — визнайте це.

Коли ми праві, слід схилити людей до своєї точки зору м'яко і тактовно. Коли ж ми помиляємося, а це, — зізнаймося самі собі чесно, — трапляється досить часто, слід швидко і щиро визнати наші помилки. Це не тільки дасть дивовижні результати, але, — вірите чи ні, — буде за будь-яких обставин стократ привабливішим для вас самих, ніж спроби захищати свою точку зору.

Пригадайте старе прислів'я: «Бійкою багато чого не доб'єшся, а поступившись, одержиш більше, ніж чекав».

Тому було б вельми розсудливо запам'ятати п р а в и л о т р е т ьє, яке навчає: *Якщо ви неправі, визнайте це чесно і щиросердно.*

4. Найпряміший шлях до людського розуму.

Авраам Лінкольн майже століття назад сказав: «Це стара і незаперечна істина, що краплею меду впіймаєш більше мух, ніж галоном жовчі». Так і з людьми. Якщо ви хочете привернути кого-небудь на свій бік, спочатку переконайте його, що є його щирим другом. Це буде тією краплею меду, яка приверне його серце, і водночас найкоротшим шляхом до його розуму.

Отже, якщо ви хочете схилити людей до своєї точки зору, не забувайте застосовувати **п р а в и л о ч е т в е р т е**: *Спочатку виявіть свою дружню прихильність.*

5. Секрет Сократа.

У чому ж полягає він? Чи говорив він людям, що вони неправі? Зовсім ні! Будь-хто інший, тільки не Сократ. Він був дуже мудрим для цього. Його прийоми доказу, відомі тепер під назвою «сократівського методу», базувалися на отриманні ствердних відповідей. Він формулював свої запитання-твердження так, щоб його опонент змушений був з ним погоджуватися. Він вигравав одне твердження за іншим, доки не вибудовувався довгий ланцюг виграних «так». Сократ продовжував ставити запитання доти, доки його опонент, не встигнувши зміркувати, як це сталося, виявляв, що дійшов висновку, проти якого заперечував кілька хвилин тому.

Якщо ви хочете схилити людей до своєї точки зору, **п р а в и л о п' я т е** навчас: *Нехай ваш співрозмовник із самого початку буде відповідати вам «так, так».*

6. Запобіжний клапан для попередження невдоволення.

Навіть наші друзі набагато більше люблять розказувати про себе і свої досягнення, ніж слухати, як ми хвалимося нашими. Чому це так? Тому, що коли ваші друзі перевершують вас — це створює у них враження своєї значимості, а коли ми перевершуємо їх, то викликаємо у них почуття власної неповноцінності, і це призводить до заздрості й ревнощів. Так що краще применшити наші досягнення. Будемо скромні.

Отже, якщо ви хочете переконати кого-небудь у своїй правоті, застосовуйте **п р а в и л о ш о с т е**: *Дайте співрозмовнику виговоритися.*

7. Як досягти співпраці.

Хіба не правда, що ви більше довіряєте власним ідеям, ніж тим, які підносяться вам на срібному блюдечку? Ми вважаємо за краще відчувати, що купили з власного бажання або вчинили відповідно до наших власних бажань, потреб, думок. А якщо це так, чи розумно нав'язувати свою думку іншим? Чи не краще хід думок вашого співрозмовника спрямувати у певне русло, і нехай він зробить висновки сам.

Таким чином, якщо ви хочете когось переконати у правильності своєї точки зору, скористуйтеся п р а в и л о м с ь о м и м: *Нехай ваш співрозмовник відчує, що ідея належить йому.*

8. Формула, яка творитиме для вас дива.

Кожна людина робить або думає у той або інший спосіб внаслідок певних причин. Постарайтеся з'ясувати ці таємні причини, — і ви будете володіти ключем до її вчинків, а можливо, і до її особистості.

Щиро постарайтеся уявити себе на чиемусь місці.

Якщо ви запитаєте себе: «Як би я діяв, як би почувався, якби був у його становищі?» — ви зекономите багато часу і коштів, бо, «зрозумівши причину, ми менш схильні відкидати наслідок». Тому застосовуйте п р а в и л о в о с ь м е: *Чесно спробуйте побачити речі з погляду іншої людини.*

9. Те, чого хоче кожний.

У своїй прекрасній книзі «Психологія виховання», лікар Артур Гейте говорить: «Людська істота прагне співчуття. Дитина охоче показує забите місце або навмисне наносить собі поріз, ранку, щоб викликати гаряче співчуття. З тією ж метою дорослі... виставляють свої рани, розказують про нещасні випадки, про хвороби, особливо про подробиці перенесених хірургічних операцій».

Жаль до самого себе, пов'язаний з бідами, справжніми чи уявними, неодноразово відчував кожний, потребуючи моральної підтримки близьких чи знайомих.

Таким чином, якщо ви хочете завоювати прихильність тих, хто вас оточує, користуйтеся п р а в и л о м д е в ' я т и м: *Виявляйте співчуття до думок і бажань інших людей.*

10. Заклик, що знаходить відгук в кожному серці.

В одній зі своїх поетичних інтермедій Дж. Пірпонт Морган відзначив, що у кожної людини є дві причини її вчинків: справжня і та, яка добре звучить.

Сама людина керується справжньою причиною. Немає необхідності підкреслювати це. Але всі ми схильні, будучи ідеалістами в душі, приписувати собі благородні пориви. Тому, якщо ви хочете вплинути на людей, звертайтеся до їхніх благородних спонукань.

Таким чином, якщо хочете переконати когось у своїй правоті, застосовуйте **п р а в и л о д е с я т е**: *Звертайтеся до благородних спонукань.*

11. Це робить кіно. Це робить радіо. Чому цього не робите ви?

Зараз час інсценувань. Просто констатувати правду недостатньо. Продаж повинен бути живим, цікавим, драматичним. Ви повинні вдаватися до інсценувань. Кіно робить це. Радіо робить це. І вам доведеться робити це, якщо ви хочете привернути загальну увагу.

Тому, якщо хочете схилити людей до своєї точки зору, застосовуйте **п р а в и л о о д и н а д ц я т е**: *Надавайте своїм ідеям наочності, інсценуйте їх.*

12. Коли ніщо інше не діє, спробуйте це.

«Я ніколи не вважав, — говорить Гаррі С. Файрстон, фундатор найбільшої компанії, — що обіцянка заробітків і тільки заробітків може залучити, об'єднати або втримати людей. Я вважаю, що тут справа в грі».

Гра! Ось, що любить кожна людина, яка прагне успіху! Можливість самовираження. Можливість довести перевагу, виграти і перемогти. Бажання перевершити. Бажання відчувати свою значимість.

Таким чином, якщо ви хочете схилити мужніх людей, людей із сильним характером, до своєї точки зору, застосовуйте **п р а в и л о д в а н а д ц я т е**: *Кидайте виклик!*

З М І С Т

10 КЛАС

Вступ

Роль мови у формуванні і самовираженні особистості . . 3

Поглиблення і систематизація найважливіших відомостей з фонетики, лексикології, фразеології, словотвору, граматики, стилістики та правопису 6

§ 1. Одиниці мови	6
Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія	13
§ 2. Звуки мови	14
§ 3. Знаки письма	17
§ 4. Основні норми української літературної вимови . .	19
§ 5. Орфограма. Принципи українського правопису . .	23
§ 6. Морфологічна будова слова	26
§ 7. Стилiстичні засоби словотвору	33
§ 8. Лексика і фразеологія	36
§ 9. Частини мови	43
§ 10. Стилiстичні засоби морфології	58

Зв'язне мовлення 68

Види мовленнєвої діяльності. Ситуація спілкування.

Культура мовлення 68

Бібліографія. Анотація 72

Тематичні виписки як спосіб запису прочитаного 76

Тези як спосіб запису прочитаного 78

Конспектування прочитаного 83

Докладний переказ із творчим завданням 87

Виступ на зборах, семінарських заняттях 88

Підготовлений виступ на зборах 92

Конспектування висловлювання, що сприймається на слух 95

Стаття в газету на морально-етичну тему	96
Робота над виправленням помилок, допущених у письмовому переказі чи творі	101
Відгук на твір мистецтва	102
Елементи практичної риторики	107
Вступ	107
Найважливіші вимоги до публічного виступу	109
Техніка підготовки до виступу	112
Зміст і структура виступу	117
Особистість мовця і його стосунки з людьми	121
Виразальні засоби риторики	127
Уміння переконувати	138
Редагування підготовленого тексту	142
Виступ перед аудиторією	148
Контроль і самоконтроль	153

11 КЛАС

Вступ	
Українська мова в світі	154

Поглиблення і систематизація вивченого з син- таксису та пунктуації	158

§ 11. Слово, словосполучення, речення	158
§ 12. Просте речення. Члени речення	161
§ 13. Складне речення	169
§ 14. Система розділових знаків	175
§ 15. Будова тексту	182
§ 16. Типи, стилі і жанри мовлення	191

Зв'язне мовлення	198
Виступ під час дискусії	198
Переказ тексту публіцистичного стилю	203
Доповідь	204
Виступ з доповіддю	208
Протокол	212
Розгорнута відповідь на уроці (іспиті)	215
Твір у публіцистичному стилі на суспільну тему	219
Реферат	221
Звіт про виконану роботу	224
Переказ із творчим завданням	225
Заява. Доручення	227
Твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему	232
Автобіографія. Розписка	235

Елементи практичної риторики	238
Вступ	238
Основні засади публічного виступу та його види . . .	239
Мистецтво діалогу	241
Нарада	250
Інтерв'ю	253
Похвальна промова	260
Самозахисна промова	262
Диспут	265
Агітаційна промова	267
Контроль і самоконтроль	271
Матеріали для повторення	272
Тестові завдання для самоконтролю в 10—11 класах	291
Відповіді на тестові завдання для самоконтролю . . .	326
Додаток 1	
Вправи для самостійного виконання	340
Додаток 2	
Уривки з промов і книг видатних ораторів	345
<i>Дейл Карнегі. Як набувати друзів і впливати</i> на людей.	367